

A SZTÁLINIZMUS
IRODALMA
ROMÁNIÁBAN

A sztálinizmus irodalma Romániában
Tanulmányok

A SZTÁLINIZMUS IRODALMA ROMÁNIÁBAN

TANULMÁNYOK

Szerkesztette BALÁZS IMRE JÓZSEF

KOMP-PRESS KIADÓ
Kolozsvár
2007

Megjelent a Communitas Alapítvány,
a budapesti Nemzeti Kulturális Alap

valamint a
Román Kulturális Alap
támogatásával

Cartea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii și Cultelor,
prin Administrația Fondului Cultural Național

A kötet megírása idején a szerzők a Sapientia–KPI ösztöndíjában részesültek

Komp-Press Kiadó
Kolozsvár, 2007

Felelős kiadó: Cseke Péter
Szerkesztető: Demény Péter
Borítóterv: Könczey Elemér
Számítógépes tördelés: Balázs Júlia

Készült a csíkszeredai Alutus Nyomdában

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
A sztálinizmus irodalma Romániában/ red.: Balázs Imre
József - Cluj-Napoca: Komp-Press, 2007
ISBN 978-973-9373-81-4

I. Balázs Imre József (ed.)

821.511.141(498).09
070(=511.141)(498)

TARTALOM

Bevezető (B. I. J.)	7
BALÁZS IMRE JÓZSEF	
A HATALMI BESZÉD AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN	
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN	11
1. Hatalmi beszéd és kisebbségi nyelv	13
1. 1. Militarista metaforák	13
1. 2. „Kisebbségi irodalom”	15
1. 3. A nyelvhasználatok rétegei. Interpretációs javaslat	18
2. <i>Antológia. Proletárköltők versei (1945)</i>	20
2. 1. „Anonim” költészet	20
2. 2. Dichotomikus szerkesztésmód	22
2. 3. Írás és termelés	24
2. 4. Természeti analógiák: tavasz vagy tavaszítás?	26
2. 5. Rokonítási lehetőségek	28
3. <i>Hazánk magyar költői (1953)</i>	30
3. 1. Reprezentatív jelleg	30
3. 2. Múlt, jelen, jövő	32
3. 3. „S látom a tőkést cickányként cikázni”	33
3. 4. A személyesség változatai	36
3. 5. Személyi kultusz? Tervkultusz?	43
3. 6. Kritika, szatíra, paródia	45
4. „Előrenyújtom orrom zászlórúdját”	47
4. 1. A szatíra és paródia lehetőségei az ötvenes években	47
4. 2. <i>Kerek perec (1955, 1957)</i>	52
5. Kitekintés. A domináns nyelvváltozatok alternatívái 1956 után	56
6. Bibliográfia	58
7. Jegyzetek	61
BALÁZS IMRE JÓZSEF	
ANTROPOLÓGIAI SZEMPONTOK A GHEORGHIU-DEJ KORSZAK	
RÖVIDPRÓZÁJÁNAK MEGKÖZELÍTÉSÉHEZ	63
1. Az ötvenes-hatvanas évek irodalmi beszédmódjai	65
2. Megtéréstörténetek	66
3. Teatralizáltság, nyilvánosság	68
4. Ki honnan jön	75
5. Munkások szubkultúrái	76
5. 1. A domináns kultúra: a kovácstól a mérnökig	76
5. 2. Szubkulturális kódok	81
5. 2. 1. Lakhely	81
5. 2. 2. Szabadidő, szórakozás, tánc	83
5. 2. 3. Alkohol, kocsmá	83
5. 2. 4. Mi-tudat és csínyek, ugratások	84
5. 2. 5. Férfiszerepek, női szerepek	85
5. 2. 6. Nyelvhasználat	86
6. Összegzés	87
7. Bibliográfia	87
8. Jegyzetek	90
GYULAI LEVENTE	
IRODALOMKRITIKAI GONDOLKODÁS	
ÉS OLVASÓI PREFERENCIÁK A KORAI <i>ÚTUNKBAN</i>	93
1. Kontextusok	95
2. Az <i>Útunk</i> mint kommunikációs csatorna	96
3. Tett értékű irodalom	97

4. A kritika „elmélete”	99
5. A kritikai gyakorlat az ideológia szolgálatában	104
6. Konklúziók	110
7. Bibliográfia	111
8. Jegyzetek	116

VÁRI CSABA

AZ IRODALOMKRITIKA MINT HATALMI MÉDIUM AZ IRODALMI ALMANACH CÍMŰ FOLYÓIRAT TŰKRÉBEN AZ '50-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1. A totalitarizmus természetrajza	125
1. 1. Értelmiség és hatalom viszonya	125
1. 2. Kultúrforradalom	127
2. A(z alkotói) szabadság államosítása	129
2. 1. Tiltott tanú – az „én”	129
2. 2. Az írás és olvasás intézményesítése	129
3. Valóság és irodalom	130
3. 1. Az irodalomkritika mint kommunikáció	131
3. 2. Az irodalomkritika mint termelőerő	135
4. „Fogj bátran tollat”	136
4. 1. Munkásköltők	136
4. 2. „Ne állj, ne állj, ne állj!”	137
5. Összegzés	140
6. Bibliográfia	141
7. Jegyzetek	144

SÜTŐ-EGERESSY ZSUZSA

NŐKÉP A GHEORGHIU-DEJ KORSZAK REPREZENTATÍV NŐI LAPJÁBAN

1. Bevezetés	151
2. A munka lázában égve	151
2. 1. Egy nőideál tündöklése és bukása – traktoroslányok és társaik	152
2. 2. „Aki eddig csak a rántást kavargatták” – a házimunka megítélése	155
2. 3. Sport és tanulás	158
3. Élet a munkahelyen kívül	159
3. 1. A dolgozó nő magánélete	159
3. 2. Ruhá teszi a (dolgozó) nőt	162
3. 3. Ajánlott olvasmányok	164
4. Zárószó	168
5. Bibliográfia	168
6. Jegyzetek	169

VALLASEK JÚLIA

A GYERMEKKÉP ALAKÍTÁSA A GHEORGHIU-DEJ KORSZAK IFJÚSÁGI LAPJAIBAN

1. Viták a gyermekirodalomról	173
2. A Pionír	176
2. 1. A lapszerkesztési elvek változásai	176
2. 2. Az olvasó fantomképe	179
2. 3. A Pionírirodalom	181
2. 3. 1. Infantilizmus, emancipáció, megfélemlítés	181
2. 3. 2. Tempo di marcia	183
3. A Napsugár	188
3. 1. Lapszerkesztési elvek	188
3. 2. A munka és a hős kultusza	192
3. 3. Metamorfózisok	194
3. 4. A szubverzivitás lehetőségei	198
4. Konklúziók	201
5. Bibliográfia	201
6. Jegyzetek	203
A KÖTET SZERZŐI	205

BEVEZETŐ

A könyv címe – *A sztálinizmus irodalma Romániában* – sokat ígér. Ennél részben többet, részben kevesebbet teljesít. Kevesebbet, mert nem nyújt szintetikus, átfogó, monografikus képet a korszak irodalmáról. Módszerét leginkább a próbafúrásokéhoz lehetne hasonlítani: egy-egy esettanulmány részletes kibontása révén próbálnak a kötet írásai választ adni a korszak irodalma kapcsán felmerülő kérdésekre. A cím ugyanakkor a Romániában íródó irodalmak összességére utal: ezek közül valójában csak a magyar nyelven írt művek kerülnek részletesebb elemzésre, de azoknak a tapasztalatoknak, szempontoknak a hasznosításával, amelyet a román irodalom szakértői (Eugen Negrici, Sanda Cordoș, Paul Cernat, Ion Manolescu, Ioan Stanomir, Angelo Mitchievici és mások) ezzel a korszakkal kapcsolatban megfogalmaztak. További izgalmas összehasonlító kutatások kiindulópontját képezheti a jövőben konkrét, egyazon politikai és társadalmi közegben írt romániai művek elemzése.

Többet nyújt ugyanakkor a könyv a címben ígérteknél, mert nem csak irodalomról beszél, hanem kultúráról, képi reprezentációkról, kritikáról, értékrendről, nyelvhasználatról általában. A „sztálinizmus” fogalmát is tágasan kezeli: a szerzők nem csupán az 1953-ig, Sztálin haláláig tartó időszak kiadványait vizsgálják, hanem általában a hatvanas évek közepéig követik figyelemmel a történéseket. A kötet ugyanis az *Értékrend és integráció a Gheorghiu-Dej korszak romániai magyar irodalmában (1948–1965)* című csoportos kutatás eredményeire épül, amely a kolozsvári Sapientia – Kutatási Programok Intézete keretein belül zajlott 2005/2006-ban. (Csoportvezető: Balázs Imre József)¹ A megszabott időbeli határok tehát inkább a Gheorghe Gheorghiu-Dej neve által fémjelzett korszakkal esnek egybe a könyvben. Mivel azonban nem maga a korszak a vizsgálat tárgya, hanem annak nyilvánosságbeli reprezentációja és ideológiája, szerencsésebbnek tűnt a kötet címében sztálinizmusról beszélni. Vladimir Tismăneanu nemzetközi szinten is mérvadónak tekintett, eredetileg angolul megjelent könyve (*Stalinism for all Seasons / Stalinism pentru eternitate*) meggyőzően érvel amellett, hogy a romániai kom-

munizmus valójában nem szakított a sztálinista koncepcióval: Gheorghe Gheorghiu-Dej, majd Nicolae Ceaușescu esetében sem beszélhetünk arról, hogy a sztálinizmust néhány felszíni gesztuson túlmenően megkérdőjelezték volna.

A sztálinizmus romániai irodalmának vizsgálata számos problémát vet fel. Mindenekelőtt azt az értékrendbeli szakítást kell feldolgoznia és értelmeznie a kutatásnak, amely a két világháború közötti időszak irodalmához képest következik be az irodalmi nyilvánosságban. Tekinthet a kutató jelentéktelen zárójelként, az irodalmi hagyományból kiiktatandó/kiiktatható epizódként a Gheorghiu-Dej korszak propagandisztikus hangvételű irodalmi termésére. De vizsgálhatja olyan hagyományréteggént is, mint amely meghatározta egy-két nemzedék irodalomértését, illetőleg látens módon mindmáig jelen van néhány generáció irodalmi emlékezetében. Ahhoz pedig, hogy a hatvanas évekre tehető irodalmi hangváltást megbízhatóan értelmezzük, mindenképpen szükséges számba venni, mihez képest történik ez: milyen az az irodalmi értékrend, amely lebomlik Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár, Hervay Gizella, Szilágyi István, Bálint Tibor, Pusztai János és mások műveiben, hogy átadja a helyét valami másnak.

Sztálinista megalapozású retorikáról, érvrendszeréről beszélhetünk tehát számos, a kötetben elemzett írás esetében, olykor akár Sztálin halála után is. Ez nem azt jelenti, hogy a kötetben idézett irodalmárokat sztálinistáknak tekintnék a tanulmányírók. Nem azoknak a rendkívül változatos motivációknak, kényszereknek és érdekeknek a mentén folyik a kötetben a vizsgálódás, amelyek nyomán megíródtak és megjelentek bizonyos szövegek,² hanem az érvelések logikája, nyelvhasználata, a belőlük kirajzolódó világkép részletes feltérképezése a cél. Ezek az elemek olykor egészen más kontextusban, ideológiai konstrukciókban bukkantak, bukkannak fel a 20–21. században, ezért is fontosnak tűnik működésüket leírni.

A romániai magyar irodalom számos ismert írójának a műveiből olvashatunk a könyvben olyan idézeteket, amelyek nem jellemzőek a teljes életművekre. Már az ötvenes évek második felétől, hangsúlyosabban pedig a hatvanas évek közepétől tapasztalható a romániai magyar irodalomban egy több nemzedékre kiterjedő hangváltás, amely az egyes életművekben egyénileg is végigkövethető. Nem tartottuk szükségesnek tehát mindannyiszor jelezni a kötetben, hogy XY 1950-ben ugyan ezt és ezt írta, de (mondjuk) 1964-től kezdve már egészen mást. Nyilvános, kötetekben és folyóiratokban publikált anyagokról lévén szó, ezek a változások amúgy is köztudomásúak a korszakban valamennyire is járatos olvasó számára. Az egyes szövegek kontextualizálásával, intézményes keretekben történő tárgyalásával éppen annak megértését kívánják elősegíteni a tanulmányok írói, ahogyan a korabeli nyilvánosság jellege korlátokat szabott az egyéni megnyilatkozások számára, és a legintimebb, leginkább magánszférához tartozó megnyilvánulásokat is a kollektivitásban próbálta feloldani.

A csoportos kutatás egyik alapvető célkitűzése az volt, hogy megvizsgálja: mennyiben tekinthető egységesnek az értékrend, a beszédmód szempontjából a Gheorghiu-Dej korszak irodalma. Ennek vizsgálatához viszonylag állandó keretek között működő intézmények átalakulásait vette alapul a kutatócsoport. A fellelőzött folyóiratok (*Irodalmi Almanach*, *Útunk*, *Pionír*, *Napsugár*, *Dolgozó Nő*), könyvsorozatok (*Forrás*) jelzik azokat a politikai-ideológiai elmozdulásokat, amelyek nem feltétlenül csupán egy irányban (egy nagyon beszűkült horizont felől egy tágasabb értékrend felé) működtek, hanem a korszakon belül is bekövetkező enyhülések és politikai bekeményítések sorozataként mutatkoztak meg. Számos jel mutat arra, hogy ebben az időszakban a hivatalos kultúra szintjén a leginkább kiegyenlített, homogenizált a romániai kultúra. Az 1949–1953 közötti időszakban a követendő minta román és magyar lapok, szerzők, kritikusok számára egyaránt a szovjet kultúra. A román kultúrpolitika pedig integratív módon viszonyul a magyar nyelven írott alkotásokhoz: rövid időn belül készülnek el a korszakban a „haladó” tartalmú művek román nyelvű fordításai.

A vizsgálódás csoportos jellege lehetővé tette, hogy több szinten mutakozzék meg a korszak hivatalos értékrendje, illetőleg (helyenként) azok a pontok is, ahol a propagandisztikus mondanivaló dekonstruálódott, hatástalan maradt. Gyulai Levente és Vári Csaba munkája a korszak vezető irodalmi lapjainak kritikai érvrendszerére összpontosított: ezekből a tanulmányokból rekonstruálható legpontosabban a hivatalos, kívánatos értékrend. Az irodalmi művek inherens többértelműsége jóval kevésbé jellemző a kritikákra: itt valóban azok az elvárások fogalmazódnak meg, amelyek utópiaként (alighanem beteljesíthetetlen utópiaként) lebegtek a konkrét irodalmi művek fölött.

Az ideológiai nevelés kevésbé látványos, de rendkívül hatékony lehetőségeit kínálták a korszak ifjúsági lapjai és női lapjai. Ezek vizsgálata során Vallasek Júlia és Sütő-Egeressy Zsuzsa figyelmeztetnek azokra a pontokra is, ahol a hivatalos értékrend nem foghatta teljesen át a lapok anyagát, minden bizonnyal marginalizáltabb státusuk miatt. A mozaikszerű összkép a korszak rövidprózájának és költészetének elemzésével egészül ki Balázs Imre József írásaiban: itt az a folyamat mutatkozik meg, ahogy a negyvenes-ötvenes évek sablonosabb megoldásai után a *Forrás*-kötetek szerzői megtalálják az utat a szubkulturális vagy akár az abszurditásukban magánjellegű problémák megjelenítésére.

A tanulmányok gondolatmenete a kíváncsiság útját követi: a megértés, az összefüggések, analógiák feltárása foglalkoztatja a szerzőket, nem valamiféle morális ítélkezés szándéka, amely időről időre feltűnik a korszak aktuális nyilvánosságban történő tárgyalásakor. Nem személyek fontosak itt, hanem egy értékrend, egy nyelvhasználati mód, amely látszólag feledésbe merült, de időről időre (más nevet, más arcot kapva) aktivizálódik. Legalább ennyire fontos természetesen a könyvben azoknak a lehetőségeknek a feltárása, amelyek kiutat jelentenek a monolitikus, totalitárius nyelvből és logikából.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

A megközelítés ilyesfajta jellege miatt a könyv a szerzők szándéka szerint olyan más, ugyancsak csoportos kutatások eredményeit kívánja kiegészíteni és közelíteni egymáshoz, mint a fiatal történészek által létrehozott Magyar Autonóm Tartomány kutatócsoport,³ vagy a román kulturális közegben egyre inkább elismert Paul Cernat, Ion Manolescu, Angelo Mitchievici és Ioan Stanomir, akik e sorok írásáig négy közös kötetet publikáltak a témában,⁴ és továbbiak megírását tervezik. Reményeink szerint *A sztálinizmus irodalma Romániában* szintén csak egy út kezdete, amelyet újabb könyvek, események fognak követni.

Kolozsvár, 2007. szeptember 15.

B. I. J.

JEGYZETEK

1. A kötet tartalmazza a csoportvezető korábbi, *A hatalmi beszéd tükörképe az erdélyi magyar irodalomban a második világháború után* című program keretén belül írt, 2004/2005-ös tanulmányát is, amely ugyancsak a Sapientia – Kutatási Programok Intézete támogatásával készült.
2. Ezekről többek között a Vári Csaba tanulmányában is hivatkozott Tóth Sándor, Stefano Bottoni és mások szövegei alapján tájékozódhatunk, különböző aspektusok figyelembe vételével.
3. Témába vágó tanulmányait l. például itt: <http://adatbank.transindex.ro/belso.php?alk=12&k=5>
4. *În căutarea comunismului pierdut* (Pitești, Paralela 45, 2001.) *Explorări în comunismul românesc I–II.* (Iași, Polirom, 2004, 2005.), *O lume dispărută* (Iași, Polirom, 2004.)

BALÁZS IMRE JÓZSEF

A HATALMI BESZÉD
AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1. HATALMI BESZÉD ÉS KISEBBSÉGI NYELV

1.1. MILITARISTA METAFORÁK

Makkai Sándor egyik esszéjében a hősiesség kategóriáját szembesíti a kisebbségiként való élés tapasztalatával. Azt az elvárásrendszert vetíti rá az általa megélt „valóságra”, amelyet a távolból fogalmaz meg a magyarországi magyarság az erdélyi magyarokkal szemben. Két változatát különbözteti meg az erdélyiekről alkotott képnek, de alapstruktúrájukban, utópikus lényegüket tekintve nincs különbség közöttük, csupán annyi, hogy az optimista verzióban az erdélyi magyarság köznapi létezésében hozzáidomul az utópikus képhez, a kritikus verzióban pedig épp az a hibája, hogy képtelen hozzáidomulni.

Az optimista változatot így mutatja be Makkai: „Az ismerősöm, igen szépen fejezve ki magát, azt mondta, hogy mi katonasorsot vállaltunk és harcmegzőn állunk, minden pillanatban készen a halálra is. [...] Mártírság, könny, vér, tűz és vas: nagy szavak, szép szavak. Hiszen igaz, igaz: szenvedni kell is, lehet is, szoktunk is. Előfordul, hogy némelyikünk így, vagy úgy, el is pusztul. De ezek a szenvedések és pusztulások szintén nem görögtűzben és zenekísérettel történnek meg, ami a hősiességet jelentené, hanem az élet sivár, unalmas módján, lassan felmorzsoló malomkövei és kései között.” (Makkai 1989. 23.) Látható, hogy a kisebbségi magyarokról alkotott utópisztikus kép hangsúlyosan militarista fogalmakhoz kapcsolódik az optimista változatban: a közösség tagjai katonákhoz, hősökhez méltó módon viselkednek. Makkai kommentárja egy realista diskurzussal próbálja szembesíteni ezt a reprezentációt. Ugyanez történik a pesszimista verzióban is: a Makkai által idézett másik ismerős ezúttal kritikusan állapítja meg, hogy az erdélyi magyarokban nincs elég hősiesség: „Nem vagyunk elég kemények, ellenállók, harciasak és hősiesek. Az volna a felemelő és stílszerű, ha a kisebbségi sorkatona állandóan hörögve állana történelmi posztján, szétszórt hajával, véres homlokával és naponként meghalna a nemzeti igazságért. [...] Mélyen elszégyelltem magamat, ezúttal éppen ellenkezőleg, a gyávaságunk miatt. Tényleg bosszantó, gondoltam röstellkedve, hogy ez a komisz mindennapi élet nem akar alkalmazkodni a mi nagyszerű hivatásunkhoz. Nem akar alkalmat adni a hősiességre, amit joggal várnak el tőlünk. Rettenetes, hogy a mártírsors osztályosai csak úgy prózában beszélnek, mint akárki fia. Arcpírtó elgondolni, hogy minden este lefeküsznek, ágyban alusznak, hadifelszerelés nélkül, reggel felkelnek, közönséges, kicsi dolgaik után látnak, valamit mégis esznek ebédre, éppen úgy születnek, házasodnak, betegeskednek és haláloznak, mint máségyebek. Állítólag – remegve írom le a szót! – néha nevetni és tréfálkozni is merészelnék, jó képet vágnak a rossz játékhoz, időjárásról, vásárról, er-

ról-arról haszontalan beszélgetéseket folytatnak, sőt olyan elvetemültek is akadnak köztük, akik nem röstellnek színházba, moziba járni, könyveket olvasni, sportolni és egyáltalában élni.” (Makkai 1989. 23–24.) A hosszabb idézés azért fontos ebben az esetben, mert így nyilvánvalóbb az irónia íve a szövegben, másrészt azért, mert (és azért, ahogy) Makkai az élet különböző rétegeit, szerepeit sorolja: ez a további gondolatmenetem szempontjából válik majd fontossá.

Az első, önként adódó kérdés itt az, hogy kinek a reprezentációja ez az erdélyi magyarságról? Valóban csupán az őket kívülről szemlélő (magyarországi) ismerősöké? Makkai szabadkozásaival és iróniájával egyértelműen elkülöníti magát tőle. Mégis kérdés, hogy ezt a megfogalmazódó utópiát globális tagadás fogadja/fogadta-e az erdélyi magyarok részéről, és hogy vannak-e ennek a viszonyoknak különböző történelmi korszakokhoz vagy különböző kulturális praxi-sokhoz kapcsolódó változatai.

Makkai legfontosabb érve az illető reprezentációval kapcsolatban, hogy a hétköznapiakban nem alkalmazható, vagyis, hogy a hétköznapiak nem írhatók le általa. Ilyen értelemben egyértelmű, hogy a kisebbségben élőknek mindenképpen rendelkezniük kell egy olyan énképpel és énelbeszéléssel, amely a hétköznapi tapasztalatait rögzíti, abból vonatkoztatódik el. Ez utóbbi minden bizonnyal olyan reprezentáció, amellyel a közösség minden tagja rendelkezik (mindenkinek van saját, elmesélhető története). Ebből azonban nem következik, hogy az említett utópisztikus elbeszélést ne használnák időnként bizonyos célok eléréséhez vagy bizonyos érdekek érvényesítésekor. Reményik Végvári-verseihez, amelyek a kisebbségként való létezés első interpretációi közé tartoznak, ezt a kommentárt fűzte előszójának írója, Raffay Sándor: „Meggyőződésünk, hogy ezek a versek fel fogják rázni a közönyösöket, kitarásra fogják buzdítani a lelkeseket, s megerősítik az üldözötteket és a csüggedőket.” Ha az erdélyi magyarság reprezentációjaként olvassuk a Végvári-verseket, akkor a leggyakrabban visszatérő képek a felszín alatt rejtőző összetartozásra vonatkoznak, valamiféle inkognitót feltételeznek, egy távoli jövőbe vetítve ki az összetartozás nyíltabb megjelenítését („Egy titkos társaság legyünk”; „Talán szavunk se lesz, jajunk se lesz, / Csak a szívünk fog verni”; „Gallérodrol, pajtás, / A csillagot tépd le”; „Leszek őrlő szű az idegen fában, / Leszek az alj a felhajtott kupában” stb.). Leginkább a levertt forradalmak, szabadságharcok bujdosó katonáinak, vezetőinek történetei aktualizálódnak itt lehetséges analógiaként, a Rákóczi, Kossuth és társaik visszatértébe vetett hit. Helyenként explicit módon is: „Egész Magyarország / Egy roppant Világos!” (*Bujdosó vitézek*). Ennek az inkognitónak a kisebb léptékű megjelenése magában a Végvári álnévben, s a választott álnév konnotációiban is felismerhető: a végvári vitéz egy hadsereg tagja, amelynek a centrumához azonban nincs hozzáférése: önmagára van utalva, végzi a feladatát akkor is, ha a központi sereg vere-seget szenvedett, elszigetelődött, kommunikációs lehetőségek nélkül maradt.

Ennyiből is nyilvánvaló talán az a latens militarista retorika, amely a korai Reményik-versekben megnyilvánul: nem csatába szólító, aktivizáló retorikáról van szó természetesen, inkább egy megvert, szétszórt sereg motiválásáról, hogy rendezze sorait, keresse a kapcsolatot a társakkal – ahogy az idézett előszó interpretációja is sugallja. Nem állítható tehát, hogy a hősiességre buzdító katonai metaforák csupán külső elvárásrendszert jelenítenének meg a kisebbségi magyarság kapcsán (nemcsak Reményiktől lehetne hasonló képeket idézni): léteznek egy ilyesfajta énképe az erdélyi magyarságnak is. A kérdés ezen a ponton már az, hogy feloldható-e valamilyen módon a skizofrén identitásnak ez a problémája, amely mindkét retorikában önmagára ismer.

1.2. „KISEBBSÉGI IRODALOM”

A probléma körüljárásához érdemes segítségül hívni Gilles Deleuze és Félix Guattari „kisebbségi irodalom”-konceptióját. Ez a koncepció ugyan egy sajátos esetből indul ki, Franz Kafka példájából; abból a helyzetből, amikor a kisebbség a többség nyelvén ír (Deleuze–Guattari 2003. 1.), de bizonyos megszorításokkal a gondolatmenet hasznosíthatónak tűnik az erdélyi magyarok nyelvhasználatára kapcsán is, hiszen az erdélyi magyarok is „többségi” nyelven írnak. Csak hogy e többség nem egyértelműen megragadható: korszakonként újragondolódott és újragondolandó, miképpen értsük e többség-metaforát: az ország román nyelvű többségére gondoljunk, vagy a magyar kulturális „centrum” többségi nyelvére, valamiféle nyelvek feletti hatalmi beszédre, netán éppen az „erdélyi magyar nyelv” hatalmi változatára. Mindegyik változatnak lehet részleges létjogosultsága. Deleuze és Guattari gondolatmenetének sajátossága, hogy definícióval indul, egy konkrét, Kafka helyzetéből kibontható definícióval, utána azonban lépésről lépésre (és továbbra is Kafka nyomán, ezúttal azonban kimondottan írásmódját követve) dekonstruálja a definíciót. A kiindulópont így hangzik: „A kisebbségi irodalomnak tehát három jellemzője van: a nyelv deterritorializálódása, az individuálisnak a közvetlen-politikaira történő rákapcsolódása, valamint a megnyilatkozás kollektív elrendeződése.” (Deleuze–Guattari 2003. 2.) Ezeket a jegyeket ezen a ponton meglehetősen konkrétan értelmezi a szerzőpáros: a deterritorializálódás a helyszínhez való kötődés problematikusságát jelenti, a távolság érzését, amely (például) a prágai zsidók és az „ősi cseh territórium” között létesül. Az individualitás politikumra való csatlakozását kontrasztívan ragadja meg Deleuze és Guattari: a „nagy” irodalmakban a személyes ügyek más személyes ügyekhez kapcsolódnak, a társadalmi környezet csak „háttért” jelent számukra. A kisebbségi irodalomban ezzel szemben a személyes ügyek azonnal a politikumhoz – kereskedelmi, gazdasági, jogi stb. kérdésekhez – kapcsolódnak. A harmadik jegy, hogy a kisebbségi irodalomban minden kollektív értéket ölt magára. Nem „egyéni megnyilatkozásként”, hanem „kollektív megnyilatkozásként” olvasódnak a megjegyzések, lévén, hogy a politikai mező eleve minden

kijelentést megfertőz benne – az író szkepticizmusa ellenére is: „ez a helyzet még inkább alkalmassá teszi arra, hogy egy másik, lehetséges közösséget fejezzen ki, hogy egy másfajta tudat, egy másfajta érzékenység eszközeit hozza létre”. (Deleuze–Guattari 2003. 1–2.)

A kisebbségi irodalmak legkonzervatívabb teoretikusai látszólag hasonló dolgokat állítanak, mint fentebb Deleuze és Guattari. A továbbiakban az idézett szerzők mégis olyan nyelvi megoldásokban érik tetten a kisebbségi nyelv működését, mint Kafka „nem-jelölő, intenzív” nyelvhasználata (Deleuze–Guattari 2003. 6.) vagy az a tény, hogy Kafka „szándékosan megöl minden metaforát, minden szimbolizmust, minden jelentést, csakúgy, mint minden kijelölést” (I. m. 5.). A gondolati törés a konzervatív teóriák és a Deleuze–Guattari verzió között alighanem az értékjelentések fordított használatánál keresendő: azt a latens elvárást, hogy a „kisebbségi” egy bármilyen módon értett „többség” távlatában az organikus „kiegészülésre” vágyik, Deleuze és Guattari a visszájára fordítja, és arról beszél, hogy a (hatalmi, rideg) többségi nyelvből való kiutat a kisebbségi nyelvek sokféleségébe való megérkezés jelentheti. A posztanalízis pozíciójából a kisebbségi nyelv töredékességét, roncsoltságát értékeli fel, ezt is forradalmi, a hatalmi nyelv „megdöntésére” használható eszköznek tekintik: „Soknyelvűnek lenni saját nyelvünkben, kisebbségi vagy intenzív nyelvhasználatot szakítani ki saját nyelvünkéből, elnyomó és elnyomott jellegét egymással szembeállítani, megtalálni a nyelvi harmadik világ övezeteit, azokat a nem-kulturális, alulfejlett pontokat, amelyek megszőktetnek egy nyelvet, amelyek állatot oltanak a nyelvbe, amelyekhez egy rendeződés kapcsolódik. Hány és hány stílus, műfaj és irodalmi irányzat, még az egészen kicsi is, álmódzik arról, hogy a többségi nyelv funkcióját töltsse be, hogy államnyelvként, hivatalos nyelvként szolgáljon. Álmódjuk az ellenkezőjét: tudjunk kisebbségivé válni.” (Deleuze–Guattari 2003. 9.) Ebből a meglehetősen „orientalizálónak” mondható (a kisebbséget „vad”, „megszelídítetlen” állapotúnak láttató) perspektívából az tűnik fontosnak, hogy a kisebbségi, „minor” nyelvhasználat alternatívát jelenthet a hatalmi beszédhez képest, amennyiben radikálisabbnak, szubverzívebbnek tételeződik annál. Ha innen olvassuk vissza a három alapvető jellemző vonást, akkor a deterritorializációt mint a saját nyelvet idegenként megélő tapasztalatot értelmezhetjük, a „politikai töltetet” a posztstrukturalista elméletek elvontabb, „hatalmi kérdéseket radikálisan felvető” értelmében, a megnyilatkozás kollektív elrendeződése tekintetében pedig észrevehetjük az elméletírók finom distinkcióját írás és befogadás között, amennyiben a „törékeny, bizonytalan, elnyomott közösség peremére szoruló író” – gondoljunk Kafkára! – voltaképpen éppen másfajta tudatának, másfajta érzékenységének kifejlesztésével válik egy kollektív tapasztalat megszólaltatójává, az irodalom „szkepticizmusa ellenére” (vagy a gondolatmenetben inkább: éppen ezért?) is képes a „cselekvő szolidaritás” létrehozására. (Vö. Deleuze–Guattari 2003. 2.)

Ha csupán két nyelvváltozatban gondolkodnánk tehát, Makkai esszéjének példájánál maradva azt mondhatnánk, hogy a militarista metaforikát használó nyelv, a „hősiesség” nyelve egyfajta többségi nyelv volna. (Függetlenül attól, hogy milyen mértékben „hatalmi” magának a közösségnek a státusa, hiszen ha a kisebb közösség vonatkozási rendszerén belül mozgunk, akkor ott is megkülönböztethetjük az „elit” hatalmi szerepét és diskurzusát.) A „kisebbségi”, minor nyelvnek viszont alkalmasnak kellene lennie a hatalmi nyelv dekonstruálására, illetve arra, hogy a hétköznapi tapasztalatát hordozza. Ilyen értelemben kétségtelen, hogy a „hétköznapi nyelve” Deleuze és Guattari értelmében kisebbségi nyelv, hiszen töredékes és individuális (ezáltal bomlasztani képes a hatalmi beszéd nagy elbeszéléseit), ugyanakkor a „soknyelvűség” tapasztalatát is hordozza: a hétköznapi léptéke közelebb van az egyénhez, mint a szükségszerűen elvont hatalmi szférához, beleférnek a „kis” történetek és nyelvváltozatok.

Tamási Áron drámáinak nyelvét elemezve Ungvári Zrínyi Ildikó ugyancsak Deleuze nyomán jut arra a következtetésre, hogy kétféle beszédmód van jelen bennük, illetve tágabb érvennyel, hogy az erdélyi szellemi elit egyszerre beszélt a minor és maior nyelvet, s játszotta az ezeknek megfelelő szerepeket. Egyszerre élte meg ugyanis a tényleges politikai hatalomtól való kényszerű megfosztottságot, illetve az önállóságnak a kompenzáló módon, erkölcsi felülemelkedéssel való vállalását. (Ungvári Zrínyi 2004. 18–19.) Az Ungvári Zrínyinél kellőképpen árnyalt gondolatmenet ugyanakkor könnyen vezethető további applikációk során olyan következtetésekhez, amelyeket az értékek különböző előjeleivel ugyan, de már többször kijátszottak az erdélyi irodalom történetének értelmezői. A kollektivista/individualista és a regionális/egyetemes szembeállítások a huszadik század folyamán gyakorlatilag kikerülhetetlen oppozíciókként tűntek fel az erdélyi magyar irodalom értelmezéseiben. Koherens, megvalósult narratívát ugyan csak a „kollektivista” megközelítés eredményezett (ráadásul a kollektív teleológiai változásairól is jelzést adva) Sóni Pál, Pomogáts Béla vagy Görömbei András kísérleteiben, az „individualista” megközelítés potenciális narratívája leginkább Cs. Gyimesi Éva írásai alapján körvonalazható.

Csak hogy Deleuze és Guattari idézett tanulmánya arra nézve is tartalmaz utalást, hogy a nyelvhasználatnak különböző területei vannak – nem csupán két alapvető használati lehetőség van tehát, hanem több. Ilyen értelemben minden egyén „többnyelvű”. Ezeknek a nyelvi praxisoknak a feltérképezése egyrészt a fenti dichotómiák meghaladására is lehetőséget nyújt, másrészt árnyalja Tamási „skizofrén” nyelvének kérdését. Különösen fontos amiatt, hogy a korszakonként változó nyelvhasználatról több információt hordoz. Az Henri Gobard nyomán kialakított négyes nyelvi modell a következőképpen néz ki: „a helyi nyelv, vagyis az anya, a terület, a faluközösség, a nép nyelve; a közvetítő nyelv, vagyis a város, az állam vagy akár a világ, a társadalom, a kereskedelem, a bürokrácia stb. nyelve, az elsődleges deterritorializáció nyelve; referenciatérnyelv, vagyis a jelentés, a kultúra nyelve, amely kulturális reterritorializációt

hajt végre; s végül a kultúrák horizontján elhelyezkedő mitikus nyelv, amely a spirituális vagy vallási reterritorializáció nyelve. E nyelvek tér- és időkategóriái röviden a következőkben különböznek: a helyi nyelv *itt* van; a közvetítő nyelv *mindenütt*; a referenciatér-nyelv *ott*; a mitikus pedig *azon túl*.” (Deleuze–Guattari 2003. 7.) A szerzők konkrét példákkal is igyekeznek szemléltetni azt, ahogyan az egyes konkrét nyelvek mozgásban lehetnek a kategóriák között a történelem folyamán: a latin például Európában sokáig közvetítő nyelvként működött, később referenciatér-nyelvvé, mára pedig leginkább mitikus nyelvvé vált.

Hipotézisem szerint ezzel a négyes nyelvi modellel kimozdítható az erdélyi irodalom dichotóm (vagy „skizofrén”) leírása, és talán szemléletesebben helyezhető el abban a hatalmi térben is, amelyet a (budapesti) centrum magyar nyelve, a román nyelv, illetve az emancipatorikus/utópikus kisebbségi magyar nyelvhasználat és a „köznapis” nyelvhasználat határoz meg. (A román nyelvet például a korábbi konstrukciók igazából nem tudták elhelyezni az erdélyi magyar irodalom vonatkozási rendszerében.) Ezekhez korszakról korszakra persze a hatalmi beszéd újabb rétegei, árnyalatai járulnak hozzá.

1.3. A NYELVHASZNÁLATOK RÉTEGEI. INTERPRETÁCIÓS JAVASLAT

Az egyik alapvető kérdés az tehát, hogy az a militarista retorika, amelyet Makkai Sándor olyannyira kényelmetlennek érez, voltaképpen melyik nyelvi rétegben, melyik nyelvhasználatban van jelen a fentebbi négy közül. Ha ezt körvonalazni tudjuk, akkor az erdélyi irodalom „hatalmi beszéd”-problémájának megoldásához is közelebb kerülhetünk.

Ha rá akarjuk vetíteni a négyes nyelvi modellt a Romániában élő magyar kisebbség nyelvhasználatára, akkor a legegységesebb nyelvhasználati módot alighanem a helyi nyelv jelenti. Ez tipikusan minor nyelvhasználat, voltaképpen azzal a nyelvvel azonos, amelynek segítségével elbeszélhetők azok a történetek, cselekvések, amelyeket Makkai a hétköznapi kisebbségi élet tartozékainak tekint. Helyi jellegénél fogva nem törekszik átfogó magyarázó szerepre, valóban a mindennapi, illetve intim nyelvi szükségleteket elégíti ki.

A „közvetítő”, kettes számú nyelv, az állam, a társadalom, a bürokrácia, a kereskedelem nyelve a magyar kisebbség esetében leginkább a román nyelvvel azonosítható, Erdély esetében némi megszorításokkal, természetesen. A megszorítások egyrészt arra vonatkoznak, hogy az erdélyi magyar társadalom bizonyos területen már-már „párhuzamos”, kvázi-teljes társadalomként működik. Közvetítő nyelve ebből a szempontból azzal a regionális sztenderd nyelvvaltozattal is azonosítható, amelyet többek között néhány olyan regionálisan közismert, de Erdély területén kívül kommunikációs zavarokat okozó szó tartalmaz, mint a „murok” vagy a „borkán”. Másrészt azt is megállapíthatjuk, hogy a bürokrácia vagy az állami hatóságok nyelvének vannak olyasfajta „nyel-

vek fölötti” állandói, amelyek már-már irrelevánssá teszik, hogy a román vagy a magyar bürokratikus nyelvet használja valaki. A további elemzések szempontjából ez azért különösen fontos, mert a bürokratikus nyelvváltozat a sztálinista korszakban gyakorlatilag a négyes nyelvi modell teljes skáláját megpróbálja „kolonizálni”. Ezt a nyelvet pedig nem lehet egyszerűen a román, a magyar vagy a részleges forrásnyelvi szerepet játszó orosz nyelvvel azonosítani: számos lexikai elem közössé válik ekkoriban a szocialista országok nemzeti nyelveiben. (Más eszközökkel, de hasonló hatékonysággal terjedt el Romániában a kilencvenes évek folyamán az angol menedzseri, informatikai és fogyasztói terminológia, illetve van terjedőben az „eurobürokrácia” nyelve napjainkban.)

Makkai esszéje nyomán arra következtethetnénk talán, hogy a harmadik nyelvhasználati mód, a referenciatér-nyelv az, amelyet a „hősiesség” metaforái urálnak, hogy ez az, amelyet behálóz a (bujdosó) militarista retorika. Saját hipotézisem ezzel kapcsolatban mégis az, hogy a „hősiesség” nyelvét leginkább a negyedik, mitikus nyelvváltozattal azonosíthatnánk. Több értelmező mutatta ki azt a szoros kapcsolatot, amely a kereszténység spirituális és morális normái, illetve a transzszilvanista ideológia között fennáll. Láng Gusztáv például felveti, hogy a nagy irodalmi elődök – Vörösmarty, Arany, Ady stb. – nyelve egyfajta szakrális nyelvváltozattá vált Erdélyben az idők folyamán (Láng 1998. 34.) Cs. Gyimesi Éva pedig többször utal arra a *Gyöngy és homok* című tanulmányában, hogy az „erdélyi gondolat” számos összetevője a keresztény szenvedésetikában gyökerezik. (Cs. Gyimesi 1993)

Azt gondolom tehát, a „hősiesség” nyelve olyasfajta utópikus nyelvváltozat Erdélyben, amelyre inkább illik az „azon túl” helymegjelölés, mint az „ott” pozíciója. A transzszilvanizmus ideológiája a fenti értelmezések tanúsága szerint is inkább működik a szakralitás jegyeit magán hordozó metafizikaként, mint egyszerűen kulturális nyelvként. Érdeemes egyébként megfigyelni, hogy a Deleuze–Guattari négyes nyelvi modelljében éppen a kulturális nyelvváltozat a legkevésbé konkrét és megragadható: a többiről inkább megállapítható, hogy miképpen, milyen esetekben használódik.

Értelmezési javaslatom az, hogy a kulturális nyelvváltozatot a reflexió lehetősége révén különítsük el a többi háromtól: képzeljük el úgy, mint amelyik magára öltheti mindhárom másik nyelvváltozat jegyeit, ugyanakkor arra is képes, hogy távolságot tartson tőlük, reflektáljon rájuk. Ily módon magyarázatot kaphatnánk arra, miként lehetséges, hogy az erdélyi magyar kultúra különböző korszakaiban újabb és újabb kísérletek történtek a kulturális nyelv „bekebelezésére”: a húszas évek transzszilvanista irodalma, majd a hetvenes évek irodalmának egy vonulata megkísérelte a szakrális nyelvváltozattal azonosítani a kultúra nyelvét. A negyvenes-ötvenes években a bürokratikus hatalmi nyelv jegyei árasztották el az irodalom nyelvét (e tanulmány voltaképpen ezt a nyelvallapot vizsgálja részletesebben, és ebből próbál levonni néhány szélesebb körben is

érvényes következtetést). A posztmodern töredékesség irodalma vagy a hatvanas-hetvenes évek későmodern irodalma pedig olyan jellegű „minor” nyelvvaltozatként olvasható, amelyet Deleuze és Guattari a soknyelvűség jegye alapján értékel fel. Ha ezt a gondolatmenetet követjük, a kultúra nyelve valóban nyitottnak mutatkozhat mindegyik nyelvvaltozat felé: következésképpen csak kölcsönös használatra és megértésre tarthatnak számot.

Tanulmányom a továbbiakban azt követi, milyen technikák révén és milyen korlátok között vált, válhatott dominánssá a romániai kultúra nyelvében a bürokratikus nyelvvaltozat (amely nem csupán a kulturális, hanem a szakrális, illetve a mindennapi nyelvet is gyarmatosítani próbálta, bizonyos vonatkozásaiban sikerrel) az 1940-es és 50-es években. Ehhez esettanulmányokként többszerzős antológiaköteteket használok, illetve Bajor Andor *Kerek pereg* című szatírákat/paródiákat tartalmazó könyvét, amely körkép-jellege révén ugyancsak „többszerzősnek” tekinthető bizonyos értelemben, illetve a humor vándorló nézőpontja révén poliperspektivikusnak is. Kitekintésképpen azokat a lehetőségeket veszem számba, amelyek egy ilyen agresszív, gyarmatosító jellegű kulturális beavatkozás után adódtak az irodalom számára, hogy ettől eltávolodva reflexíven viszonyulhasson az előző korszakhoz és hogy újra többnyelvűvé írja át a kultúrát.

2. ANTOLÓGIA. PROLETÁRKÖLTŐK VERSEI (1945)

2.1. „ANONIM” KÖLTÉSZET

A vizsgált antológia¹ egy igen fontos szerkesztési elem miatt érdemel kiemelt figyelmet. A negyvenes-ötvenes években számos többszerzős versantológia készült, és általában hasonló problémákat, témakatalógust érintettek, mint az alábbiakban bemutatásra kerülő kötet. A Fászkerti Tibor² által összeállított gyűjteménynek az a különlegessége, hogy a versszövegek fölött nem csupán a szerző nevét tünteti fel, hanem a szerző foglalkozását is. A kötet tizenöt szerzője esetében a következő foglalkozások említődnek: géplakatos (két esetben), népíró (három esetben), vasmunkás (két esetben), nyomdász, kéményseprő, szabómunkás, földmunkás (két esetben), Astra-gyári munkás, famunkás. Egy szerző, B. Illés Margit neve alatt nem szerepel foglalkozás, a szerkesztő itt alighanem elhallgat valamit. (Talán nem találta a foglalkozás a „proletárköltő” kategóriába? Vagy egyszerűen szerkesztői tájékozatlanságról lenne szó a szerző munkáját illetően?).³

Ez a szerkesztői megoldás legitimációs kísérletként olvasható: a szerző foglalkozása, társadalmi helyzete mintegy hitelesíti a szöveg üzenetét. Afféle címkéként, bizonyítványként működik, amely bizonyos értelemben a név helyére lép, eltörölve az individualitást. (Osman 2004. 53.) A paratextuális szinten történő „beavatkozás”, a korábbi szövegtárolási elv árnyalatnyi módosulása egyben

az olvasási mód átalakulásáról is hírt ad – ez az olvasási stratégia a következő évtizedekben teljesebbé majd ki, és a szövegértelmezői gyakorlat fontos részévé teszi a szerzők életrajzi és társadalmi háttérének feltárását. Mivel az irodalom elsődleges funkciójának a társadalom átalakítását, kritikáját, illetve a társadalmi rétegek közötti harc ábrázolását tekinti, fontossá válik ebben a paradigmában, hogy ki beszél: mennyire hiteles személyiség, mennyire „kompetens” az adott problémakör felvázolására. A marxista irodalomkritika egyik fontos kiindulópontja, hogy a vizsgált szövegeket „ideologikusan” olvassa, ami alapszinten voltaképpen azt jelenti: a szövegek ideológiájára kíváncsi. Csakhogy az ideológiát nem immanens értelemként próbálja megragadni egy-egy szövegben, hanem kontextuálisan, azt a kimondó szubjektum létezésének függvényévé téve (Mannheim 1996. 75.). A marxista olvasat nem (csak) arra kíváncsi tehát, mit mond egy költő, hanem arra is, ki az, aki mondja, és miért éppen azt mondja.

Fáskerti Tibor antológiája még abban a történelmi pillanatban jelenik meg, amikor ez az olvasási stratégia és ez a gyakorlat nem hatalmi jellegű, hanem szubverzív, forradalmi tett. Mintegy bejelentése a jelzett olvasási módnak, amelynek ennyire szembeötlő paratextuális jelzésekre nem lesz már szüksége a későbbiekben. Ugyanakkor egy utólag illúzióknak bizonyuló gesztus lenyomata is: hogy a társadalom helyzetéről közvetlenül, mediálatlanul is lehet beszélni; hogy az élet leghitelesebb, „leghatékonyabb” ábrázolását maga a dolgozó készítheti el. Nem a „profi” író tehát, hanem a fizikai dolgozó. Az antológia szövegeinek színvonalán azonban nem indokolja ezt a vágyat vagy reményt. Az 1945 után rendszer „kitermelte” a saját professzionális íróit, a megszólalás autentikus voltát pedig később nem annyira a konkrét munkahely, inkább – afféle jelzésként – a származás, illetve az aktuális irodalmi irányelvekhez való alkalmazkodás határozta meg. Nem a konkrétum, hanem a konkrétum utópisztikus távlatú értelmezése. (Innen nézve az antológia dilettáns vagy műkedvelő alkotók gyűjteményeként kategorizálható. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* például csupán az antológiát szerkesztő Fáskerti Tibort, illetve feleségét, Balla Erzsébetet tartja számon.) A konkrét dolgozó ki van téve az „eltévelyedés”, a „káros befolyás” lehetőségének, utópisztikus távlatban azonban a tévedések korrigálhatók. A totális hatalom felé törekvő (és különböző neveket viselő) Kommunista Párt hamarosan kisajátítja a munkásság képviselőjét, és sokkal inkább egy „általános” munkást képvisel a létező, konkrét munkás helyett, épp mert ez utóbbi gyakran csak az ideális munkás hibás megtestesülése (Cordoş 2002. 139.). Voltaképpen egy „zsarnoki fikció” lép itt működésbe a negyvenes évek második felére, ami azt jelenti, hogy nem a valóság dinamikája határozza meg az ideológia téziseit, hanem magát a valóságot alakítják át, a már kidolgozott, eleve adottként kezelt ideologikus fikció alapján. A Párt nem egyszerűen azt várja el az egyénektől, hogy akarják a szocializmus építését, hanem azt is, hogy lássák azt: hogy már létezőként fogadják el a fikciót. (Cordoş 2002. 142.)

A vizsgált antológia szövegeit egyébként e logika alapján helyenként minden bizonnyal téves szemléleti elemeket hordozónak minősítette volna (vagy tán minősítette is) a sztálinista korszak kritikája. Éppen ezért érdemes részletesebben is megvizsgálni az antológiában feltűnő költői toposzokat, megszólalási módokat, akár úgy is, mint a korabeli élet (és a korabeli irodalom) a fenti okok miatt egyszerre kanonikus és periférikus reprezentációit.

2.2. DICHOTOMIKUS SZERKESZTÉSMÓD

Az ideológia működtetésének fontos eleme a „másik”, az ellenség megkonstruálása, akire a stabil énkép kialakítása érdekében van szükség. A másik itt voltaképpen kritika tárgya, a „hamis tudattal” rendelkező ellenfél, akinek a legyőzése soha nem végérvényes tény, inkább csak elérendő célkitűzés.

Ennek érdekében folyamodnak az antológia szövegei hierarchikus oppozíciókhoz, amelyek felépítésekor a beszélő természetesen az ellentétpár „győztes”, értéktelített oldalára helyezkedhet. Egy ilyen konstrukció, amelyik rögtön az antológia első két szövegében is feltűnik, az aktív/passzív pólusok egymásra vetítése. A *Hát így is lehet?* című vers szerzője, O. J. Aurora egyik oldalra az „égő buzgóság”, „komoly elszántság”, „igyekezet”, „harc” kategóriáit helyezi el, a másik oldalon az elítélendő attitűd így jelenik meg: „Vagy dacosan várni, / Vigyorogva lesni – / Mások áldozatát?” A vers felszólítással ér véget („Harcra kelni!!”) akárcsak a szerző másik verse, a *Serkentés*: „Mit várunk?... Munkára hát!!”) Mindkét esetben két felkiáltójel nyomatékosítja a felszólítás erejét, ez egyben a látens szinonim viszonyt is jelzi a *munka* és a *harc* között. A *Serkentés* ugyanakkor beillesztendőnek tartja ebbe az értékrendbe a *szertetet* is, amely a szövegkontextusban leginkább a saját osztályon belüli szolidaritást jelenti:

Hú tagjai osztályotoknak! Többen egy testület!
Ha megkeserít majd kísértő gúny mérge,
Elszántan álljatok, s árasszátok [!] szertesztét
Szeretetet, hogy olvadjon a szívek jégkérgé!

Érdemes felfigyelni arra, hogy mindkét vers esetében feltűnik a (ki)nevetés, a gúny lehetősége, és mindkét esetben a passzív oldalon („vigyorogva lesni”, illetve „kísértő gúny”). Ez azért fontos, mert a szatíra és a paródia időről időre feltűnhetett a kommunista ideológia eszköztárában mint elfogadott/megtúrt kritikai eszköz (erról a szerepről a későbbiekben lesz még szó), a fenti versek felől viszont kielemezhető az egyik alapvető érv, amiért általában mégis gyanakvás kísérte ebben az időszakban: az aktív/passzív pólusok közül a passzívhoz érezte közelebb a nevetést, az iróniát a korszak befogadói horizontja.

A dichotomikus szerkezet leghangsúlyosabban Cerna János versében van jelen, nem csupán a cím (*Vita*) vetíti előre ezt a szerkesztési módot, hanem a vers vizuális képe is, amely a drámakéra emlékeztet. Egyfajta kérdés–felelet struktúra jelenik meg itt, a párbeszéd szereplői a „gáncsoló metafizika”, illetve a másik póluson az „alkotó munkás”. A „gáncsoló metafizika” szólamának alapvető meghatározója – a kötetkezdő versek ismeretében már nem is meglepő módon – a nevetés. Szinte mindegyik ide tartozó verssor a „haha” konklúzióval végződik: „Azt gondolod, hogy nélküled megáll az idő kereke? Haha...”; „Hisz nem látok ép gyárat, se ép palotát, Haha... / Ágyu és dinamit zengenek itt muzsikát, Hahaha...” stb.

A dialógus két résztvevőjének megnevezése alapján itt ugyancsak az aktivitás és passzivitás kategóriáinak szembenállásáról volna szó, ez a hierarchikus ellentét azonban (még mindig csupán a megnevezések alapján) kiegészül a konkrétum és absztrakció kategóriáival (az előbbi felértékelésével!). A nevetés ismét a passzív oldal meghatározója. A dichotomikus konstrukció érdekessége itt épp az a következetesség, amely az aktivitást gyakorlatilag kizárólagos érték-ként mutatja: így kerül az aktivitás oldalára teljes egyértelműséggel a harc – a háború egészen konkrét értelmében is. (Az aktivitás dekonstrukciójának, az aktivitás kedvéért való aktivitásnak a csíráját is magában hordozza tehát a szöveg, különösen az antológia más, „pacifista” verseinek értékkontextusában.) Az aktivitás egy-egy szöveghelyen egyértelműen agresszivitássá válik (kiemelések az idézetekben tőlem, B. I. J.):

Hiába vigyorogsz... Nézd meg a rádiót.
S mindenható fegyvert csinállok amennyi kell,
Hogy megvívhaszak minden gáncsoló elemmel...
Kell-e még ennél is több bizonyíték?
Forrongásba hoztam az egész földtekét!
S te még rajtam vigyorogni mersz?
Megfojtalak ha előttem nyíltan megjelensz!

Vagy másutt:

Tanulok, dolgozom, s tanítok másokat,
Széttörni bilincset és börtönrácsokat.
Én aki meghódítottam a földet, vizet és levegőt!
Én teremtek bölcsőt, gyárat és *temetőt!*
S teremtek *tankot*, dinamót és ekét,
S eszmét mely meghódítja az egész földtekét!

Az utolsó sorok ennek az értékrendnek a „magyarázatát”, illetőleg inkább apológiáját is nyújtják: az esetleges vitatható mozzanatok az ellenség nyakába varrhatók; a végső cél szentesíti az eszközt:

Előttem mindig Béke, s Igazság volt a cél,
Miattad kell a tank, dinamit és acél.
És ahol nem mehet békés útján a hit,
Ott segít győzelemre a toll, s a dinamit!

Ebben a versben a tank, a dinamó, az eke, a toll és a dinamit gyakorlatilag egyenértékűek: mindegyik a pozitív oldal eszköze, mindegyik az aktivitást szolgálja. A munka és a harc számos más versből ismerős analógiája itt a reprezentatív eszközök, illetve az explicit háborús utalások által a szocialista realista paradigma átlagos alkotásaihoz viszonyítva már-már szubverzív mértékben konkrétá válik.⁴

Az aktív/passzív pólus társadalmi kivetítése szintén kínálkozó lehetőség a kötet szerzői számára, hiszen az aktivitás a munkásosztály megkülönböztető attribútumaként is felfogható az osztályharc szemléletmódján belül. Igaz, a félig metaforizált, félig konkrét analógia meglehetősen mulatságosra sikerül Rotaru Péter *Földet a parasztnak* című versében:

Végy csak példát a hangyától,
De nem a földbirtokostól;
A hangyáé az igazság,
Földbirtokosé a gabság!

Ennél a gondolatmenetnél maradva azonban megoldandó problémát jelent az írói státusz beillesztése a munkásosztály értékrendjébe. Láttuk, Cerna János versének felsorolásában a toll, az eke és a tank egyenértékűek. Kérdés, hogy milyen más retorikai eszközök állnak a szerzők rendelkezésére az írás felértékelésének érdekében.

2. 3. ÍRÁS ÉS TERMELÉS

„Nem fogadkozunk és nem teszünk ígéretet, csak annyit mondunk, hogy az aradi demokratikus népirók termelő szövetkezetének tagjai dolgoznak, termelnek és munkájuk eredményével ezután is fel fogjuk keresni a nyilvánosságot.” Ezzel a mondattal zárul Fáskerti Tibor 1945 tavaszáról keltezett bevezetője az emlegetett antológiához. Látható, az írói munkát az értelmező szöveg is terminológiailag, lényegileg azonosnak mutatja a fizikai munkával. Az írás „termelésként” említődik, a (műkedvelő) írói csoport pedig „termelő szövetkezetbe” tömörül.⁵

Maga a „népíró” megjelölés is ebbe az irányba mutat a szerzők neve alatt: az írói mivoltot diszkréten jelzősítve, gyakorlatilag új szót (s ezáltal új kategóriát) teremtve⁶ próbálja beilleszteni az írói tevékenységet a többi, perspektivikusan felértékelődő tevékenység közé. Persze nehéz megítélni, hogy az antológia esetében konkrétan mit fed ez a kategória: talán csak annyit, hogy az illető szerzőnek nincs más foglalkozása, munkahelye. Ezt alátámasztani látszik az is, hogy a kötet három „népírója” közül kettő nő. Egyiküknek, (Fáskertiné) Balla Erzsébetnek egyéb oka is lehetett ezt a megjelölést használni. Az ő esetében ki-mondottan az írásmód „irányultságát” is jellemezheti a kategória.⁷

Ha megvizsgáljuk – most már az antológia irodalmi igénnyel fellépő szövegeiben –, milyen módon mediálódik, illetve támasztódik alá az említett analógia, izgalmas képekre bukkanhatunk. O. J. Aurora verse a különböző testrészek között létesít értékazonosságról tanúskodó viszonyt: „addig nem pihen ajkam, kezem, lábam / Míg hű íróársaimmal törekvésünk célját / El nem értük!” (*Serkentés*). A felsorolásban szereplő testrészek közül az ajak és a kéz közvetlen kapcsolatba hozható a költői tevékenységgel, a láb kevésbé: felsorolásbeli szerepe alighanem az, hogy az aktivitás pólusa felé közelítse a jelentéseket. Balla Erzsébet *Többtermelést* című verse ugyancsak testi kontextusban helyezi el az írást, sőt a fizikai munka (építés, géplakatosi munka, kovácsmesterség stb.) és az írás mellett a gyermekszülést is a „termelés” jelentéskörébe vonja:

Nem elég az egyszerű munkatempó!
Buzogjon az anyák teje
Az égig! Szomjazik a Jövendő!
S felelősségtől, hogy mi a teendő
Földig görnyedjen az írók feje!

Az antológia egy másik „népírója”, Sera István nem annyira egyenértékűségek teremtésével próbálja körülírni saját szerepkörét, inkább közvetlen reflexióval programot, célkitűzéseket fogalmaz. A program sem nélkülözheti természetesen a metaforikus szerkesztésmódot. Az írást, az írói munkát hadi terminusokban ragadja meg a *Mi vagyunk a népköltők* című vers:

Fegyverünk az írás és a toll.
Seregünk: dolgozó proletárok.
Ellenségünk: a kiuzsorázók.
Szövetkezetünk a lövészárók.

Magát a „népköltői” programot alapvetően három téma illetve célkitűzés köré rendezi: az első az elnyomottak hangjának megszólaltatása, a munkás rangjának emelése („csillogjon a munkásember rangja!”); a második a kritika, illetőleg az ellenséges osztály felől érkező bántalmazások, méltánytalanságok megírása

(„Írjuk meg kik, hol és hogyan bántnak.”); a harmadik a tudás, a műveltség, a (népi) irodalom terjesztése.

A fentebbi metaforák, analógiák a szerzők neve alá írt foglalkozási kategóriákkal együtt azt eredményezik, hogy az írói státus mintegy beleolvad a munkások, a „termelők” világába, látszólag tehát nem kiemelt pozíció, csak annyiban, amennyiben a teljes kötet a dolgozók rétegének felértékelését célozza. Szinte járulékos elemként tűnik fel az írás a szerkesztői bevezetőben is: szerepe inkább az, hogy a munkástapasztalatokat autentikusan adhassa vissza: „Van közöttük lakatos, fa-, földmunkás, nyomdász és így tovább. Nem mesterségük, hanem elhivatottságuk az írás. Írnak, mert az adatott meg nekik, hogy lássák és érezzék a világot, és hogy kifejezzék. Művészi értékelés csak másodsorban jutott szóhoz ezekben a versekben. A mondanivaló őszintesége és igazsága volt a szempont, amely a versek kiválogatásánál vezetett.” (2.)

A későbbi fejlemények felől nézve egy jelentős különbségre is felfigyelhetünk: arra, hogy a szocialista irodalomban hamarosan megjelenő „élcsapat” – a Párt, illetőleg a kultikus vezető – képzete ebben a korai, „demokrata népirói” kötetben még nem jelentkezik. A közösségi felhatalmazás szubjektív és intézményesített tudata közül itt inkább az első érvényesül. (Vö. Szolláth 2005. 35.) A későbbi paradigmában az író helye is inkább az élcsapatban van, kiemelt, bár nem feltétlenül irányító szerepkör körvonalazódik majd számára, ahogy a nagy karriert befutó „lélek mérnöke” szókapcsolat is jelzi. Ugyanakkor ez a státus azt is feltételezi majd, hogy a népképviselő hatalmi-legitimációs forrása a Párt: ha egy író (legyen az akár amatőr író) úgy gondolja, hogy a népképviselőhez közvetlenül, pártjóváhagyás nélkül is hozzáférhet, az eretnekségnek számít. (Vö. Szolláth 2005. 35.)

2.4. TERMÉSZETI ANALÓGIÁK: TAVASZ VAGY TAVASZÍTÁS?

Mindeddig főleg azt láthattuk, miben próbálnak meg eltérni az antológia szövegei a korábbi irodalmi paradigmától – az írói státus tematizálása, illetve a megjelenített értékrend átalakítása kapcsán. Számos olyan elem is található a könyvben, amelyek révén egyes szerzők verseiben inkább egyfajta folytonosság mutatkozik meg a világkép szempontjából, esetleg korábban is használatos toposzok új konnotációs térre tesznek szert.

Ez utóbbira releváns példa lehet a tavasz toposza, amely négy versben is központi szerepet tölt be. Általában a remény, a dinamizmus lehetőségét hordozza a versekben (Felter Nóra: *Új tavasz*, Garlati József: *Ébredő jövő*, Tóth József: *Tavasz*), és leggyakrabban dichotóm szerkezeteket képez az előzményekkel. A tél mint a kopár múlt tűnik fel – és képileg a háborús évekkel azonosítódik –, a beszélői pozíció pedig vagy a tavaszra való várakozást, vagy a tavasz megérkezését rögzíti. Az analógia „kritikáját” is megtaláljuk azonban a könyvben, B. Illés Margit *Fel a végső győzelemre!* című versében. Ő ugyanis az

aktív–passzív hierarchikus oppozíciót rávetíti a tavaszra és a tavaszvárókra is. Szövegének feszültsége abból származik, hogy a tavasz termékennyé, széppé alakítja ugyan a természetet, de az emberi cselekvéstől függetlenül érkezik, az emberi problémákat tehát nem oldja meg, nem helyettesíti az emberi aktivitást:

Téged nem gyógyíthat meg virágillat
Ha gyermekeden nincs cipő, ruha,
Ha éhesen görnyedsz a munkapadnál
Hol napsugár nem ér hozzád soha.

E „kritika” lehetőségét jeleníti majd meg nyelvileg lényegesen szemléletesebben Esterházy Péter a „tavaszítani” paradox igealakjában, illetve miniatűrje címében (*Veresség*): „Tavaszodik. Megállapította, tavaszodik. Ettől olyan hajmeresztő ujjongás fogta el, mintha ő tehetne erről. *Mintha: ő tavaszítana!*” (A *Kis Magyar Pornográfia* negyedik része egyébként, amelyikből e kis szöveg való, sztálini reminiscenciákkal éppen *A lélek mérnöke* címet viseli.)

Vannak még a kötetben olyan szövegek, amelyek nem a mindenáron való aktivitás mellett „érvelnek”. *Kéményseprő élet* című versében Rotaru Péter kéményseprője például nem vágyik egyébire, mint arra, hogy kéményseprés után (helyett?) egy meleg szobában pihenhessen. Mások olyasfajta fárasztó, „elidegenedett” munka közben jelenítik meg a munkást, amelyből csak valamiféle álmom (Mártin János: *A kőtörők*) vagy a hasonlóan reménytelen öregkor jelenthet kiutat (Petráss János: *A munkás!* – utóbbi esetben a vers az egyetlen állami segítyt a koldulási engedély megadásában látja).

Farkas Mihály két versében is a háború elviselhetlenségéről beszél, meglepően személyes léptékben, különösen a *Megint behívót kaptam, apám* szövegében. Demján György nosztalgikus, múltba révedő versei alapvetően szintén a passzivitás attitűdjéhez állnának közelebb egy effajta, aktív–passzív skálán: az ő szövegei anyáról, istenről, karácsonyról, szegénységről beszélnek – tematikailag alighanem ezek a versek (*Mikor a hó esett, Fekete Karácsony 1942*) „lóganak ki” leginkább az antológiából.

Ez persze nem azt jelenti, hogy csupán ezeket a resignáltabb, szemlélődőbb attitűdről tanúskodó szövegeket tekinthetnénk szemléletileg „folytonosnak” a korábbi időszakok költészetével. Inkább annak érzékeltetésére tűnik alkalmasnak a kötetbeli jelenlétük, hogy ez az időszak még nem a teljességgel homogénizáló, utópisztikus perspektíva felől építi fel a világot, hanem (a maga korlátai között, természetesen) rétegzettnek mutatja meg azt.

A későbbi irodalmi fejlemények felől érdekes még számba venni, legalább jelzésszerűen, azt a témakatalógust, amely a Fáskerti Tibor-féle antológiában megjelenik. Az előzőekben említett problémák mellett feltűnik a kötet egyik versében az önpusztítás, a felelőtlenség kritikája (Klein László: *A pálinka*), a felszabadító katona dicsérete (Petráss János: *A vörös katonához*), a nőkérdés

(Sera István: *Jogot a nőknek!*), illetve Petőfi mint a legfontosabb („egyetlen”) költői hagyomány (Törőcsik István: *Ki a költő?*). Mindezek a témák gyakran lesznek jelen majd a negyvenes-ötvenes évek költészetében.

2.5. ROKONÍTÁSI LEHETŐSÉGEK

A vizsgált 1945-ös kötet elsősorban azáltal érdemel figyelmet, hogy minden bizonnyal a legkorábbi hasonló koncepciójú, munkásköltőket felvonultató antológia Romániában. Későbbből a legismertebb ilyen jellegű kötet a *Fogj bátran tollat!* címet viseli (L. Dimény szerk. 1950.), és „promóciója” már a hatalmi apparátus által ellenőrzött intézményrendszeren keresztül történik.⁸ A promóció része a kötet megjelentetésének időzítése, amit az egyik belső címlap is jelez: „Ez a könyv 1950 december 30-án jelent meg, Népköztársaságunk kikiáltásának 3. évfordulója tiszteletére”. Dimény István bevezetője ugyanakkor jelzi az előkészítésnek azokat a mozzanatait is, amelyek bizonyos értelemben szintén a kötet népszerűsítésének eszközei, hiszen a felhívás közzététele által, amelyben szövegeket kerestek a szerkesztők az antológiához, egyben a leendő kötet iránti érdeklődést is felkeltették: „Amikor az Irodalmi és Művészeti Kiadó újságok, rádió és körlevelek, írószövetségi fiókok, irodalmi körök, az Ideiglenes Bizottságok kulturális osztályai útján a versgyűjtemény összeállításához szükséges versek beküldésére mozgósította a dolgozók széles tömegeit, az ország minden részéből – gyárakból, üzemekből, iskolákból, falvakból, intézményekből, a kollektív gazdaságokból a verseknek szinte végnélküli áradata indult meg. Újabb verseket hoz a posta most is, amikor a kötet anyagának sajtó alá rendezése befejeződött. Eddig szinte 1000 verset küldtek be!” (Dimény 1950. 8.) A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* a békeharc-irodalom szócikkben említi ezt az antológiát, akárcsak a Szász János által összeállított *Ünnepi szó* című könyvet, amely a *Szavalásra alkalmas versek gyűjteménye* alcímet viseli. (Szász szerk. 1950.)

A *Fogj bátran tollat!*, akárcsak 1945-ös előzménye, feltünteti a kötet szerzőinek munkahelyét, státusát. Például: „a nagyvárad villamosművek dolgozója”, „az aradi »December 30« fonoda munkása”, „a kolozsvári városi vízművek munkása”, stb. Belefér azonban a koncepcióba néhány „értelmiségi” jellegű szakma is: „tanító, Kibéd”, „egyetemi hallgató, Brád”, „aktivista, Nagyvárad”. Az antológiában egyébként szerepel Kányádi Sándor *Ne kacsintgass...* című verse is, a szerző státusának megjelölése: „dolgozó parasztból lett színinövendék, Kolozsvár”. Látható tehát, hogy ezt a kötetet egyfajta egység-ideológia fogja össze: a tematikus tömbökön belül (amelyek a vezetőket dicsőítő verseket, múltbeli kizsákmányolást bemutató szövegeket, a szovjet népről írt szövegeket, „békeharc”-verseket, jelenbeli életképeket tartalmaznak többek közt) fontos, hogy több társadalmi réteg „képviselői” is jelen legyenek. Jelentős különbség az 1945-ös antológiához képest a személyi kultusz jelenléte (*Lenin elvtárs, A mi*

Sztálinunk, Sztálin elvtárs születésnapjára), vagy a napi politikára való reflektálás. (Az *ötfejű sárkány* című vers a Tito-ellenes kampányhoz csatlakozva például néven nevezi a korabeli Jugoszlávia öt legfontosabb vezetőjét.) Következésképpen ennek az antológiának már más a tétje, mint egyszerűen a munkásosztály rétegtudatát hitelesen képviselni: itt egyértelműen érvényesül a napi politika elvárásainak való megfelelés szándéka, és ha az egyes versek olykor csupán egy-egy szeletet jelenítenek is meg az összképből, a szelekció és elrendezés révén a teljes könyv a távvezéreltség, célzatosság benyomását kelti az olvasóban. Itt már egyértelműen a Párt hangja érvényesül, minden más ennek rendelődik alá a kötetben. A népképviselő ekkorra már legitim módon csak a Párton keresztül valósítható meg a munkásíró számára is, a közvetlen, csupán a származáson alapuló, „pártjövahagyás nélküli” legitimáció sem elegendő. (vö. Szolláth 2005. 35–36.) Amint látható, ennek a könyvben tematikus és beszédmódot egyaránt meghatározó következményei vannak.

Az *Ünnepi szó* című, szavalásra alkalmas verseket tartalmazó gyűjtemény ebben a kontextusban azért tűnik fontosnak, mert itt az egység-ideológia még tágabban érvényesül: a kötet törzsanyagát ezúttal „hivatásos” költők írták: a romániai magyar költők mellett román és szovjet szerzők is helyet kapnak, ez a könyv tehát a „békeharc” nemzetközi dimenzióit igyekszik érzékeltetni. Ehhez az egységes fellépéshez szintén csatlakoznak az amatőr költők is: a gyűjtemény közli egy földmunkás versét az analfabetizmus felszámolásáról (ez a szöveg a *Fogj bátran tollat!*-ban is szerepelt), valamint egy-egy szövönő és kollektív gazdasági tag Sztálin-versét.

Dimény István bevezetője jelzi, hogy a szövegek „helyes” olvasata nem a színvonalra, technikára, hanem a „hitelességre” figyel: „Ez az élettartalom gazdagítja és teszi hitelessé költeményeiket. És ha ezek a versek formájukban gyakran még kezdetlegesek is, de valóság-hű, gazdag tartalmuk már új költőket ígér.” (Dimény 1950. 7.) Bár Fászkerti György is erre hivatkozott 1945-ben, a különbség jól érzékelhető – nem a versek színvonala, hanem az autentikusság vonatkozásában. 1950-re minden esetleg valóban személyes élményt a politikum aktuális elvárásai értelmezik és „térítenek el”.

Pusztai János első, 1965-ös kötete érdekes adalékot tartalmaz a versantológia megítélésével kapcsolatban, azt az igényt jelzi, hogy a hivatásos íróknak el kell távolodnia az ilyesfajta „hitelességtől”, és annak egy más fajtáját kell kialakítania. A kisregény egy párbeszédet idéz fel ezzel kapcsolatban:

„Versektől zsúfoltak napjaim. Versértő emberekre vágyom. Így jutok el a Tudományt és Kultúrát Terjesztő Társasághoz. Z. Sándor – elegáns, hivatalnokképpű – a felelőse ennek az intézménynek. Maga is ír...

Beleolvas a Lenin-történetembe.

– Tudja, hogy nagy fába vágta a fejszét? – pillant rám kutatóan. – De sikertelenül – sajnálkozik. – Mit tudjon maga elmondani Leninnel? Amit az újságok írnak? Az nem elég...

[...] Elém tesz egy sárgás fedelű könyvet. A címe: *Fogj bátran tollat*.

– Vegye, olvassa ezt el. A jelenről szól, s ami a legérdekesebb, nem hivatásos költők írták. Egyébként nekem is van benne... – teszi hozzá szerényen.

Sokat lapozgatom a könyvet. Eleinte tetszenek a versek. Később válogató vagyok, azt mondom: giccsgyűjtemény.

Szülőházával van így a szegényember: amíg csupán azt a néhány négyzetméter területet ismeri, ahol meglátta a napot, számára az a hely a legeslegszebb, de ha magasabb életnívó kapja tenyerére, s onnan tekint vissza, szíven üti a múlt...” (Pusztai 1965. 52–53.)

A nem hivatásos költők a későbbiekben már kevésbé fontosak a kommunista propaganda számára, a hatalom igényeit a hivatásos, bevált módokon ellenőrizhető szerzők is kielégítik. A művészetek, a sport tömegmozgalommá válása a kései Ceaușescu-korszakban kap majd újabb lendületet, de az amatőr írók helyett akkor már inkább az amatőr előadóművészek játszanak csak lényegesebb szerepet. A szövegek termelését a hivatalos apparátus akkor már nem kívánja kiengedni a kezéből.

3. HAZÁNK MAGYAR KÖLTŐI (1953)

3.1. REPRESENTATÍV JELLEG

1953 márciusában hunyt el Sztálin. Még ugyanennek az évnek a júniusában nyomdába kerül, és néhány hónap után megjelenik a bukaresti Állami Irodalmi és Művészeti Kiadónál egy reprezentatív antológia az akkori kortárs romániai magyar költészet terméséből. Szerkesztőként a könyv Székely János nevét tünteti fel. A szovjet Vezér halála után eltelt három hónap arra elég, hogy az antológiába bekerüljön két Sztálin halálára írott vers, Horváth Imre és Szász János szövegei. Arra azonban aligha, hogy a szerkezet, koncepció, szemlélet lényegesebben módosuljon ennek hatására. Ilyen értelemben az antológia bizonyos mértékig a romániai költészet – szigorúan vett – sztálinista korszakának összefoglalása. Láng Gusztáv állapítja meg, hogy – néhány korábbi, helyi antológiához képest – „az ország fővárosában kiadott két reprezentatív gyűjtemény (*Hazánk magyar költői*, 1953; *Hazánk magyar elbeszélői*, 1954) költészetünk közéleti jellegét és prózaírásunk szocialista realizmusát a romániai magyar irodalom egysége alapján szemlélteti.” (Láng 1981. 75.)

A kötet „reprezentatív” jellegét („földrajzi” érvek mellett) elsősorban a szerzők névsora adja: az antológia huszonhárom költője közül alig egy-kettő akad, aki az évek során kihullt az irodalomtörténeti emlékezetből.⁹ Különböző korosztályokhoz tartozó szerzők jelennek meg együtt: Tompa László és Endre Károly már a húszas évek óta jelen voltak az erdélyi folyóiratok lapjain, ugyancsak a két világháború közötti időszakban kezdett publikálni Horváth Imre, Kiss Jenő, Létay Lajos vagy Szabédi László. A háború utáni jelentősebb költők

közül jelen vannak a kötetben Bodor Pál, Hajdu Zoltán, Majtényi Erik, Márki Zoltán, Szász János, az akkori legfiatalabbak közül pedig Kányádi Sándor és Páskándi Géza.

Az 1945-ös „népírói” antológiában már jelen volt néhány olyan alapvető szerkezeti-nyelvi sajátosság, amely 1953-ban is meghatározó. A dichotóm szerkezetek ugyanúgy a versek retorikájának alapját képezik, mint korábban. Az írás számos esetben itt is egyenértékűnek mutatkozik az egyéb „termelői” tevékenységekkel. A természeti analógiák ugyancsak megőrződnek, bár talán erősödik a „természetkritikai” jelleg.

3.2. MÚLT, JELEN, JÖVŐ

Tematikailag-szerkezetileg a leggyakoribb verstípus a kötetben a „régi és az új világ” összevetésére épül. Ezt a verstípust az 1945–1956 közötti magyarországi agitatív költészet antológiáját szerkesztő L. Simon László is sajátos kategóriaként kezeli, az összevetés és értékelés mozzanatait hangsúlyozva e szövegek kapcsán (L. Simon 2002. 421.). Nem egyszerűen témát kínál ugyanis ez az összevetés, hanem retorikát is: a versek ívét leggyakrabban az egykori emlékek és a jelen/jövő képeinek felmutatása, vagy a *ma még – holnap már* típusú, az avantgárd aktivista szakaszából jól ismert struktúra jellemzi. Épp a kor átalakulást elbeszélő versei kapcsán állapítja meg Menyhért Anna, hogy a jobban sikerült darabok logikája ijesztően magabiztos, agymosási technikájuk kifinomult, tehát „hatásos” (Menyhért 2002. 109.). A meggyőzés retorikája szempontjából természetesen jelentős különbség figyelhető meg elméletileg az összevetés végpontját a jelenben kijelölő, illetve a jövőbe vetítő versek között. A jelen egyértelmű felértékelése ugyanis a korszakban kulcsfontosságú aktív/passzív kettősség utóbbi pólusát erősíthetné: ha a jelen jobb, mint a múlt, akkor nyugodtak lehetünk – mondhatná a korszak elképzelt olvasója. Ezt a „veszélyt” azonban a korszak irodalompolitikája korán felismerte, és „idillizmusként” meg is bélyegezte. Ennek a felismerésnek a jellegzetes következménye a „békeharc” terminus gyakori jelenléte is a kor költészetében, „a béke a fegyveren nyugvó kezlet jelenti” – foglalja össze szemléletesen a problémát a korszak egyik román költője (Idézi Osman 2004. 60–61.) A „hatásosabb” szöveg általában utópisztikus képekkel dolgozik: ha a jelen megvalósításairól beszél a múlt-hoz viszonyítva, akkor is a jövő legitimálja igazából az aktualitást: „Mint aki pompás tündérvilágba jött, / úgy jár a gyermek dugattyúk között. // [...] – Vigyázz, fiacskám, nézz körül! Neked / százszor szebbet kell majd építened.” (Majtényi Erik: *Strófák az ipari kiállításról*). A jelen tehát nem önmagában jobb, mint a múlt (nem csak azért például, mert a háború által lerombolt városok helyett újak épülnek), hanem a jövő távlata felől (ott fognak élni az unokák, mindenki egyformán részesül majd a megtermelt javakból stb.). Ugyanennek a retorikának az aleseteként foghatjuk fel a „nagy elődöknek” a megidézését is,

akiknek mártírsorsa, példája a jövő (és persze a jelen) számára jelenthet mozgósító erőt. E múltbeli példaképek között ott találjuk Petőfit (Kiss Jenő: *Ripor-ton Petőfi élő emléke körül*), egykori grivicai munkásokat (Kiss Jenő: *Grivicán*), „nemzetközi” munkáshősöket (Szabédi László: *Példát mondok*; Kiss Jenő: *Belojannisz mosolya*; Székely János: *Görög diák dala*) vagy politikai elítélteket (Bárdos B. Arthur: *Halhatatlanok*). Ez utóbbi vers azt is mutatja, a klasszikus magyar költészet toposzai újraírhatónak, újrahasznosíthatónak bizonyultak az adott leszűkítő-aktualizáló kontextusban. A már ismerős sémák rekontextualizálása lényegesen hatékonyabbá tette a szövegeket, befogadhatóbbá az „üzenetet”: számos kutató keresztény kultikus előzményeket mutat ki a kommunista propaganda toposzaiban, a mártírok felmutatása révén pedig a „jó” oldallal való azonosulás lehetősége, a mi-tudat erősítése növelte a szövegek „hatékonyágát”. (Osman 2004. 58.) Az említett Bárdos-vers minden bizonnyal *A walesi bárdok* emlékeztető jelenete felől tűnhetett ismerősnek a korabeli olvasó számára:

Dalba fogtak! S belevágták
öklüket a sötétségbe, –
ostorként csattant a sortűz
a foglyok hős énekébe.
Holtan buktak el néhányan,
s aki élt még, állva maradt,
kezük egymásbafonódott,
és megnőttek, mint a falak

A másik gyakori megoldás kisebb hangsúlyt fektet ugyan a majdani utópisztikus társadalom jellemzésére, felfedezi viszont a jelenben a kiküszöbölendő hibákat. Ezáltal a passzív nyugalom állapota nem következhet be, hiszen ameddig vannak hibák, ellenségek, addig van tennivaló is. Vannak kifejezetten erre a problémára építő „gyűlöletversek” is, de ennél gyakoribb, hogy az ódai, megvalósításokra összpontosító versek egy-egy sora vagy szakasza a továbbra is kiküszöbölésre szoruló hibákat emlegeti. Ez a retorikai megoldás (amely egy-egy pillanatra mintegy megakasztja a versek himnikus áradását) valóban aktivizáló hatást érhet el korlátozott mértékben, mivel azonban ez a megoldás szinte kötelező kellékké vált a korszak verseiben – az antológia tanúsága szerint –, hosszú távon inkább retorikai automatizmusként működik. Érdekes módon ennek az automatizálódásnak is explicit nyoma van az antológiában: az egyik Kányádi-vers címe épp ezt emeli ki: *„Vannak még hiányosságok”*. A vers „főhősének”, egy tanácstitkárnak ez a refrénszerűen visszatérő mondata:

Túlteszünk mi akárki máson,
minden percünk munkába öljük,

mert vannak még hiányosságok,
s azokat ki kell küszöbölnünk.

A vers „konklúzióját” egyik helybéli fogalmazza meg, akivel utána szóba áll a költő: „A tanács titkárát kellene / Valahogyan kiküszöbölnünk.”

Retorikailag ugyanaz a funkciója ezeknek az ellenpontoknak, akár „belső”, akár „külső” ellenfélről, hibáról van szó. Ugyanakkor érdemes külön kategóriaként kiemelni azokat a szövegeket, amelyek már nem a rendszer (tehetetlen, de nevelhető) embereit kritizálják, hanem valódi ellenségképeket hoznak létre. Ezek esetében pontos terminus a „gyűlöletvers”. (Buda 2002. 24.; Osman 2004. 58.)

3.3. „S LÁTOM A TÓKÉST CICKÁNYKÉNT CIKÁZNI”

A sztálini korszak gyűlöletversei esetében különösen jellemző, hogy az ellenségkép kialakítása voltaképpen arról is szól, aki kialakítja: nem konkrét értelemben természetesen, hanem az öngazolás tényezőjeként. Az ellenség megkonstruálása visszahat arra, aki „létrehozza” az ellenséget, erősíti annak pozícióit. Státust, ideológiai igazolást, vagy akár gazdagságot, kiváltságokat is jelenthet számára. (Edelman 1998. 93.) Egy történelmi értelemben „új” hatalmi rétegnek a kialakulása zajlik a negyvenes-ötvenes években, a „rég” hatalom szükségképpen az ellenség szerepét játssza tehát a konszolidálódó diskurzusban. Az előző hatalomnak azonban számos arca, rétege van. Részben ezzel függ össze az is, hogy a vizsgált szövegekben leggyakrabban szimbolikus ellenségekről van szó, akiket csak utalások idéznek fel. Az utalásos technika azért hatásos, mert úgy jeleníti meg a Rosszat, hogy adott esetben szinte bárki vagy bármilyen behelyettesíthető vele. Össze nem függő témák is összekapcsolhatók nyelviileg, az őket magában egyesítő ellenség természetéről folytatott beszédben (Edelman 1998. 91.), költői szövegben pedig különösen kiaknázható ez a technika, hiszen itt nem az érvelő, metonimikus logika a jellemző, inkább a metaforikus, képi logika.

Nem azt jelenti mindez, hogy nincs konkrét utalás azokra az ellenséges figurákra, akikkel meg kell küzdenie az agitatív költészetnek. Feltűnik a versekben a gróf (elítélendő, úri rituáléjával, a vadászattal együtt), hatalma kiszolgálóival, az intézővel, az ispánnal valamint a csendőrrel (Anavi Ádám: *Az uradalom helyén*), a dzsenti-típusú, kaszinózó „satnya sarj” (Endre Károly: *Lenau*), a parancsot teljesítő, gyáva tiszt (Hajdu Zoltán: *Mindhalálig*), a kezeit dörzsölő tőkés (Hajdu Zoltán: *Harmincöt év*), szatirikus formában a gyáros, a kulák és a közömbös (Horváth Imre: *Szatírák*), az irodalomról régi módon gondolkodó olvasó, a „vén szívós dudva” (Kányádi Sándor: *Dés-Cichegyen*), közelebbről meg nem nevezett ellenszenves figura („Láttam ilyent is: sunyit, törtetőt, / toportyánférgyet báránybőrbe bújva” – Kiss Jenő: *Úti rapszódia*), a csodát

„gyártó”, szemfényvesztő pap (Szabédi László: *A cihoszi csoda*), a kispolgári karrierista (Szabédi László: *Itt van köztünk*), illetve a kor globális negatív szimbóluma, a gyom, amely azért is jellegzetes, mert mintegy megsokszorozza önmagát, elborítja az egész világot – természetesen akkor, ha nincs kapa, amely útját állná:

Mind sűrűbb, mindegyre zöldebb,
át- meg átszövi a földet,
a tövében pók és féreg,
tán még kígyó is elférhet.

(Szemplér Ferenc: *Daraszolás*)

A gyűlöletversek e (szintén „burjánzónak” tekinthető) metaforika által kapcsolnak össze olyan társadalmi rétegeket, amelyeknek a múltbeli hatalma igen csak különböző jellegű volt, s legfeljebb csak az osztályharc elvont logikája mentén lehetett volna őket egyébként egyazon keretben elhelyezni. A metaforák ezt az utat „rövidítik le” képszerűen. A román nyelvű propagandaköltészet kapcsán az értelmezők kimutatták, hogy a gyűlöletversek képanyagában gyakran köszön vissza a népmesékből és hiedelmekből ismerős gonosz néhány attribútuma (vámpír, sárkány) vagy olyan állatmetaforika működik, amely a köztudatban veszélyesként vagy undorítóként érzékelt élőlényekre épül (Osman 2004. 59–60.): „S látom a tókést cickányként cikázni, / s a parancsosztó vérszívó királyt” – mondja például Kiss Jenő a *Grivicán* című versben. A „cickány”, amellet, hogy az amúgy is megvetéssel kezelt rágsálók közé tartozik, hangzásában a „patkány” szót idézi. A vérszívás attribútuma pedig vámpírszerűvé teszi a hatalom birtokosát. Hasonlóképpen működnek a Szemplér Ferenc idézett versében a „pók”, „féreg”, „kígyó” képei, amelyek valamiféle eredendő emberi idegenkedésre, félelemre építenek.

Ez az egysíkú, a képi szinten túl alig motivált ellenségkép legtöbbször kiegészül a megsemmisítésükre irányuló felhívó gesztussal is a versekben. Hajdu Zoltánnál, a *Mindhalálig* című versben például a bosszúvágy „motivál” hasonló intenzitású sorokat:

Sikoltson fel a vas, a gyár, és
Sikoltson fel a gyűlölet,
Sikoltson fel a fájdalom és
Sikoltson fel a szenvedés,
Sikoltson fel a föld, a véres,
Az is kevés, az is kevés!

Visszatérő „konklúzió” az ellenségábrázolások kontextusában a „lesújtunk rájuk!”, a „zúzzuk szét!”, a „szétrontjuk”, a „kidobjuk” terminológiája: egyrészt

egy erős mi-tudat felőli elszigetelése, kizárása az ellenségnek, másrészt a már korábról is ismerős militarista metaforika. Feltűnően sok egyébként ebben az antológiában a katonákról, katonaságról szóló vers.

A dichotomikus logika mentén az ellenség képe gyakran összekapcsolódik a múlt/jelen szembeállításal is. Bárdos B. Arthur például egy klasszikus népbalada misztikus képét aktualizálja, konkretizálja *A hunyadi mezőn* című versében. A Kómíves Kelemenné balladájában végső soron magyarázat nélkül marad, miért omlik le a fal, amelyet a kőművesek raknak. Bárdosnál szabotőrök miatt nem épül a kívánt ütemben a fal: „Mesterkedők bűnös keze alatt / még omladoznak, hullnak a falak”.

Legemlékezetesebb ebben a gondolatkörben azonban minden bizonnyal Kiss Jenő Hamlet-interpretációja, amelyben a „sápadt királyfi” egyértelműen a múlt és a tehetetlenség, gyávaság megtestesítőjévé válik. Hamlet „sápadtsága” életidegenséget, távolabbi asszociációval akár „vampíri” jelleget sugall, királyi származása pedig eleve ellenséggé teszi. Ilyen értelemben a mostohaapa bűne ebben az interpretációban a Hamleté is, kiegyenlítődnek az elsöpört királyi intézmény távlata felől: „Minket már nyugton hagy a szellemóra: / bűnhődtek a királyi gyilkosok.” (*A Hamlet-monológ*) Az emlékezetes hamleti kérdés a kor kontextusában egyszerűen nem létezik:

Lenni vagy nem lenni – mi dőre kérdés!

.....

Sápadt királyfi, Hamlet! már ne kérdezz,
felelt az Élet, döntött századunk,
nem fordulunk kétségek mérlegéhez,
mi lenni, tenni: élni akarunk!

A *Kommunista kiáltvány* értelmezői természetesen nem hagyták ki a Marx-szöveg értelmezéséből a „kísértet” jelentésének interpretációját, így a *Hamlet*-párhuzamot sem. (Pl. Derrida 1995) Kiss Jenő Hamlet-aktualizációjának sajátossága ehhez képest az, hogy kifejezetten a magyar nyelv szóhangzására épül. A Hamlet-kérdésre adott válasza ilyenformán még csak nem is a nyilvánvalónak tartott *lenni*, hanem ennél jelszószerűbb:

Más szellem az, ki minket harcra biztat
előre a Szabadság téerein.
Más holt mutatja fénylő útjainkat –
A Forradalom szelleme: LENIN!”¹⁰

Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténete a „megszakított folytonosság” korszakának tekinti a magyar irodalomban az 1948–1960 közötti időszakot. (Kulcsár Szabó 1994. 47.) E folytonosság megszakítása elsősorban poétikailag és

irodalomszemléletileg értendő, annak az erőszakos beavatkozásnak a nyomaként, amely egyrészt az előző korszakok irodalmának radikális cenzúráját, a hagyomány tendenciózus szelekcióját jelentette, másrészt az adott korszak alternatív megszólalási lehetőségeinek a betiltását, eltüntetését. Ez a hagyománytörés önmagában is problémát jelent egy kultúra számára; ha ezen kívül van még, ami (ezúttal inkább morális, mint esztétikai) károkat okozott e korszak irodalmában, az éppen a fentiekben jellemzett gyűlöletversek hatalmi jellegű gyűlöletbeszéde. Talán ez az a vonása a kor költészetének, amely nem teszi lehetővé, hogy egyszerűen – különböző lehetséges befogadási módokat véve számításba – értéktelennek, mulatságosnak, netán érdektelennek tekintse a mai olvasó. (L. még Osman 2004. 62.)

3.4. A SZEMÉLYESSÉG VÁLTOZATAI

A korszak egyik elítélendő költői beszédmódját/szemléletmódját „intimizmus”-nak nevezte az akkori kritika. Első megközelítésben voltaképpen ez a közösség szempontjából „irreleváns” történések megírását jelentette. Az érvrendszer, amellyel a hatalom megpróbálta eltüntetni ezt a beszédmódot, az érdektelenségre épült: ha az író csupán egy termelő a sok termelő között (ennek a romantikus mítosznak a lebontása bizonyos értelemben már a „népköltők” feltűnésével elkezdődött), akkor az, ami vele történik, semmivel sem érdekesebb, mint a más sorsa, az is csak annyiban, amennyiben a társadalom nagy egészének előrehaladását szolgálja.

Ez az érv azonban valójában elfedett egy másik indítékot: azt, hogy a totalitárius állam az intimszféra felszámolására törekszik, hiszen ha van az életnek olyan területe, amelyet nem ellenőrizhet, akkor nem működhet tökéletesen. Az érdektelenség érve (amelyet például az individualista gőgre való hivatkozások egészítettek még ki) tehát igazából egy tiltás helyett fogalmazódott meg: a magánszféra tilos. Ugyanez volt a célja a hitleri Németország kultúrpolitikájának is: a számos ünnepség, az üzemi és gyári előadások, nagygyűlések valójában a „szabadidő” kontrollálásának eszközeiként (is) szolgáltak. Ezáltal az egyén tömeggé, homogenizálttá, következésképpen ellenőrizhetővé vált a totalitárius államban (Guyot – Restellini 2002. 88.) – ilyen szempontból a náci és a szovjet kultúraszervezés között nincs lényeges különbség. Az egyén önmagával való foglalkozása a titkolandó dolgok közé tartozott a sztálini időszakban – az irodalom, az írás magányos, valamennyire „titkolható” jellege járulhatott hozzá ahhoz, hogy „az én kultúrája” alapszinten mégis folyamatos maradjon ezekben az években, még ha nem is a hivatalos irodalmi nyilvánosság keretein belül. (Cordoş 2002. 148–151.)

Ebből a szempontból érdemes megfigyelni, a személyességnek milyen lehetőségeit hordozzák és használják a háború utáni évek költői szövegei. A leggyakoribb szerep, amelyet a költő eljátszhat ekkoriban, a tanú, a megfigyelő

szerepe. Az egyéni viszonyulás ezekben a szövegekben – amelyek az antológia legnagyobb részét képezik – arra szorítkozik, hogy a személyes megszólalás hitelével, egyfajta riporterként számoljon be a vers beszélője az újjáépülő ország megvalósításairól – a kohókról, új városokról, gyárakról, kollektív gazdaságokról. E megvalósításokkal azonosulva a szemlélő-tanú egyben a közösséggel is azonosul, amely építi, létrehozza azokat, ez egyfajta áttételes feloldódást jelent a kollektivitásban. Némelyik versben konkrétan is megjelenik az azonosulás, a közösség általi befogadás ténye vagy igénye: „Köztük élek én kilenc hónapja / [...] ha szólok, másképp hallgatják szavam, / ha kezét fogunk, valami meleg / csírázik bennünk.” (Anavi Ádám: *Most élem is*). Vagy egy másik versben a hajnalban, a munkásokkal együtt haladó költő mondja:

Együtt
haladtam velük mindenütt,
szívem zihálva vert és – nem tudom –
de szép,
szép láz öntött el, büszkeség,
hogyan ott mehettem – velük, egy úton.
(Kiss Jenő: *A vas kelt fel*)

Hasonló a szerepe a kötet katonaság-verseinek is, amelyek legtöbbször személyes élményekből merítenek ahhoz, hogy eljussanak a közösség értékeit védelmező önértelmezésig vagy a közös ellenség (közös) megsemmisítésének távlatáig. A katona-státus az egyenruha által amúgy is kivonja az egyént a magánszférából. Általánosabb értelemben pedig az is nyilvánvaló, hogy a militarista képesség nem csupán a kimondottan katonai státusú szereplőkre jellemző a versekben, hanem a kollektív mezőgazdasági brigádjaira, a versekben megjelenő bányászokra, költőkre és általában: a dolgozókra. Az igealakok, a metaforák általában csak a kollektivitás felől mutatják létezőnek az egyént.

Az én ilyenfajta versbéli jelenlétében tehát nincs semmi meglepő. Legfeljebb Majtényi Erik verseinek retorikája próbál némi meglepetés-elemet becsémpézni ebbe a diskurzusba, a végkifejlet azonban a meglepő indítások, címválasztások ellenére is sejtethető. A *Személyes ügy* című vers például így indít:

A tetvek ettek három évig
a Zsil partján, a drót mögött,
és megfagyott a lábam térdig,
tüdőmbe kórság költözött.

A vers íve a fogság részleteinek kibontásával, a múlt és a jelen közötti kapcsolat megteremtésével a személyes ügy felől a kollektivitásban feloldódó én felé halad:

Magánügy ez – ti, gyilkosok, ti, –
de milliók magánügye!

Egy másik, *Közérdekű hozzászólás* című Majtényi-vers a szerelmi költészet „apológiájával” indít („Poétatársak! Megmásszuk a sziklát, / de kell a ligetről is zengeni!”), a vers „gondolatmenete” azonban itt sem a magánszféra felértékelését végzi el, inkább általában az érzelmvilág, a rajongás tárgyától független dicséretéről van szó:

Ó, mennyi szépség van e nagy világon
és mennyi perc, mely boldog csókot ad!
.....
Szeretni kell a tó tükrét, a fákat,
a napközibe hajtó gépkocsit
s a táblát rajta: „Gyermekek. Vigyázat!”
A tervet és a jövő gyárait.

A magánélet tehát itt jelölőjévé válik egy értékesebb jelöltnek: ahogy a szerelem fontos az ember életében, úgy fontos szeretni a korszak aktuális megvalósításait is. Ezért valójában ezek a Majtényi-versek sem lépnek ki a fentebb jellemzett szemléletmódból.

A személyes szféra feltűnését a versekben mindannyiszor ez a logika legitimálja és kíséri. Az alább elemzett három (toposzszerűen működtetett) téma esetében sincsen ez másképpen, inkább arról van szó, hogy a kor kontextusában talán fontos az, amit a személyesség „eszközként” jelenthet olyan tematikus keretekben, mint az *önkritika*, a *kollektívizálás*, illetve a *nyaralás*.

A kommunista típusú önkritika a hatalom felkínált szemléletmódja szerint az őszinteség értékével függ össze: az, aki önbírálatra is képes, valószínűleg mást sem titkol. Márki Zoltán versében (*A Párt előtt*) épp ez a valóságban nem túl gyakran megvalósuló őszinteség jelenik meg:

Nincs gondolat, villanása agyamnak,
mit nem mondhatnék el mindenkinek,
kétszínű szók nem lepleznek, takarnak,
vallom nyíltan, hogy e harcban hiszek.

Nem vagyok hibátlan, az önbírálat
ércmérlegén latolgom magam,
naponta vetem le egy-egy hibámat
és egyre zengőbb, igazabb szavam.

Ennek a ritualizált őszinteség-játszmának valójában a félelem-elv bevezetése a legerősebb gátja. A társadalmi érintkezés játékszabályai, illetve az aktuális értékrend évről évre, kongresszusról kongresszusra változnak, és gyakran fordul elő, hogy az, ami egy adott időpillanatban nem számít véteknek, később tiltottá válik. A kitárulkozó önbírálat így védtelenné teszi az egyént az esetleges azonnali vagy későbbi megtorlásokkal szemben.

Az önkritika látszólag a személyesség műfaja: az énről, annak történetéről szól, egy haladáselvű narratívát képezve: a múltban elkövetett tévedésekből okulva a jelenben és a jövőben kevesebb hibával fogok tevékenykedni – látszik mondani az önbírálat. Ezeknek a történeteknek lényeges eleme tehát egyfajta paulusi fordulat: a korábbi én átadja a helyét egy újabb (jobb) énnek a történet eredményeképpen. (Márki versében a képi analógia a régi bőrét levedlő hullót idézi. Tompa László vagy Salamon László szövegeiben az „énfeladást” a fiatal-sággal való azonosulás könnyíti, voltaképpen ez is „vedlés” – *Gyűlésben az ifjúsággal*, illetve *Ének az orosz nyelvről*.) Az önkritika helyzeteinek ismétlődése, valamint a külső játékszabályoknak – a tilos és megengedett dolgoknak – az állandó változása azonban azt eredményezik, hogy ezekben az ismétlődő önrevíziókban egyszerűen eltűnik az én. A folyamat tehát megragadható akár a nyugati típusú személyiségválság terminusaival is, csakhogy itt az identitást külső, kényszerítő tényezők nem engedik összeállni (Cordoş 2002. 147.) A külső elvárások és a belső igények közötti törés olyasfajta válságokhoz, értékrendket-tőződésekhez vezet, amelyek aligha feloldhatóak megnyugtatóan, szélsőséges esetekben pedig a magánszférának az a „menedéke”, amelyet legtöbb ember óvni próbál, a hatalom agresszív fellépése – és árulások, behódolások stb. – eredményeképpen valójában még riasztóbbá válhat, mint a külvilág. Ilyen esetekben az énből valóban nem marad más, mint a propaganda által felépített „új ember”, aki utasításokat hajt végre gépiesen, magánszférája pedig gyakorlatilag üres. (Cordoş 2002. 150.)

Az antológia egyik legterjedelmesebb darabja Horváth Imre *Kevés a dal, dicsérje tágabb ének* című szövege. Személyes történet ez is, gyerekkori emlékek háborúról, aztán a nyomor megtapasztalása. A személyesség létjogosultságát az önkritika adja, többször is visszatér a szövegben a korábbi ént megtagadó, kritikával illető formula („Harcoltam! de nem eleget!”), vagy a látást korábban elhomályosító téves szemléletre való utalás, amely a fordulat mozzanatát is explicitté teszi:

... ne dobj reám azért követ,
mert nem láttam oly tisztán hajdan
mind, mind a szörnyűségeket,
vájválhatnék könyökig vérben,
ha elmondanám azt neked,
mit gyötrődtem, míg észretértem.

De ma már kinyílt a szemem,
s a látásom mindegyre tisztább

Horváth Imre versének végkifejlete is a közösségi megvalósításokban való feloldódás, illetve a párt, a Szovjet és Sztálin – mint vezetők, mint követendő elit – köszöntése. Sajátos ugyanakkor, hogy az önbírálat maga is tágabb keretet fog át, mint csupán az ennek a bírálatát. A történelmi narratíva újramesélése az internacionalista népi demokrácia nézőpontjából itt óhatatlanul nemzeti igényű önkritikát is jelent:

Majd döntöttek Bécsben a „bölcsek”:
kettévágták a gyermeket,
zsandár helyett kínzónk csendőr lett,
a világ vérzett és vadult,
azt mondta a pap, mint a pápa, –
helyet cserélt úrral az úr,
s folytatódott a régi nóta.

Az ilyen jellegű történetekkel való azonosulás teljes értékrendek felborulását, előjelek többé-kevésbé erőszakos megváltoztatását jelenthette a korban, és minden bizonnyal az én kiüresedésének tapasztalatával járt együtt sokak számára. A történet elfogadását legfeljebb a „győztes oldallal” való azonosulás utópiája könnyíthette valamelyest, az elvont, nemzetfölötti „elnyomók” legyőzésének távlata.

A *kollektívizálás*-téma megjelenítése kapcsán kissé más jellegű a személyesség funkciója a versekben. A személyes jelenlét itt feltűnően magasabb arányú és intenzitású, mint a kohók vagy gyárépítések megéneklése esetében, ebből is gyanítható, hogy a személyesség itt valóban funkcionális: a „meggyőzés retorikájának” része. A kollektívizálás elfogadása ugyanis a fentebb jellemzett önkritikához hasonló „fordulatot”, értékrendváltást feltételezett – és ez sajátos módon kevésbé jelentett tabutémát a kor irodalmában, mint a városi átalakulások mentális akadályai. A falusi átalakulások ebben a korszakban egyszerre jelentik az egyén számára gazdasági, morális és kulturális identitás válságát, elvesztését. Ebből adódik, hogy a kommunista rendszer későbbi időszakában a „faluregény”, egyfajta kitágítottan metaforikus formában megőrizte a „válságirodalom” lehetőségét, az értékválság megjelenítésének általános érvényű, nem is mindig előre látható változatait hordozva. (Cordoş 2002. 191–196.)

És bár találunk az antológiában olyan verset is, amely csupán a rációra építve próbálja a kollektív gazdaságot hatékonyabbnak bemutatni (Létay Lajos: *Egy földműves társulásra* – a régi magánföldeket elválasztó mezsgyék felszámolásával sokkal nagyobb a megművelhető terület), jóval „emlékezetesebbek”

Horváth István versei, amelyek a személyesség garanciáját nyújtják a rációé helyett/mellett.

Az értékrendváltás egyfajta drámai színrevitel lehetőségét hordozza magában, két világ szembenállásától indítanak ezek a versek („ahogy apámban s az én szívemben / két más világnak izzott két karéja” – Horváth István: *Újra egy családban*). Az identitásválság egyik fontos összetevője ebben a helyzetben éppen az, hogy túl gyakran kell követniük egymást az újabb és újabb „önrevízióknak”, énképkialakításoknak. A sok munka után megérdemelten szerzett föld („mások földjében csorbult a kapánk” – „házunk van, földünk”) egyszer már a győztes oldalra állította a parasztokat, a kollektivizálás pillanatában pedig, nem sok idő elteltével egy „még győztesebb” perspektívát kínálnak nekik, ehhez azonban ismét le kell mondaniuk a korábbi győzelem kézzelfogható eredményeiről. A drámai jelenetelés lehetőségét a különböző értékrendeket megjelenítő generációk jelentik: ebben az esetben a fiúk nemzedéke áll a „még győztesebbek” oldalán, s képzettségével, tudásával, tájékozottságával vállal mintegy garanciát a versben, beszélőként, a változásokért. A Horváth István-versek különféle meggyőzési stratégiákat működtetnek: az említett, leginkább személyes jellegű versben a fiúk nemzedékének a tanultsága, az ezzel való azonosulás jelenti a meggyőzés kulcselemét („Olvasni kezdett... Ne mások mondják, / maga tudja meg, »kik a kommunisták«”; „Egy csillag nézte, anyám mint írja / neve betűit esetlen ujjakkal.”). Egy másik vers, a *Bíró Marci Minya* ugyanezt az apa–fiú szembenállást jeleníti meg, ezúttal nem személyes, hanem balladás hangnemben. Az apa kitagadja fiát, a romantikus történetészövés szabályainak megfelelően, ám amikor az idő múlásával, két kis tehenével szántva látja a kollektív brigádjainak hatékonyságát, ahol fia a legjobb traktorista, végül aláírja a belépési ívet és visszafogadja gyermekét. A racionális érvek (hatékonyság) itt keverednek az érzelmi érvekkel (apai büszkeség), maga a történetformálás módja pedig irodalmi előképek felől ismerős. Egy másik szöveg, az *Erdőben* című vers szintén rájátszik a közismert költészeti toposzokra, ezúttal a két világháború közötti székelység-versekre („Székelység keservét / zúgatták a bércek.”). A vers érzelmi intenzitását az irodalmi előképek teremtik itt meg, az új világ pedig tárgyiasítható előnyökkel támogatja a meggyőzés szövegét: „Daltól csengő kantint, / meleg hálótermet / rejt az erdő mélye”.

A meggyőzés retorikáját erősítik azok a családi megszólítások is, amelyek a költő közösséghez tartozását hivatottak érzékeltetni, és amelyek a korszak költészetében gyakran tűnnek fel túlzott, „elvtársi hátbaveregetéshez” hasonló módon (Osman 2004. 55.). Horváth Istvánnál a saját apai példa mellett a „koma” története, az előzőekben vázolt életútnarratívát híven követő elbeszélés is a kollektivizálás ügyét szolgálja (*Tavaszi szántás*). A familiarizáló formulák lényegében elbagatellizálják, otthonossá teszik azt a fordulatot, amely a jelzett identitásváltáshoz vezet:

A párt, komám, az nagy dolog!
Könnyebb a föld is, – láthatod
váltókének van, s hogy szeli!...
Nem, az ember nem képzeli,
az, kit mezsgye köt s fojt a gyom,
hogymire képes szabadon!

A *nyaralás* témája azért érdemel figyelmet, mert elvileg tipikusan szabadidős, magánszférához tartozó történéssorról van szó. A fentiek alapján azonban nem meglepő, hogy a nyaralás is beépül a közösség építésének problémakatalógusába: az egyéni nyaralás feloldódik a kollektív életben. Ennek is több stratégiájával találkozhatunk az antológiában. Az egyik a jól ismert múlt/jelen szembeállítást vetíti rá a nyaralás felértékelésére („Először üdültem / jó ötven év után” – Fosztó Sándor: *Bu^oteni*, vagy: „Tudd meg, minden, amit szemed / belát itt: harcban született!” – Létay Lajos: *Itt mindennek nagy ára volt*, vagy: „a szemre por, a szájba tegnapok / verejtékize gyűl” – Létay Lajos: *Beszéljenek!*). Tényszerűen ezek a történetek minden bizonnyal igazak, a retorika azonban abban az irányban hat, hogy a nyaralás, a szabadidő voltaképpen apológiát igénylő dolog: olyasvalami, ami valahol visszavezetődik a „nagy egészbe”. Így értelmezhető Fosztó Sándor idézett versének néhány más mozzanata is, amely a „társas nyaralás” alapszituációjából kiindulva a népek testvériségét bontja ki a versből, akár a román fiúk, magyar lányok között kibontakozó kapcsolatról van szó („Ragyogó szép lányszemeknél / nincs kitűnőbb nyelvtanár.”), akár a közös táncban való feloldódásról („Hai, moşule! – lásd minálunk / hogy járják a órát.”).

Egy harmadik stratégia azonban végső soron magának a pihenésnek és a magánszférának (vele együtt tehát a köznapi értelemben vett „nyaralásnak”) a lehetőségét tagadja. Talán ez az a vers, amely a legkevésbé leplezetten szólaltatja meg a hatalomnak azt a vágyát és igényét, hogy a szabadidőt is maximálisan ellenőrzése alatt tartsa, hogy állandóan jelen legyen az egyén tudatában. A költői megszólalás ebben az esetben mintegy egyenrangú félként, de a hatalom, a párt „megbízásából” hangzik el: „Most mint elvtárs megkérdem tőled: / éber vagy-e? jó vagy-e őrnek?” (Horváth Imre: *Mit tettél érte?*)

Itt mutatkozik meg a „békeharc” vagy az „éberség” fogalmainak globális kiterjeszhetősége, amely a lehetséges „ellenvetések” felsorakoztatásával gyakorlatilag a teljes magánéletet (nyaralást, ünnepet, szerelmet, anyaságot, gyászt, fáradságot, baráti kapcsolatokat) mellékessé fokozza le az elvont „békeharchoz” képest:

s úgy indulj nyári pihenésre,
hogy ezzel is nyerjen a béke.
Tengerparton s a havasokban,

ahányszor a szíved megdobban,
jusson mindenütt az eszedbe:
tőled is függ, hogy béke lesz-e!

.....

Ne mondd: ma ünnep van, vasárnap.
Ne mondd: éppen ebédre várnak.
Ne mondd: nemsoká' gyermekem lesz.
Ne mondd: ifjú vagyok s szerelmes.
Ne mondd: még csak tegnap temettem.
Ne mondd: vén vagyok s tehetetlen.
Ne mondd: a dolgom ezer más ma,
ne merd mondani, hogy hiába

Ez a követelménysor a kommunista hatalom militarizáló elképzelései közé illeszkedik: az uniformizált tömeg minden egyes tagjának állandó készenlétben kell állnia arra, hogy a potenciális veszélyeket elhárítsa, illetve egyáltalán arra, hogy a felsőbb utasításokat teljesítse.

3.5. SZEMÉLYI KULTUSZ? TERVKULTUSZ?

Az 1953-as antológia viszonylag visszafogottnak mondható a személyi kultusz tekintetében. Csupán Szász János két versének címébe kerül be egy-egy vezető neve (*Találkozás Gheorghiu-Dej elvtárssal*, illetve *Sztálin él*). Ezekon kívül az antológia másik, Sztálin halálára írott verse épül egyértelműen kultikus retorikára („Nem hullt le fénylőbb csillag, / mióta élek én”; „Útunkat úgy mutatja, / mint Marx, Engels s Lenin”; „Sztálin, ha szól a néped, / Te beszélgetsz velem.” – Horváth Imre: *Épül, mi halhatatlan*). A megszemélyesített párt, mint vezető és tervező erő, ugyancsak bekerül néhány vers címébe (Hajdu Zoltán: *Fogadd el, pártom*; Márki Zoltán: *A párt előtt*; Szabédi László: *Vezessen a párt*), a címekből is kiolvashatóan leginkább a felajánkozás, feltárulkozás beszédhelyzetét hozva létre, amely általában a vallásos vagy a szerelmi költészet jellemzője. A címeken túlmenően azonban számos más versben is megjelenik a párt, a militarizáló retorika jellegéhez igazodva mint egyfajta (katonai) parancsnokság, amely utasításokat ad, megszervezi a védelmet és a köznapi tevékenységet, illetve akinek a múlt világa felett aratott győzelem köszönhető.

Személyi kultuszról tehát csak korlátozott értelemben beszélhetünk a kötet kapcsán, a Vezér attribútumait magán viseli ugyan a párt, de e versekben nem a konkrét vezető személy a lényeges, hanem az, hogy a párt megjelenítése azt sugallja: az új világ szervezett, átlátható, illetve tervszerűen, kiszámíthatóan működik. (Később, a Ceaușescu-korszak idején talán gyakoribb a pártfőtitkár nevére, személyére való konkrét utalás.)

A párt munkálkodásának jelölőiként – mintegy a párt „delegáltjaként” – olvashatjuk ennek megfelelően például a Tervről/Tervhez írott verseket is, amelyek a párt gondoskodását, „mérnöki” szerepkörét hangsúlyozzák: a párt világban való jelenlétének bizonyítékai ilyen értelemben. Nem ritka a korszak román költészetében sem, hogy a Terv megszemélyesítődik: ugyanúgy lehet hozzá szólni, mint magához a Párthoz (Dan Deşliu: *Cîntec pentru tovarăul Plan / Ének Terv elvtárshoz*), nem egyszerűen új témáról, hanem akár új versbeli figuráról is beszélhetünk tehát. (Osman 2004. 52.) A nagybetűs írásmód, illetve a köszöntés beszédhelyzetének megteremtése révén Horváth Imre verse is személyként viszonyul a tervhez („Köszönts te is ezt a teremtő Tervet!” – Horváth Imre: *Köszönts te is!*), ugyanakkor, egy másik metafora révén azt is sejteni, hogy a Terv „szerzője” is fontos, az érdem igazából (kimondatlanul is) az övé: „Íme, a Terv hatalmas költemény.” Majtényi Erik *Ötéves terv* című verse szintén létrehozza azt az ekvivalencia-összefüggést, amelyben a felsorolás elemei feltételezik egymást: „Győzött a párt, a béke és az élet, / győzött a terv, győzött az ország népe!” A sorrend azt sugallja: párt nélkül nincsen béke, élet és terv, tehát az ország népe sem lehetne győztes, ha nem volna a gondoskodó akarat, amely győzelemre vezet.

Kányádi Sándor *Szülőföldem* című versében a Terv mint a szülőföldet megsejprítő, számára kedvező perspektívát nyújtó bűvös tükör jelenik meg („most, hogy Terveink tükrében nézlek”), Szemlér Ferencnél pedig felbukkan a tervet, normát rögtön túlteljesíteni vágyó traktorista is, a kor költészetének, sajtójának később is gyakran visszatérő figurája: „Úgy egyeztek meg az egész brigáddal, / elvégeznek minden munkát, s még egy héttel korábban!” (Szemlér Ferenc: *Balázs Ferenc traktorvezető dala*).

A párt munkálkodásának más eredményeit is felmutatják és szimbolikussá növesztik az antológia szövegei, ezek közé tartozik a Hivatalos Közlöny, amelyhez ugyancsak Szemlér Ferenc ír köszöntőt. Paradox módon éppen ez a semmitmondó című vers – *Köszöntő a Hivatalos Közlönyhöz* – jeleníti meg az antológiában a legexplicittebb módon a kisebbségi nyelv és identitás problémáját. Más szövegekben, különösen Endre Károly és Horváth István verseiben feltűnik ugyan az elvont néptestvériség gondolata, Szemlérnél azonban van valamelyes váratlansága ennek a nagyon konkrét vershelyzetnek:

Fura,
 hogy rímek s ütemek sora
 oly száraz valamit köszöntsön,
 mint aminő látszatra épp te vagy
 magyarul szóló: „Hivatalos Közlöny”.
 Az egész világirodalomban csak én
 vagyok, ki tárgyául választhatott,

mert én a Román Népköztársaság polgára
s magyar vagyok.

Szemlér verse a múlt/jelen dichotómiát játssza ki, felidézi a múlt kisebbségi nyelvvel kapcsolatos visszaéléseit, román és magyar részről egyaránt. Utána egyfajta szintézis felé hajlítja a vers ívét, fő értéként, a beszéd forrásaként a dolgozó népet és a Román Népköztársaságot jelenítve meg („édes hazánk édes hangja beszél”; „ha elmondja, kiki / egyformán értheti!”). Magának az üzenetnek a fontosságát hangsúlyozza tehát a vers, ehhez képest másodlagosnak minősítve azt, hogy milyen nyelven szól (bár azt fontos demokratikus értéként tünteti fel, hogy „kiki egyformán értheti” az üzenetet). A szintézis végpontja ugyanakkor az a tekintély és az a bölcsesség, amely a problémát megoldja, és amely egyértelműen e konkrét kérdés „fölött” helyezkedik el:

kinek bölcs szava
multat és jövődőt megvilágít,
ki a nyelvről szól mindannyiunk nyelvén:
Sztálin!...

Látható tehát, hogyan „enyhíti” ez a retorika a problémafelvetést, és hogyan simul bele ezáltal a szöveg végül is az antológia terébe. Mindenképpen érdemes azonban figyelni arra, hogy a „nemzetiségi kérdés” megfogalmazása egyáltalán milyen keretben tűnt akkoriban politikailag korrektnek. A Hivatalos Közlöny magyar változatának „köszöntése” nem okozhatott problémákat. Más esetekben, más kontextusokban hasonló problémafelvetések könnyedén minősülhettek nacionalistának vagy akár irredentának.

3.6. KRITIKA, SZATÍRA, PARÓDIA

A kötetnek az a rétege, amelyet a gyűlöletversektől elkülönítve egyáltalán „kritikai”-nak tekinthetünk, elsősorban a belső térre vonatkozik, a mi-tudat határain belül lévő emberekre és jelenségekre. A kulákok, gyárosok, papok kívül esnek a kritizálhatóság körén. A kötet anyaga alapján megkockáztatható, hogy a szatíra inkább csak azokban az esetekben válhatott támogatandó eszközzé az említett kritikának, ha „belső” ellenségre vonatkozott. „Külső”, megtéríthetetlen ellenség esetében inkább a nyílt gyűlöletvers tűnt célravezetőnek.

Ennek a hipotézisnek csak látszólag mond ellent a tény, hogy Horváth Imre *Szatírák* című miniciklusából két szöveg a gyárost, illetve a kulákot veszi célba. Ha a konkrét szövegekre figyelünk, kiderül, hogy mindkét esetben a demokratikus társadalomba már beilleszkedni, ahhoz alkalmazkodni próbáló, tehát önmagát „belsőnek” álcázó negatív figurákat tételez a vers: „Az osztályharc / átította: / mert »munkás«, – már / másfél napja.” (A gyáros); „»Nesze pár hold!«

/ Így kínálgat. / Nem kell sok föld / a kuláknak. // Kellett máig / minden morzsa, – / ma pár holdat / terád sózna.” (A *kulák*). Ezek a szövegek is mutatják, hogy a fentebb elemzett „önbírálat” lehetősége nem egyformán hozzáférhető mindenki számára. A morális-eszmei fordulat kiváltsága nem mindenkinek adatik meg.

Valamiféle civilizatorikus elhivatottságnak tudható be talán a kötet néhány versében, ahogy a természet maga is legyőzendő ellenfélként jelenik meg. Akár oly módon is, mint Gréda József *Jádvölgyi ős* című versében – hogy a gyorsfolyású patak kezdetben az emberi tömeg erejének metaforájaként tűnik fel, hogy aztán hirtelen megforduljon, kiegyensúlyjon a vers értékrendje, és az emberi erőt, akaratot értékesebbnek mutassa a természetnél. Egyfajta versen belüli „önkritika” ez, amely egyben a természet kritikája is. B. Illés Margit *Fel a végső győzelemre!* című versének tavasz-kritikája juthat eszünkbe itt is, hiszen az értékkülönbség alapja ezúttal is az aktív/passzív jelleg:

Élőt látsz a halott anyagban?
Sodródóban a vezetettet?
Tanítottat az oktalanban,
mit épp az új nép fékezett meg?

Végső soron a természet korábbi állapotába való radikális beavatkozást támasztják alá ideológiailag és képszerűen ezek a versek. Még relevánsabb ebből a szempontból Bárdos B. Arthur *A hunyadi mezőn* című szövege, amely a gyűlöletversek militarista retorikáját fordítja a természet ellen:

A dombon állok. És alattam
hátrál a mező szakadatlan
az építők hada elől.
Úgy visszhangzik minden kemény csapás,
amint ezt nékem tollba mondták:
megindult már a döntő támadás!

A szatirikus megjelenítésmód a Horváth Imre-féle ciklus mellett Kányádi Sándor („*Vannak még hiányosságok*”), Hajdu Zoltán (*A mérleg*) enyhébb, valamint Szabédi László (*A cihoszi csoda, Itt van köztünk, Egy költőről, Arcátlan pártfogók*) élesebb hangvételű szövegeiben jelentkezik. A kritika élessége itt is a belső/külső ellenség hierarchiájához idomul: Szabédi szinte kizárólag külső, illetve a belsők közt megbúvó külső ellenségeket „leplez le” szatíráiban, Kányádinál és Hajdunál a sablonos fanyelv, a tehetetlenség, a bürokrácia megoldhatónak tételezett problémái válnak enyhébb szatíra tárgyává. Aki még kizárólag szatirikus/parodisztikus versekkel van jelen az antológiában, az Bajor Andor. Az ő három versében azonban a parodisztikus megközelítés mintha elsza-

kadna az azonnali célzatosságtól. Legkevésbé talán a *Növő rügyek pártján* című versben, amely Szemlér gyomirtó-versére emlékeztet, igaz, a fák kérge alatt férgek után kutató harkály képe, és munkálkodásának részletező bemutatása épp konkrétsága révén állja útját némiképp az allegorizáló értelmezésnek. A másik két vers, a *Szelíd vihar*, illetve a *Füstöl az acélkalapács!* viszont igazi, verbő paródiáknak tekinthetők. Az alcímekbe-mottókba rejtett célzások nélkül (*Idill a jégverésről*, illetve „A proletkultos költő úgy tesz, mintha énekelne”) teljesen érthetetlen is volna, miképpen kerülhettek be ezek a vidám és felszabadult versek az antológiába. Mivel azonban mindhárom vers szerepel Bajor 1955-ös *Kerek perec* című kötetében is, ezeknek az értelmezését inkább a Bajor-kötet kapcsán bontom ki.

Az antológiából kirajzolódó kép nem mutat igazi alternatívát az egyszerű szerkezetű, retorikusan és dichotomikusan építkező versbeszédhez képest. Figyelmesen olvasva a szövegeket, meg lehetne talán állapítani néhány „fokozatot” abból a szempontból, hogy mennyire „teljes” a versek azonosulása a párt üzeneteivel, mi az, amit az öcenzúra egyáltalán beenged a versek terébe, mennyire hajlandóak a gyűlölet retorikájára is építeni a szerzők. Nem meglepő, hogy ennek a skálának az „enyhébbik”, kevésbé elkötelezettnek mutatkozó felében a kötet legidősebb és a legfiatalabb költőinek némelyike helyezkedik el (Tompai László, Endre Károly, Bajor Andor, Kányádi Sándor, Székely János, Páskándi Géza). Ez nem azt jelenti persze, hogy a korszak költészetének tipikus jegyei ne lennének jelen az ő verseikben is. Oppozícióról, alternatív jellegű megszólalásról semmiképpen sem beszélhetünk esetükben. Csupán arról van szó talán, hogy ezek a tipikus jegyek kevésbé központi, kevésbé látványos szerepet töltenek be az antológiában szereplő verseikben.

4. „ELŐRENYÚJTOM ORROM ZÁSZLÓRÚDJÁT”

4.1. A SZATÍRA ÉS PARÓDIA LEHETŐSÉGEI AZ ÖTVENES ÉVEKBEN

L. Simon László csupán két humoros-szatirikus verset válogatott be a *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég* című kötetbe a negyvenes-ötvenes évek magyarországi versterméséből. „Nem szorul különösebb magyarázatra, miért ez a rész a legrövidebb...” – kommentálja hallgatással a tényt a kötet utószavában (L. Simon 2002. 422.). A hatalom fél a nevetéstől, sejteti L. Simon, ezért szorítja háttérbe a nevetetés műfajait. Igaz, az említett válogatás gyűjtőkörét kifejezetten az „antológiaköltészet” jelenti (a kötet alcímében is ez szerepel), s az általában himnikus áradású antológiadarabok között szerkezeti gondokat eredményezett egy-egy satíra vagy paródia szerepeltetése, ez is hozzájárulhatott a „kínálat” szegényes voltához. (E „gondokon” túlmenően épp ezért egyszerre meglepő és üdítő a mai olvasó számára Bajor Andor *Füstöl az*

acélkalapács!, illetve *Idill a jégverésről* című szövegeinek jelenléte a *Hazánk magyar költői* című, fentebb bemutatott reprezentatív antológiában.)

Akik a korszak satirikus irodalmát irodalomtörténeti távlatból vizsgálják, lényegében hasonló következtetésre jutnak, pontosabban rajzolják ki viszont azt a kontextust és elvárásrendszert, amelyben Bajor és nemzedéktársai mozoghattak. Szalay Károly felhívja például a figyelmet az *öncélú nevetés* korabeli „esztétikai” kategóriájára, amely 1948 után tűnik fel szinte bármire alkalmazható negatív címkéként a magyar kritikai irodalomban (Szalay 1983. 319.) Ennek következtében vált egyedül elfogadható nevetető műfajjá a satíra (gyakorlatilag mindent így nevezett és így tálalt a korszak irodalma, s az értelmezések is javarészt ebben a körben mozogtak). „A személyi kultusz és a dogmatizmus kora”, ahogy később nevezték, nem kedvezett a „társadalmi valóságra irányuló, közvetlenül ható” satírának, annak a rugalmasságnak a hiányában, amely a sematikus felszínen túljuttathatta volna a satíraírókat. A magyarországi irodalomban a hatvanas évek közepétől kezdve, Déry, Örkény, Csurka, Moldova és mások műfajon belüli fellépésétől számítható minőségének javulása és szélesebb körű kibontakozása, ezt az értelmezők a gazdasági fölfrissüléssel és a demokratikus jogok szélesebb körűvé válásával hozzák összefüggésbe (Szalay 1983. 314.). Mindez annak ellenére történik így, hogy 1951 és 1953 között a magyar kultúrpolitikában egy időre előtérbe kerül a vidám műfajok kérdése, számos cikk íródik e műfajok védelmében, bírálva a korszak humorának minőségét, sőt sematizmus-kritikák is elhangzanak ebben a kontextusban. A humor apológiáját végző cikkek azonban nem voltak képesek megfordítani a tendenciát, a magyarországi hatalom akkor még nem engedett a meggyőző érveknek, és a nevetés irodalma egy időre gyakorlatilag „szünetelt” Magyarországon. A korabeli, 1953-as írások kimondják, megfogalmazzák a problémát, de megoldani nem tudják: „sokan úgy vélték [1949 után], e humorból a fertőzést nem lehet extrahálni, hanem magát a humort, a vidámságot kell bizonyos időre száműzni” – mondja Goda Gábor, Hámos György pedig arról számol be, hogy egyik darabja kéziratára a következő megjegyzés került minden humoros vagy szerelmi jelenet esetében: „És közben az ellenség dolgozik!” (idézi Szalay 1983. 321, 323.) Ez a széljegyzet egyértelműen az aktív/passzív szembeállítást játssza ki a humor ellenében, a nevetést a passzivitás pólusához közelítve.

Nehéz megállapítani, hogy ebből a szempontból a romániai kultúrpolitika működött-e másképpen egy ideig, vagy egyszerűen arról van szó, hogy az említett, hiányérzetet megfogalmazó cikkekhez hasonló romániai megnyilatkozások akkor éppen kevesebb akadályba ütköztek. Tény, hogy az 1953-as, Székely János által összeállított versantológia Bajor írásai mellett közli még Szabédi László és Horváth Imre harcosabb, Hajdu Zoltán és Sziklai Jenő egy-egy ártalmatlanabb (és ugyanakkor laposabb) satíráját, valamint Kányádi Sándor csattanóra kihegyezett, nyelvileg valamivel izgalmasabb szövegét.¹¹ 1955-ben satirikus

verseket tartalmazó antológia jelenik meg *Pellengér* címmel, és még ugyanebben az évben vehetik kézbe az olvasók Bajor önálló kötetét, a *Kerek perecet*.

A visszaemlékezések mindenesetre úgy láttatják, hogy néhány évig létezett az ötvenes években egyfajta elvárás a hatalom részéről is a satirikus versek iránt. 1974-es írásában így idézte fel Bajor ezt a satíra-kampányt: „1952-ben például sok költő humoros satirikus verset írt. Mégpedig arról írtak satirikus verset, amiről előzőleg ódát. Akik lelkesen megénekeltek konzerviparunk csodálatos vívmányait, hirtelen arról írtak, hogy almakompót helyett cukrozott marhatököket árulnak. Csak mellékesen említem meg, hogy konzerviparunk 1952-ben elég rossz volt, majdnem olyan rossz, mint 1951-ben. De sohasem árultak almakompót címen cukrozott marhatököket. A tény az: a cukrozott marhatökről írt satíra volt annyira nevetető, mint amennyire lelkesítő az előző év konzerv ódája. Sőt, reám határozottan fordítva hatottak az írások: a humoros verstől föllelkesedtem, az ódán pedig többnyire mulatnom kellett.” (Bajor 1996. 123.) Földes László hasonlóképpen emlékszik erre az időszakra 1969-ben, kitérve arra a korabeli „esztétikai babonára”, mely csupán a satírárt láttatta értékesnek a nevetető irodalom válfajai közül (ezért nevezték Bajort satirikusnak fellépése idején), majd így folytatja: „Akkortájt jöttek kötelezően divatba az irodalompolitika éppen soros bölcsességei »a gúny nyilairól«, meg »a satirikus ostromozásáról«, meg »a hibák és hiányosság kiégetéséről«, meg »az irónia máró lúgjáról« – csupa hivatalos banalitás, mely diadalmas óvatossággal engedélyezett némi kritikát a közéleti hierarchia alsóbb fokain megkapaszkodottak felé, mondjuk, az éberség bűnében elmarasztalható portástól az aktatologató szakszervezeti aktivistáig, aki – egye fene! – még bizottsági póttag is lehet. [...] Csak arra kellett nagyon ügyelni, nehogy a lúggal nyilazott hiba tárgya póttagnál magasabb rangú legyen, mert az már a ló túlsó oldala lett volna: a valóság befeketítése.” (Földes 1983a. 266.) Ok-okozati viszonyt tételezni e kampány és a korabeli Bajor-írások között természetesen értelmetlen volna: egyrészt figyelmen kívül hagyná a tény, hogy Bajor már a negyvenes évek végétől írt ilyen jellegű szövegeket (korai kötetei általában keltezéssel is ellátják az írásokat), másrészt túlságosan betű szerinti értelmű olvasatot nyújtana, figyelmen kívül hagyva az irónia rétegződésének lehetőségét. Ilyen „betű szerinti” olvasatokra találhatunk korabeli példákat, Robotos Imre például Bajor harsányságáról beszél, hangzatos ostrompattogatást, látványos füstölgést, zord vesszőzést emleget a *Kerek perec* szövegei kapcsán (Robotos 1973. 169.), holott könnyen lehetséges, hogy Bajor csupán a felszín kölcsönzi a korszak költészetéből, amelyet maga is iróniával kezel. Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténete szintén a korszak általános színvonalához igazítja a Bajor-szövegek értelmezését: „Az ötvenes évek elején írott verses és prózai satírái a »jelenség-satíra« körébe tartoznak; egy-egy negatív (s összefüggéseiből kiragadva nem túlságosan jelentős) társadalmi jelenség, rendszerint a bürokrácia, a hivatali hatalmaskodás kinevettetése a tartalmuk, amit az optimista befejezés kerekít egészé.”

(Kántor–Láng 1973. 199.) És bár Földes László is többre értékeli a későbbi korszak Bajor-írásait, interpretációja mégis tágabb teret hagy a Bajor-szövegek jelentésének – olvasni próbálja a szöveg logikáját is, nem csupán a szavak egymásutánját. Ebben az olvasatban például az „optimista befejezés” problematizálódik: „nehéz helyzetben van a satirikus, ha a felfuvalkodott békáról csak a kipukkadás perspektívájában beszélhet. Márpedig jobbadán csak így beszélhetett róla, és még jól járt, ha megúsza a békapukkasztó »pozitív hős« elővezetése nélkül. [...] Világos, ma már úgy kell olvasni ezeket az írásokat, mintha nem is ragyogna fel ott az utolsó mondatokban az a reverenciás napsugár, amit úgy biggyesztett oda Bajor, mint Molière a hírnököt a *Tartuffe* végére, hadd örüljön neki a Napkirály. Hiszen a király hírnökének a mosolya is csak az udvaronc lelkiismeretet nyugtatja meg, de a tartuffe-i viszonyokat nem tudta semmiséggé mosolyogni.” (Földes 1983a. 267.) Földes eljárása azért több egyszerű apológiánál, mert Bajor írásainak egy része explicit módon is reflektál arra az elvárásrendszerre, amelyben satírái íródnak, és iróniája néhol – ahogy mindenféle más sablonos megoldást, szófordulatot – az elvárásokat is érinti.

Lássuk például az „optimista végkicsengést” egy konkrét, Kántor–Láng, illetve Földes által is említett szöveg, *A fa-tanácsos* kapcsán. A satíra alapszituációja a kisember és a hivatal viszonyára, a (nevében is) kisember hivatalfőbiájára épül: Kis Ferenc a fa-tanácsos irodájába indul, hogy fát kérvényezzen télire. Beleütközik azonban a bürokratikus elvárásokba, és különösen a bürokratikus nyelvbe, amelyet a fa-tanácsos használ: „Először: milyen bizonylatokat illetőleg tud eljárási módokkal élni, illetve kérelmezni a kályhacsó használati engedélyek mellé csatolva? Másodszor: Milyen végrehajtási eszközzéseket tud a tények bizonyítási eljárása gyanánt föltárni a tűzbiztonsági intézkedéseknek szigorú betartása mellett?” – kérdezi Jávorka elvtárs. Ettől a ponttól egyre nyilvánvalóbb a szövegben, hogy a nyelv itt sokkal konkrétabban, materiálisabban érvényesül, mint a korszak ódái analógiáiban: hogy a „száraz, kifejezéstartelen arc”, a „botszerű ujj” a maga anyagszerűségében értendő. Mintha a „fanyelv” köznapi szóhasználatát anyagszerűsítene újra a Bajor-írás: a téli tüzelőanyagért itt fák felelősek, ők ülnek a hivatalokban. Mikor Kis Ferenc meggyőződnie látszik arról, hogy Jávorka elvtárs fából van, elmegy a felettes hivatalnokhoz, Fenyő elvtárshoz, aki biztosítja arról, hogy a problémát megfontolás tárgyává fogja tenni. Róla is kiderül hamarosan, hogy fából van, akárcsak Füzessi elvtársról, az éppen beérkező faellenőrről.

Az abszurd helyzet „feloldása”, az „optimista végkifejlet” ezek után a következőképpen hangzik: „Ki kell vágni! – morogta magában. – Ki kell vágni a sok cudart, aki be akarja nőni az utat előttünk. S indult tovább, feljebb, emberek közé, akiknek majd lesz baltájuk az elkérgesedett fa-tanácsosok ellen.” Egyfajta újrametaforizálásként olvasható ez a bekezdés, az elvonttól a konkrét felé közelített „fanyelv” ismételt absztrakciójaként. Ez a kétszeres váltás azonban már nem követhető anélkül, hogy eltörlődne gyakorlatilag a teljes szöveg. A satíra

abszurd világában az optimista befejezés azért is kérdéses, mert az, hogy Kis Ferenc egyre „feljebb” haladva egyszer majd emberekkel találkozik, a szöveg logikája alapján korántsem biztos. A tüzelőellátási hierarchia legalább három fokán található hivatalnokáról derül ki ugyanis a szövegben, hogy fából van (azzal együtt, hogy jól ismerik egymást, „együtt nőttek, lombosodtak, állták ki a viharokat”) – ez pedig a probléma egyfajta végtelenítéseként értelmezhető: kétséges, hogy ki lehet-e lépni a fa-hierarchiából. Az elbeszélői nézőpont alakulása is a végtelenített abszurditás irányában hat: míg az idézett végkifejletben az elbeszélés Kis Ferenc vágyához, nézőpontjához idomul, a Kis Ferenc-i számon kívül, az exozícióban ilyen mondatokat olvashatunk: „A hideg bekövetkezett, hatalmas hó esett éjszaka, egyes, pesszimizmusra hajlamosabb verebek megfagytak.”

Bajor Arisztotelészre hivatkozva mondja későbbi, már idézett esszéjében, hogy „az erőszak ellensége a nevetésnek, de amíg a nevetést leküzd, újabb nevetést szül.” (Bajor 1996. 124.) Ez a korszak szatírakampányára vonatkoztatva azt jelenti, hogy hiába próbálja befolyásolni, helyes – értsd: kritikus – irányba terelni vagy akár megszüntetni a nevetést, maga ez az igyekezet is nevetségessé válik. A *Kerek perec*ben például a kampány-szatíráról is olvasható paródia, amely a leleplezés retorikáját, hangnemét olyan jelenség ellen fordítja, amely ellen nehéz volna bármit is tenni: „Görbe József költő” szatírája arról szól, a gyűlöletvers kellékeit is használva, hogy télen nem lehet főtt kukoricát vásárolni az utcán. Az agresszív szatíra metaforáját olvashatjuk ki a *Golyódat a célba lödd!* fejezet élén álló rövid jelenetből is, amelyben Karinthy *Így írtok ti-jének* bevezetőjét írja át Bajor. A célbalövés tanító levanteoktató áttételesen egy szatírakoncepció képviselője: „Megmagyarázta, hogy mi a céltábla jelentősége, elmondta, hogy az egy szimbólum. Az szimbolizálja az ellenséget.” Az egyes szám első személyben beszélő újonc golyói természetesen nem találják, mire az oktató lehordja és átveszi a puskát: „Én pedig álltam, féllábon, s amikor a golyója célbatalált, rémület fogott el: miért nevezi szívnek a fekete kört? S hogy merésze-li keresztüllőni? Akkor, érthetetlenül, vágyat éreztem, hogy megint a kezembe fogjam a puskát, s amennyire tőlem telik, védjem vele a fekete kört, a céltábla szívének a közepét.” Egyfajta – Bajorra több kritikusa szerint is jellemző – álnavitás van jelen a fenti sorokban: az újonc mintha egyszerűen a szív dolgait, az érzelmeket védelmezné. A metafora ugyanakkor mégis inkább arról szól, hogy a célzatos, agresszív szatíra ellenében szeretne valamiféle közelebbről körvonalazatlan, de humánusabb, lényegszerűbb koncepciót képviselni („remegjen az embertelenség”).

A szatírakampány nem nyújtott felmentést bizonyos vádak alól: az irodalompolitikai tekintélynek számító Nagy István 1956-ban „negativizmus” miatt bírálta Bajort és néhány nemzedéktársát, azzal érvelve, hogy a Bajor-szatírákban mindig a „tömegember” veszi észre a problémákat, sohasem a felelős beosztású hivatalnok (L. Földes 1983b. 458.), 1958-ban pedig a pártfunkcionári-

usok nyilvánították ki nemtetszésüket egy Bajor-szatíra kapcsán. (L. Földes 1983a. 269.) 1957-ben mindazonáltal megjelenhetett a *Kerek perec* második, bővített kiadása, amely néhány paródiával, illetve a többek által Bajorra leginkább jellemzőnek tartott szatirikus-elégikus önvallomásokkal bővült.

4.2. *KEREK PEREC* (1955, 1957)

Az „annak idején a szellemi felszabadulás ujjongásával fogadott” kötet (Földes 1983a. 266.) a *Hazánk magyar költőiben* is olvasható *Növő rügyek pártján* című verssel/előhanggal indít, amely a rejtőzködő férgesek után kopogtató harkályt jeleníti meg a konkrétum erejével. A következő ciklus 1952 és 1954 között írott prózai szövegeket közöl, amelyek talán leginkább nevezhetők „társadalmi szatírának” – itt olvasható a bürokrácia-kritikaként igencsak hasonló két szöveg, *A fa-tanácsos*, illetve *A hóember*, egy *Ivan Iljics halála* jellegű történet (*Nikifor elvtárs nem haragszik*), valamint egy-egy szöveg a kultúrprogramok esetlegességéről (*Vihar egy kultúrházban*), a „mozgalmi apácáról”, aki ideológiai szinten mindenre fel van készülve, csak arra nem, hogy szerelmet valljanak neki (*Rozinka*), az átdolgozási javaslatokat tevő, de saját véleményével nem rendelkező szerkesztőről (*A holló és a sajt átdolgozása*), a líraian fiktív termelési újságcikkek születéséről (*Oszkár újságot ír*), a kádereket fölösleges, szakterületüktől távol eső megbízásokkal ellátó gépezetről (*Káderhiány*). Ezeket a szövegeket az abszurdítások sodró lendületű halmozása emeli ki a korszak célzott szatíráinak kontextusából. A *Rozinka* című szöveg udvarlási jeleneteiben például a félszeg, de egy korábbi kulturális kód szerint egyértelműen interpretálható gesztusokat (virág átadása, szerelmes vers írása), mondatokat a következőhöz hasonló válaszreakciók kísérik: „– Milyen szépek most a gesztenyefák – mondta Sanyi. – Igen, – válaszolta Rozinka, – de nem szabad elfelejtenni arról, hogy még sok a tennivaló, mert rengeteg a régi maradvány, amelyeket ki kell küszöbölni.” Két nyelv és két kultúra kerül egymás mellé: egy régi és egy újabb, amelyek közül a korszakban kevésbé jellemző módon a régi tűnik értékesebbnek – az, amelyik alkalmas kiszámíthatatlan és érzelmes kijelentések megfogalmazására is. Az abszurdítás a két nyelv és kétféle életritmus közötti szakadék felmutatásában tűnik fel, az ezek közötti ütközések ismétlődésében. A konkrét/elvont szférák egymásba játszatása is gyakori fogása a szövegnek, a konkrétumokat itt Sándor képviseli, ő az, aki hajlamos a metaforikus jelentések anyagszerűségét is érzékelni: „– Az olvasókörök munkájában visszamaradás mutatkozik, segítenünk kell, nem vethetjük meg a lábunkat a múlt talaján – mondta Rozinka. Sándor megremegett. Rozinka lábára gondolt, s hirtelen azt hitte, beleszédül az előtte ülő kandidáló bizottságba.” A komikum másik forrása szintén a konkrét/elvont jelentésekkel függ össze: azok a konvencionálisan „udvarló” mondatok („milyen szép a holdvilág”, „milyen szépek a villanyok”, „kár, hogy nincs itt elég pad”), amelyek valójában egy más, elemibb „jelölt” he-

lyett állnak („Rozinka, szeretlek” – mondja végül Sándor), értelmezhetetlenek a másik perspektíva felől; még inkább értelmezhetetlenek, mint a konkrétabb, tárgyyszerűbb gesztusok, amelyek felől könnyebb volt az uniformizált elvontság felé elrugaszkodni („hozzál még, nagyon szép kezdeményezés lesz, ha feldíszítjük vele a falakat” – mondja Rozinka a gyöngyvirágcsokorra).

A *Golyódat a célba lődd!* ciklus az előzőkhöz hasonló satirikus szövegeket tartalmaz, ezúttal versben. Ezek közül az örök típusok, Pató elvtárs és Bologató János „megéneklése” emelkedik ki, illetve az árapazarlásról szóló vers, amely a lét kérdéseivel, illetve a reménytelen virrasztás képeivel indít, hogy aztán így akassza meg a lamentálást:

Kritikus elvtárs! Tessék várni még!
Itt nem dekadens szomorúság tör be.
Bár hangom bús, s a stílusom setét:
nem költő vagyok, hanem villanykörte.

A következő, *Diplomáciai jegyzékek* című ciklus „antiimperialista” satírákat tartalmaz, elsősorban Nyugat-Németország ellen címezve. A satírák kiindulópontja a múlt/jelen szembeállítás (Faust nem értené a jelent, ha feltámadna), vagy a Bajornál gyakori kisember (ezúttal az ismeretlen katona) szembetalálkozása a rá való állandó hivatkozással, amely minden tettet, ideológiát legitimál, csak épp a konkrét egyénnel nem tud mit kezdeni. A *Nyugatnémet olvasókönyv* pedig a zanzásított elbeszélésmód parodisztikus hatását aknázza ki, az iskolai tankönyvek megfogalmazásait is karikírozva.

A könyv legsikerültebb fejezete alighanem az *Irodalom óra*, amely egyaránt tartalmaz versszövegeket, prózát és kritikákat – a korszak általánosan jellemző megközelítéseinek, nyelvének globális paródiáját nyújtva. Ehhez képest a *Madarat tolláról – írói stílusáról* című utolsó fejezet paródiái kevésbé sikerültek, éppen azért, mert a korszak leginkább az egyéni stílust lehetetlenítette el. Az 1957-es, bővített kiadásba bekerült Szabó Gyula-paródia (*Már minálunk babám...*), illetve a fiktív Eminescu-fordítások ciklusa (*Álmos kicsiny madársereg*) már jobban sikerült, talán annak jeleként, hogy az ötvenes évek végére már érettebb, egyénibb írói beszédmódok tűntek fel az irodalmi nyilvánosságban.

A *Nagy János harci csatája* című prózához az alábbi megjegyzést fűzi a szerző: „A sematikus író úgy tesz, mintha az életet ábrázolná.” A szöveg felvontatja azokat a kellékeket, amelyek például a gyűlöletversekben az ellenség ábrázolásának elmaradhatatlan elemei: „Hirtelen arra lett figyelmes, hogy belopakodik a terembe Czudar Sanyi, az üzem helyettes géplakatos. Czudar Sanyi alacsony, púpos ember volt, aki mindkét lábára sántított. Homlokát mélyen benőtte a haj, és ha az ember egy alaposabb pillantást vetett Czudar Sanyi fejére, elborzadva vette észre, hogy csak fél arca van. Czudar Sanyi lábujjhegyen lo-

pakodott a géphez, és becsempészett a kazánba egy kétkilós petárdát.” A paródia alapjául szolgáló szövegekben a hősöknek általában egyszerű, köznapi nevük van (I. Nagy János), a negatív figurákat viszont nem csupán a nevük teszi gyanússá (Czudar Sanyi, Fekete doktor), hanem fizikai megjelenésük is: morális elvetemültségük testi rútsággal társul. A társadalmi státusuk is kétes: beférkőztek ugyan a hierarchiába valamilyen módon, de Czudar Sanyi csak helyettes géplakatos, Fekete doktor pedig helyettes mérnök. A cselekmény szélsőséges véletlenek révén bonyolódik, míg fel nem tűnik Balázs Juliska, a pionír, és le nem leplezi a két szabotórt. Nagy János, a pozitív hős pedig a novella végén önkritikát gyakorol.

A *Szelid vihar* című vers az „idillizmust”, a dolgokat egyoldalúan optimista módon felmutató verseket parodizálja. Az ódai hang ezúttal a vihar pusztításához kapcsolódik, mulatságos kontrasztokkal, illetve a jelölvasás torzítóan optimista (mindent vidámnak, pajzánnak deformáló) változataival:

Szelid vihar! Ó, fényfoltok az égen!
Minő derűs vagy! Minő vagy! Minő!
Íme egy fa, mely kiszáradt a télen,
recsegni kezd: úgy látszik, most kinő.

A szelecske az egyik madárfészket
épp célba vette. Pajzánul talált.
A fiókák fej nélkül körülnéznek,
és éneklék a vidámság dalát.

A szöveg enyhe archaikus ízt is hordoz, a 19. század végi magyar költészet hangját talán („bár karja lassudár, / repes benne a zengő kikelet”). Ezáltal saját vonatkoztatási körébe vonja Karinthy Szabolcska Mihályról írt közismert paródiáját is, egyértelműen a mulattatás felé mozdítva ki a szöveg olvashatóságait, hiszen a korabeli költészetben hasonló vers nemigen született, legfeljebb szemléletében lehetett volna rokonítani némelyik szélsőségesen ódai agitatív verssel. (Az idillizmus terminusa épp ilyen szövegekre vonatkozott, Bajor tehát kapcsolatot teremt két különböző irodalmi korszak domináns szemléletmódja között.)

A korszak költészetére különösen jellemző, hogy rímhelyzetbe hozza az aktuális szótár központi fogalmait. (Buda 2002. 21.) A *Füstöl az acélkalapács* című vers rengeteg ilyen kulcsszót használ, és általában rímhelyzetben helyezi el őket: mozdonyok – rotyog, előbbre tör – ököl, jelszókat – szikrát szórnak, zúgják – zászlórúdját, bátrak bátra – nem hátra, bőre – előre. „A proletkultos költő úgy tesz, mintha énekelne” – áll a cím alatt, és a paródia tanúsága szerint úgy tűnik, Bajor egyik alapvető meglátása a proletkultos vers¹² kapcsán éppen a pártzsargon és militarista zsargon hangsúlyos használata. A paródia „szemléle-

ti háttérét” – ha lehet ilyesmiről beszélni – alapvetően az előre haladó mozgás (haladáselvűség) redundáns megjelenítése határozza meg, illetve ezzel összefüggésben a gép és a technika kultusza. Erre a keretre épül rá a paródia szövege: a mozgalmasság, a gépi energia tobzódása az egyébként nonszensz jellegű képiséggel együtt is érvényesül:

Zengnek a füstös gőzmozdonyok,
A rubintpiros karburátor ég.
A kazánban az én szívem fő és rotyog,
S lábam keményen lép.

Hogyha megnövök, traktor lesz belőlem.
Nézem a harcos, hős földdarabot,
Hullatom majd a magvakat a földbe,
s acélfoggal a fűbe harapok.

A parodisztikus hatást növeli a groteszk testábrázolás hangsúlyos jelenléte: a zárt, önidentikus testből kinyúló, mozgásban, változásban levő testrészeket preferálva a szöveg ellentétes hatáslehetőségeket mozgósít, hiszen a totalitárius rendszerek propagandisztikus művészete általában a klasszikus, monumentális képeket, testeket hangsúlyozza. Sőt, a test különböző képekben, metaforákban gyakran válik a Párt testévé (Menyhért 2002. 110.) A nyelv, a láb, a fül, az orr a klasszicizáló művészetekben többnyire nem kerülnek kiemelt helyzetbe. Itt azonban lendületes képek alkotóelemeivé válnak:

Nyelvem hegyére teszem a jelszókat,
melyek a lábam lendületét zúgják,
szemem lobog, füleim szikrát szórnak,
s előrenyújtom orrom zászlórúdját.

A paródia, a parodisztikus beszéd nem alkalmas teljes rendszerek radikális lebontására. Mivel ráépül a parodizált beszédmódra, léte tulajdonképpen feltételezi a parodizált előzmény meglétét is. Ennek ellenére a paródia a – nevetés általi – időleges kilépés lehetőségét jelenti az adott helyzetből. Ezért érezhették Bajor kortársai, hogy a *Kerek perec* írásai valamiféle szellemi felszabadulásról tanúskodnak. A humor előfeltétele voltaképpen az, hogy nincs egyetlen érvényes perspektíva, ahonnan a dolgok mindig egyformának, önazonosnak látszanak. Bajor írásaiban érződik, hogy több, alternatív perspektívából is szemlélni képes a túlon túl jól ismert dolgokat. A *Kerek perec* nem érvényteleníti, nem törli el a hivatalos diskurzust, csupán azt mondja: ki lehet lépni belőle; van másik.

5. KITEKINTÉS. A DOMINÁNS NYELVVÁLTOZATOK ALTERNATÍVÁI 1956 UTÁN

Cs. Gyimesi Éva egyik visszatérő kijelentése az erdélyi magyar irodalom kapcsán, hogy a két világháború közötti spontán kritikai egyoldalúság és a második világháború utáni, hatalmi jellegű baloldali elvárásrendszer hasonló eredményekkel járt az erdélyi magyarság kultúrájára nézve: „A kétféle – nemzeti és kommunista – kollektívizmus világnézeti normái ugyanis, bár tartalmukban különbözők, strukturális szempontból végzetesen hasonlítanak. Azonos módon torzítják a kultúrát, amennyiben egyneműsítő, önmagukat kizárólagosnak tételező diskurzusokban jutnak kifejezésre. E monologizáló diskurzusok tagadják az eltérő nézőpontok létjogosultságát.” (Cs. Gyimesi 1998. 170–171.) Láthatuk: a mitikus, majd a bürokratikus nyelvvaltozat valóban kísérletet tett arra, különböző történelmi kontextusokban, hogy hatalmi beszédként bekebelezze a kulturális nyelvvaltozatot. A kanonizáció mozgásait, az irodalmi értékrendek alakulását vizsgálva Cs. Gyimesi Évának igazat kell adnunk abban, hogy a „helyi”, individuális nyelvvaltozatok egyik korszakban sem kerültek kitüntetett pozícióba az irodalmi kánonban. Deleuze és Guattari négyes nyelvi modelljét használva ugyanakkor mégis kimutathatók strukturális különbségek a két világháború közötti, illetőleg a második világháború utáni domináns nyelv működését tekintve. Mindenekelőtt abban a tekintetben, hogy egyáltalán melyek voltak azok a diskurzusok, amelyek jelen voltak, jelen lehettek a nyilvánosságban. A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom többszólamúsága természetesen igazolható dolog: mindegyik irodalmi irányzat – az allegorikus helyzetértelmező irodalom, az avantgárd, a klasszikus modernség irodalma vagy a mimetikus irodalom különféle változatai – megtalálta vagy létrehozta saját irodalmi intézményeit. A hétköznapi és a bürokratikus nyelvvaltozat ugyancsak relatív autonómiát élvezett a többihez képest. A problémát az jelentette, hogy a hangadó kulturális elit lényegében a mitikus nyelvvaltozat logikája szerint hozta létre a kulturális kánont, és dominánssá éppen ez a változat vált, minden bizonnyal a magyarországi „hősiesség-elvárásokkal” kölcsönhatásban.

A második világháború utáni nyelvi dominancia viszont valóban a totalitarizmus logikája szerint működött: a hivatali nyelv igyekezett teljesen kisajátítani a nyilvánosságot, s a Bajor-szatírák (például a *Rozinka*) számos esetben tanúskodnak arról, ahogy a magánéleti nyelv rétegében is dominanciára tört. Azok az „egyéni nyelvjárások”, vagy akár teljes irodalmi hagyományok, amelyek nem voltak beilleszthetők az osztályharc történelmének nagy elbeszélésébe, kiszorultak a nyilvánosságból, és fenntartásuk, „az én kultúrája” tiltás alá esett vagy perifériaként bélyegezte meg a hatalom. A „kanonizáló” hatalom is különbözik természetesen a két esetben: míg a két világháború között kifejezetten a magyarul beszélő kisebbségi elit diktálta a nyelvi trendet, a második világhá-

ború után inkább eltűnt a hatalom nemzet/nemzetiségi meghatározottsága: az erdélyi magyar irodalom kódjai sokkal inkább függvényévé váltak a szovjet vagy a román kultúrpolitikának.

Különbségeket fedezhetünk fel a magyarországi magyar „többségi” diskurzushoz való viszony szempontjából is a két időszakban: a sztálinista periódusban, úgy tűnik, minimális befolyással rendelkezett a budapesti „maior” diskurzus a romániai magyarra nézve. A két világháború között viszont, illetve a hatvanas-hetvenes évektől kezdve mindmáig eléggé erős presztízstényezőként működött egy-egy erdélyi magyar szerző „befogadása” a többségi magyar diskurzus alakítói közé. Ugyanakkor az „önállóság” vágya, illúziója és kényszerűsége mindvégig érvényesült ebben a kultúrában, egyfajta alternatív regionális dominancia lehetőségét is fenntartva. Ennek jele többek közt az az időről időre megfogalmazódó elégedetlenség, amely az erdélyi magyar irodalom Magyarországon kialakított értékhierarchiáit érinti: a regionális kánonban többnyire másoknak jut kiemelt szerep, mint ahogy azt a magyarországi kritikai élet jelzései mutatják.

A „bürokratikus nyelv” lebomlása hangsúlyosabban az 1956 táján fellépő fiatal írók és költők – Szilágyi Domokos, Hervay Gizella, Lászlóffy Aladár, Szilágyi István, Bálint Tibor és mások – életművében kezdődött el, és a hatvanas évek közepére vált érzékelhetőbbé. E fordulat nyomán meg-megújuló hangerővel hangzott el az „intimizmus” vádja, amely egy idő után az „intellektualizmus” címkéjével is váltakozhatott. A fordulat ugyanis lényegileg a „helyi”, köznapi nyelváltozatra épült, depoetizáló és dekonstrukciós stratégiák révén. (Az „intellektualizmus” megjelölés alighanem ez utóbbi eljárásokra vonatkozott.)

A hatvanas évek második felétől ugyanakkor újra jelentkezik egy erőteljesen metaforizált költészeteszmény is az akkori fiatal magyar irodalomban (nem függetlenül Nagy László és Juhász Ferenc magyarországi törekvéseitől), Farkas Árpád, Király László, Magyarai Lajos verseiben, prózában pedig leginkább a saját életművén belül látványos fordulatot végrehajtó Sütő András munkásságában. Ez a fordulat bizonyos értelemben a két világháború közötti szakrális nyelváltozat újrafelfedezését és részben újragondolását jelenti. A romániai és magyarországi kritikai életben újra ez a fajta nyelv válik dominánssá – valamilyes párhuzam tapasztalható azonban a két világháború közötti helyzettel: az erdélyi magyar irodalom a nyilvánosság szintjén is (újra) többszólamú, de a fiatalabb írók, költők egyre kevésbé jutnak publikációs lehetőséghez, és a lapok, periodikák, könyvkiadók száma is lényegesen kisebb a két világháború közöttinél. A fiatalabb írógenerációk „késleltetése”, hosszú ideig tartó háttérbe szorítása a kilencvenes években hirtelen felfutásukat eredményezi: érett műveik a posztmodern töredezettség poétikájához illeszkedő „minor”, helyi beszédváltókat képviselik.

6. BIBLIOGRÁFIA

A. Felhasznált irodalmi művek:

BAJOR Andor

1955 *Kerek perec*. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. (második, bővített kiadás: 1957.)

DIMÉNY István (szerk.)

1950 *Fogj bátran tollat! Népköztársaságunk 44 magyar dolgozójának versei*. Bukarest, A RNK Írószövetségének Irodalmi és Művészeti Kiadója.

FÁSKERTI Tibor (szerk.)

1945 *Antológia. Proletárköltők versei*. Arad, A Demokrata Népírók kiadása.

PUSZTAI János

1965 *Ösvény a világba*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

SZÁSZ János (szerk.)

1950 *Ünnepi szó. Szavulásra alkalmas versek gyűjteménye*. Bukarest, A RNK Írószövetségének Irodalmi és Művészeti Kiadója.

SZÉKELY János (szerk.)

1953 *Hazánk magyar költői*. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.

B. Szakirodalom

BAJOR Andor

1996 A humorról és a nevetésről. In: Uő: *Betűvetők becsülete*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó – Gloria Kiadó.

BUDA Attila

2002 A vas és az acél országa. In: L. Simon László (szerk.): *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Korona Kiadó. 5–27.

CORDOȘ, Sanda

2002 *Literatura între revoluție și reacțiune. Problema crizei în literatura română și rusă a secolului XX* Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof. (Ed. a II-a adăugită)

DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Félix

2003 Mi a kisebbségi irodalom? *Ex Symposion* 44–45. 1–9.

DERRIDA, Jacques

1995 *Marx kísértetei. Az adósállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*. Pécs, Jelenkor Kiadó.

DIMÉNY István

1950 Az új valóság énekesei. In: Uó (szerk.): *Fogj bátran tollat! Népköztársaságunk 44 magyar dolgozójának versei*. Bukarest, A RNK Írószövetségének Irodalmi és Művészeti Kiadója. 7–20.

EDELMAN, Murray

1998 Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, József Műhely Kiadó, 88–123. (ford. Erdei Pálma)

FÖLDES László

1983a Kiűzetés a Paradicsomból. Bajor Andor mélabús humoráról. In: Uó: *Elvek és viták*. Bukarest, Kriterion, 259–293.

1983b Fiala íróinkról. In: Uó: *Elvek és viták*. Bukarest, Kriterion, 457–465.

GÁL Elemér

1986 Szilágyi Domokos, a diák. In: Kántor Lajos (szerk.): *A költő életei*. Bukarest, Kriterion, 48–56.

GUYOT, Adelin – RESTELLINI, Patrick

2002 *Arta nazistă*. București, Corint.

GYÍMESI Éva, Cs.

1993 Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban. In: Uó: *Honvágy a hazában*. Budapest, Pesti Szalon, 19–107.

1998 Korán jött polgár. Karácsony Benő prózája. In: Uó: *Colloquium Transsylvanicum*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 167–189.

KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv

1973 *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. (Második, javított kiadás)

KULCSÁR SZABÓ Ernő

1994 *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest, Argumentum Kiadó. (Második, bővített kiadás)

BALÁZS IMRE JÓZSEF

LÁNG Gusztáv

1981 Antológia. In: Balogh Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. I. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 69–76.

1998 Séta egy definíció körül. In: *Uó: Kivándorló irodalom*. Kolozsvár, Komp-Press, 27–41.

LIGETI László Zoltán

1986 Szatmári iskola. In: Kántor Lajos (szerk.): *A költő életei*. Bukarest, Kriterion, 56–65.

MAKKAI Sándor

1989 Hósiesség. In: Cseke Péter–Molnár Gusztáv (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*. Budapest, Héttorony Könyvkiadó, 23–27.

MANNHEIM Károly

1996 *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz Kiadó.

MENYHÉRT Anna

2002 „Amit mi mondunk, az a te szavad”. *Alföld* 10. 107–112.

OSMAN, Fernanda Emanuela

2004 Note despre poezia agitatorică a anilor '50. *Caietele Echinoc*. Vol. 7. Cluj-Napoca, Ed. Dacia. 48–64.

ROBOTOS Imre

1973 A komikum művészi formái Bajor Andor szatíráiban. In: *Uó: A nevetés vonzásában. Értelmezések a szatíra és a humor köréből*. Bukarest, Kriterion, 164–207.

SIMON László, L.

2002 Utószó. In: *Uó* (szerk.): *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Korona Kiadó. 421–423.

SZALAY Károly

1983 *Komikum, szatíra, humor*. Budapest, Kossuth Kiadó.

SZOLLÁTH Dávid

2005 Galgóczi Erzsébet szerepdilemmái. In: Menyhért Anna – Kisantal Tamás (szerk.): *Művészet és hatalom. A Kádár-korszak művészete*. Budapest, József Attila Kör – L'Harmattan Kiadó, 24–43.

UNGVÁRI ZRÍNYI Ildikó

2004 A kicsi és nagy: Tamási és Tamási. In: Uő: *Látványolvasás*. Kolozsvár, Komp-Press, 9–45.

7. JEGYZETEK

1. Antológia. Proletárköltők versei. Arad, A Demokrata Népirók Kiadása, 1945. 24 p. Fáskerti Tibor bevezetőjével.
2. Arad, 1899 – Bukarest, 1964 között élt, újságíró, író, szerkesztő. Politikai szerepet játszik a Tanácsköztársaság idején, Budapesten, a két világháború között aradi baloldali lapok munkatársa. Szerepel Osvát Kálmán *Erdélyi Lexikon*ában, Ligeti Ernő is említi a *Súly alatt a pálma* lapjain.
3. A szerzők névsora: O. J. Aurora, Cerna János, Demian György, Farkas Mihály, Fáskerti Tiborné Balla Erzsébet, Felter Nóra, Garlati József, B. Illés Margit, Klein László, Márton János, Petráss János, Rotariu Péter, Sera István, Tóth József, Törőcsik István.
4. A szöveg a későbbi korszak „gyűlöletverseit” előlegezi retorikájában – ez a sztálinista korszak egyik legjellemzőbb verstípusa. (Buda 2002. 24; Osman 2004. 58–62.)
5. A korszak romániai irodalmával foglalkozó tanulmányok számos olyan irodalmi kört említenek, amelyek kimondottan munkásírókból szerveződtek. 1950-ben például 44 irodalmi kör több mint 1500 tagot számlál. (Osman 2004. 52.)
6. A Google internetes keresőprogram a „népiró” kifejezés esetében 2005 júliusában összesen tizenöt találatot jelez, amelyeknek mintegy fele releváns, ezek is tizenkilencedik századi kontextusban használják a szót. Összehasonlításképpen: az „író” kifejezésre 821000 találatot jelez a keresőprogram.
7. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* szócikke erősíti ezt a hipotézist: „1922-ben *Bűn* c. írásával Tamási Áronnal osztozott a Keleti Újság novellapályázatának I. díján. Prózaí írásaiban a kisvárosi értelmiség dekadens életformáját rajzolja naturalista színekkel. 1945-ben *Őt szelíd láng* címmel antológiát szerkesztett aradi munkásírók írásaiból a felszabadító hadsereg tiszteletére.” A *Lexikon* három kötetét tünteti fel, 1919-ből, 1923-ból és 1926-ból.
8. *Irodalmi Almanach*-beli fogadtatásáról bővebben lásd jelen kötetben Vári Csaba tanulmányának negyedik alfejezetét.
9. A könyv szerzői: Anavi Ádám, Bajor Andor, Bárdos B. Arthur, Bodor Pál, Endre Károly, Fosztó Sándor, Gréda József, Hajdu Zoltán, Horváth Imre, Horváth István, Kányádi Sándor, Kiss Jenő, Létay Lajos, Majtényi Erik, Márki Zoltán, Páskándi Géza, Salamon László, Szabédi László, Szász János, Szemlér Ferenc, Székely János, Sziklai Jenő, Tompa László.
10. Ehhez a Kiss Jenő-vershez egyébként egy ismert, tragikomikus esemény is kapcsolódik Szilágyi Domokos életéből. Mivel egyszerre szolgálhat esettanulmányként a korabeli iskolai cenzúra működésének dokumentálásához, illetve a félreolvasások tanulmányozásához, érdemes felidézni. Szilágyi Domokos szatmári végzős osztályának osztályfelelőseként *A Hamlet-monológ-ra* négy sorát javasolta az iskolai tabló mottójaként: „Sápadt királyfi, Hamlet! már ne kérdezz, / felelt az Élet, döntött századunk, / nem fordulunk kétségek mérlegéhez, / mi lenni, tenni: élni akarunk!” Ezt azonban az igazgató nem hagyta jóvá. Magyartanára, Gál Elemér visszaemlékezése szerint a „királyfi” szóval volt probléma. A mottót végül megcsonkítva, átírva tüntették fel, a szövegből kimaradt a „Sápadt királyfi”, a „kétségek” szó helyett pedig „kérdések” szerepelt. Szilágyi Domokos az eset kapcsán érettségije után cikket írt az *Utunkban Vihar egy jelige körül* címmel. Az igazgató választ íratott, amelyben hálátlansággal vádolta őt. Kortársak szerint ennek az ügynek az eredményeként megvonták Szilágyi Domokos öccsének iskolai ösztöndíját, és az kénytelen volt más iskolába átiratkozni. (Gál 1986. 52.; Ligeti 1986. 56–57.) Nyilvánvaló, hogy a vers „haladó” mondanivalóját kicsit is figyelmes olvasattal nem lehetett volna megkérdőjelezni. Valószínűleg az egyes szavakra érzékeny cenzúra logikája működhetett itt: ha *királyfi*kről és *kétségekről* nem esik szó a nyilvánosságban, akkor azok nincsenek is.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

11. A *mérleg* című Hajdu Zoltán-vers voltaképpen egyfajta versbe szedett leleplező riport arról, hogy a Dentofarm fogászati szövetkezet nem veheti meg a Ferrometal üzlettől a szükséges mérleget, mert az „en gros” részlegén nincs belőle, csak az „en detail”-ban. Sziklai Jenő *A tücsök és a hangya* fabuláját írja át: ebben a tücsök olyannyira passzív, hogy már nem is énekel, míg a hangyák dolgoznak, csupán a mások énekét kritizálja. Kányádi szövegéről, a „*Vannak még hiányosságok*” refrénjét hangoztató tanácselnök kapcsán már esett szó.
12. A „proletkult” terminusról Sanda Cordoş meggyőzően bizonyítja, hogy (lévén szovjetunióbeli, és ott is korán ellenzékbe szorult irányzat) romániai kontextusban való használata nem szerencsés és nem pontos. Helyette a „zsdanovizmus” terminust ajánlja. (Cordoş 2002. 273–279.) Jelen esetben tehát csupán Bajor szóhasználatához igazodva indokolt a „proletkult” terminus.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

ANTROPOLÓGIAI SZEMPONTOK
A GHEORGHIU-DEJ KORSZAK
RÖVIDPRÓZÁJÁNAK MEGKÖZELÍTÉSÉHEZ

1. AZ ÖTVENES-HATVANAS ÉVEK IRODALMI BESZÉDMÓDJAI

Az irodalomtörténetírás többé-kevésbé konszenzuálisan kezeli azt az álláspontot, hogy a Forrás sorozatban debütáló pályakezdő írókkal, költőkkel megváltozik valami az erdélyi/romániai magyar irodalomban.¹ Versben Szilágyi Domokos, Hervay Gizella, Lászlóffy Aladár, prózában pedig Szilágyi István, Bálint Tibor, Pusztai János vagy akár Bodor Ádám nevéhez szokás kapcsolni ezt a változást, amelyet az „első Forrás-nemzedék” irodalomtörténeti kategóriája jelöl. Láng Gusztáv ehhez képest egy másik fogalmat is bevezetett a korszak irodalmának leírásához, amely a változás részese: ő „az erkölcsi ellenzék nemzedéke”-ként beszél a Szilágyiéknál valamivel idősebbekről: Páskándi Gézáról, Szabó Gyuláról, Kányádi Sándorról, a kései kötetmegjelenés miatt az „első Forrás-nemzedékben” is említhető Bálint Tiborról, illetve önmagáról, aki Páskándi Géza biztatására kritikusi szerepben tűnt fel ebben a csoportban. (Láng 2001. 129–130.; Láng 2006. 49–50.)

Ha a történelmi eseményekkel is kapcsolatba kívánjuk hozni ezt a poétikai/hangnembeli módosulást az akkori pályakezdők irodalmában, akkor a két leginkább kínálkozó támpont 1953, illetve 1956 volna: Sztálin halálának éve, illetve a magyar kommunizmusellenes forradalom időpontja. Ha effélével próbálkoznánk, természetesen azt is figyelembe kell venni, hogy a politikai események kulturális térbe való kivételése nem egyirányú ok-okozati viszonyként ragadható meg, illetve azt, hogy ebben az esetben nem azonnali reakciókról, inkább tágasabb időkereteken belül érvényesülő változásokról beszélhetünk. (Az 1956-os forradalomra érthető módon nem történik utalás a vizsgált szövegekben, Sztálin halála sem bukkan fel ezekben a prózában. Ez mindenképpen elbizonytalanítja a változások egyértelműen kontextuális magyarázatait.)

Ez a tanulmány nem a kapcsolat jellegét vizsgálja, hanem annak ered nyomaiba, hogy milyen jellegű a változás a prózában: mi az, ami voltaképpen megváltozik. Ezt a kérdést azért is releváns felvetni, mert versben könnyebb észlelni a változást: a Szilágyi Domokos, Hervay Gizella vagy a Lászlóffy testvérek versnyelve sokkal egyértelműbben különül el a náluk idősebbek poétikájától – a versformák szabadabb kezelése, a szabadversek erőteljesebb jelenléte formailag is leírható. Prózában inkább a hangsúlyosabb realitás-effektust, illetve a két világháború közötti prózahagyományhoz való visszakapcsolást emeli ki néhány értelmező. Ellenőrzendő hipotézisként ebből indulok ki a továbbiakban.

A változás vizsgálatához egy olyan mintát használok, amely nem mennyiségileg reprezentatív – az értelmezés tehát nem a korszak teljes szövegtörzsá-

ből vonatkoztat el egy általános modellt vagy típust. Inkább arra törekedtem, hogy: 1. jelentős írók munkáit vessem össze, olyan írókét, akik hosszú távon kanonikus pozícióba kerültek az erdélyi magyar irodalom értékrendjén belül;² 2. pályakezdésük pillanatában vizsgáljam műveiket és azok világképét, emberképét, ezáltal mintegy a pályakezdekések lehetőségeit is figyelve a különböző időpillanatokban, hozzávetőleg 1953 és 1969 között; 3. hasonló műfajokat vessek össze, ebben az esetben rövidprózát – Szabó Gyulától így nem a pályája elején írt *Gondos atyafiság* című regényt, hanem egy rövidpróza-kötetet választottam. A vizsgált könyvek: Sütő András: *Emberek indulnak* (1953), Szabó Gyula: *Annyi baj legyen* (1956), Bálint Tibor: *Csendes utca* (1963), Szilágyi István: *Sorskovács* (1964), Pusztai János: *Ösvény a világba* (1965), Bodor Ádám: *A tanú* (1969) – ez utóbbit a Gheorghiu-Dej korszak lezárulása utánról, mintegy viszonyításképpen emeltem be a vizsgálódás terébe.

A viszonyítási pont azért is szükséges, mert itt előrebocsátott konklúzióm szerint az „ötvenes évek” prózaparadigmájához képest radikális változás éppen Bodor Ádám kötetében következik be, a korábbi pályakezdő kötetek esetében legfeljebb enyhe hangsúlyeltolódásról beszélhetünk. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy akkorra, amikor Bodor Forrás-kötetét publikálja, a többi (már esetleg sokadik könyvének tartó) szerző írásmódjában ne következett volna be átalakulás. A változás időbeli rögzítéséhez viszont relevánsnak gondolom a Bodor-könyv megjelenésének eseményét.

Az alábbiakban a korszak prózájának legjellegzetesebb vonásait kísérelem meg felvázolni.

2. MEGTÉRÉSTÖRTÉNETEK

Az ötvenes évek költészetében a közérthetőség-elv erőteljes érvényesülése miatt minimálisra csökkent a metaforikus kifejezésmód szabadsága: a metaforikus struktúrák teljesen előre látható útvonalakat jártak be. Részben ebből adódott, hogy a sztálini korszak költészetének legjellegzetesebb stílusalakzata az ellentét volt. (Negrici 2003a. 25.) Elsősorban a múlt és a jelen hierarchikus oppozíciója szervezte ezeket a szövegeket, a jelennek (a jövő távlatában) mindannyiszor pozitív szerep jutott. A kérdés az, hogy milyen szövegszervező eljárás felel meg prózában ennek az ellentétező logikának.

Az ötvenes évek legjellegzetesebb romániai magyar novellái megtéréstörténetek.³ Az emberek, a szereplők életében valamilyen fordulat következik be. Szabó Gyula 1956-os könyve három novellát tartalmaz, lényegében mindhárom (*Csillagtól csillagig*, *Napirendi pont*, *Annyi baj legyen*) megtéréstörténet, a passzív attitűdtől az aktív közösségi fellépés irányába tett döntő lépéssel. A *Csillagtól csillagig* egy gyermektelen, idős pásztor, Bujdosó Zsiga első gyűlésbeli felszólalását állítja középpontba, amelynek éppen premier-volta ad súlyt. De

nem csupán a felszólalás ténye jelenti a változást, hanem az is, ami a felszólalást követi: Bujdosó Zsiga átértékeli saját korábbi értékrendjét is, a gyerekválalás kapcsán – utólag bánja, hogy nem született gyereke. A *Napirendi pont* hasonlóképpen a közügyekből korábban kimaradó figura aktivizálódását mutatja meg, ezúttal a részben igazságtalan bírálókat indítja el a főszereplő Bíró Sebestyénben saját korábbi opcióinak felülvizsgálatát, illetve az Ifjúság Szövetség működésének újragondolását. Az *Annyi baj legyen* a nyilvánosság szerepét értékeli fel a novellafigurák életében: a fordulat (az egyik kollektívben dolgozó földműves sorozatosan alulteljesít, a nyilvános megszegés hatására jobb belátásra tér) nem a faluközösség-beli, hanem a szélesebb körű sajtónyilvánosság/faliújságnilvánosság hatására következik be.

Sütő András vizsgált kötetében is túlsúlyban van ez a történetformálási mód (*Hajnali győzelem, Anikónén' felébred, A hetedik* stb.) – itt is az aktivizálódáshoz kapcsolódik leggyakrabban a fordulat, vagy a korábban mentális gátak miatt elfogadhatatlan szerepek (lány mint traktorista az apja földjén) legitimációjához.

A fordulatot különböző szinteken mutatja az elbeszélés – a múlt leggyakrabban (egyébként kézenfekvő módon) az idősebb szereplők révén tűnik fel, a jelen/jövő pedig inkább a fiatalok révén. A korabeli költészet dichotóm szerkesztésmódjának tehát részben a szereplői értékrendek oppozíciója, részben az „ilyen volt – ilyen lett” struktúra feleltethető meg. A fordulat egyik lehetséges megvalósulása az, ahogy az idősebbek a fiatalok „pártjára állnak”. Ebben a képzetben a fiatalok a sztálinista irodalom „új ember”-prototípusai is, egy új értékrend kivételései. Ilyen figura Sütő traktoristalánya *A hetedik* című írásban, Szabó Gyula vívódó, de bizakodó hősei a *Napirendi pont*ban, vagy Bálint Tibornál, a *Láncreakció*ban az idősebb házaspárnál lakó albérlők. Ez a fordulatépítő stratégia még Pusztai János prózájára is jellemző kezdetben, Szilágyi Istvánnál ritkábban tűnik fel. Bodor Ádámnál egyáltalán nem jellemző.

Sütő András *Hajnali győzelem* című írásában felbukkan a „többszörös fordulat” perspektívája is. Ehhez mérve még egyértelműbb, hogy miről szól ez a fordulatretorika: hogy egy bizonyosság itt a lényeg, nem a változás maga. Kovács János, a novella kétkedő, meggyőzendő figurája mondja: „Azután jött ez a nagy változás. Ti azt mondtátok, mondjam el, amit láttam. De gondoltam, mi lesz, ha megint felülkerekednek az urak s az ő kezükben lesz a hatalom. [...] Azt mondtam magamban: ha véletlenül megváltozik a világ, egy szép napon csak bejön valaki. Kovács János, maga volt az, aki a grófot beárulta a kommunistáknak? Hát én voltam. Na, jöjjön velünk. S látjátok, a szegénységet túléli az ember. De a halált, azt nem lehet túlélni. Hát így gondolkoztam.” (Sütő 1953. 23–24.) A kommunista szereplők perspektívájából egyértelmű: Kovács János visszafordíthatónak, bizonytalannak látja azt, amit ők visszafordíthatatlannak: „Gyenge ember voltál, János” – mondják.

Kilépve kissé a Sütő-novellák világából, azt állapíthatjuk meg, hogy bár az osztályellentétek teljes feloldódása sosem következett be a kommunista időszakban, a többszörös fordulat elve nagyon is jellemző volt a Gheorghiu-Dej időszak politikai életére. Ide lehetne sorolni például Románia és személyesen Gheorghiu-Dej Tito-féle Jugoszláviához fűződő viszonyának fordulatait, amely barátságból ellenségessé vált, majd újra barátságos szelídült. De akár azt a fordulatot is, amely a történétírók egybehangzó vélekedése szerint alapjaiban rendítette meg a kommunista tömb országainak hatalmi elitjét: a Szovjet Kommunista Párt 1956-os, XX. Kongresszusának sztálinizmust elítélő dokumentumáról van szó. Hruscsov olyan módon írta át a történelmet ebben a dokumentumban, hogy az számos kommunista vezető önlegitimációjának alapját rendítette meg. És bár később a történelem visszamenőleges átírásai (a George Orwelltől is ismert módon) már rutinosabban történtek, a szovjet desztalinizációs igyekezet nem hagyta érintetlenül a romániai kommunista rendszert sem, sok nyugtalanságot okozva.

3. TEATRÁLIZÁLTSAÉG, NYILVÁNOSAÉG

A kommunista diktatúrák lételeme a nyilvánosság: a hatalom érdeke, hogy minél szélesebb körben és minél inkább részletekbe menően átfogja az élet különböző tereit és területeit. A magánszféra felszámolására törekedve igyekszik minimálisra csökkenteni az olyan élethelyzetek létrejöttének esélyét, ahol az egyén szabadon, a hatalom szempontjából tehát *kiszámíthatatlanul* cselekszik. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy a hatalomgyakorlás maga volna nyilvános, hiszen a lényeges dolgok továbbra is zártkörű gyűléseken történnek, ezeknek a történéseknek pedig csak a sajátosan megszűrt és deformált elemei kerülnek ki az irányítottan, szervezeten, központosított módon működő nyilvános szférába. Nem a hatalom működése nyilvános tehát, inkább arról van szó, hogy a hatalom gondoskodik róla, hogy állandóan jelzéseket adjon önmagáról, jelenlétéről.

Ezért mondhatjuk, hogy a kommunista hatalom jellegzetes térhasználatában a köztér szerepe olyannyira felértékelődik, hogy gyakorlatilag mindent megpróbál bekebelezni. Ennek már a harmincas évek szovjet építészetében megvannak a gyökerei, ahol számos utat, épületsort eleve a felvonulások, teatrálisan szerveződő események színhelyeként komponáltak meg.⁴ Ez azonban többé-kevésbé szimbolikus érvényű dolog, a kommunista utópia szerves része. Az utópia felől egy lépéssel közeledve a mindennapi térhasználatához, megmarad a szervezetség, az irányítottság, a nyilvánosság összetevője, amennyiben az emberek tervezőasztalon született új otthon-típusa nem tölthette be ugyanazt a funkciót, mint egy polgári vagy falusi otthon. Néhány esetben, mint a magyarországi Sztálinváros esetében a terek kialakítása nulláról indulhatott, teljesen

új várost képzelhettek el a tervezők. (A Ceaușescu-féle Románia történetéből persze tudhatjuk azt is, hogy később a meglévő terek új kívánalmak szerinti átalakítása sem ütközött akadályokba.) Sztálinváros, amely 1950-ben kezdett épülni, azért is fontos példa, mert a tervezése éppen azzal az ideológiával kapcsolódik össze, amely az ötvenes évek folyamán expanzióban van, híveket és szövetségeseket próbál meg szerezni magának. Az effajta városokban kialakuló életlehetőségekről írja Horváth Sándor: „A város »tervezett« lakóinak, a »szocialista emberek« életkereteit meghatározó városnak elsősorban a kollektív élet lehetőségét kellett megteremtenie. A város egyik fontos feladata volt, hogy »nevelje« a benne élő embereket a városi terekkel, az épületek formájával és elrendezésével, valamint a középületekkel. A szocialista városnak olyan új funkciókat kellett kielégítenie a tervezők szerint, mint például a közétkeztetés, amely a »szocialista ember« számára elsődlegessé válik majd a házi kosztal szemben. Ugyanígy a szocialista város fontos feladataként tartották számon, hogy szerepet kapjon a gyermeknevelésben (bölcsőde, óvoda, iskola), a kulturális és sportolási lehetőségek, valamint a pihenőhelyek biztosításában. A »kollektív élet« mítosza, amely még a tervezőasztalon született, ezek szerint »feleslegessé« tette a nagy lakásokat, ahol az emberek családi körben töltik el szabadidejük nagy részét (másképp sok embernek kellett lakást biztosítani). Helyette hatalmas felvonulási utakra és terekre volt szükség, ahol az emberek összegyűlhetnek, társas életet élhetnek, »szabadon« kifejezhetik véleményüket.” (Horváth 2003. 172–173.)

A fentieket azért tartottam szükségesnek előrebocsátani az ötvenes-hatvanas évek erdélyi magyar novelláinak vizsgálata kapcsán, mert bár a helyszínek ritkán felvonulási terek, mögöttük mindvégig ott érződik az az utópia, amelyik működési logikájuk szerint azzá teszi őket. A falusi tér népi irodalomból is ismerős megjelenítése, miszerint ott semmi sem marad titokban, megőrződik és a fenti utópia szerint át is alakul Sütő András vagy Szabó Gyula történeteiben. Egy-egy aratás vagy szántás Sütőnél és általában a korszak irodalmában a felvonulások szertartásrendjét követi: látványos és demonstratív: „És ahogy ott hallgatnak, egyszer csak rettentő durranás rengeti meg az ablakot. Kiszaladnak mind a ház elé. Az úton láncalt traktorok jönnek. Kezdődik a tavaszi szántás a társulásban.” (A *hetedik*, Sütő 1953. 89.) Még nyilvánvalóbb az analógia a munka kezdetének megjelenítésekor, itt explicitté is válik előbb a vásárral, majd a gyűléssel való összehasonlítás, egyben azt is jelezve, hogy a novellák célközönsége szempontjából a „rég” nyelvet nem célszerű azonnal lecserélni egy „új” nyelvvel: „Másnap hajnalban kezdődik a szántás a társultak számára. A háttáron nagy csődület. Mintha vásár lenne. Gyerekek, lányok, vénasszonyok, társultak és magánszektorosok zsivajognak a traktorok s a kéknadrágos traktoristalányok körül. Az alelnök beszédet mond, ünnepélyes szavakkal üdvözli a »megjelenteket« s végül, mintha gyűlésen lenne, befejezi: »A szántást megnyitom.«” (Sütő 1953. 93.) Azt pedig, ahogy Kiskati, a traktoristalány az apja

földjét szántja, úgy nézi a család, „mintha színielőadáson lennének”. (Sütő 1953. 94.)

A „régí” és „új” nyelv egymásmellettségében alighanem az az elv működik, hogy mindenkire a saját nyelvén kell szólni, annak logikája szerint kell felépíteni a mondanivalót. Ezért lehet annyira egyértelmű a korszak irodalmában a kommunista világrend és az egyházi világrend közötti hasonlóság. (Negrici 2003b. 23–24.) A *hetedik* című novella különböző szintjein bukkan fel párhuzamosság: a már említett vásár/gyűlés analógia mellett a traktorral való szántás felértékelése is a „régí” nyelv felől történik meg: „a vadonatúj lánctalpasok pedig, mint a jó csikók, úgy száguldottak”. (Sütő 1953. 90.) Részben arról van szó, hogy az elbeszélés az apa nézőpontjához alkalmazkodik, aki itt a patriarkális világrend meggyőzendő képviselője: a lánya rátermettségét kell elfogadnia, azt, hogy lány is végezhet felelősségteljes munkát – jelen esetben, hogy lány is lehet traktorista. Ebből a szempontból ismét jelentésszerű az, ahogy az analógiák működnek a novella végén, az, hogy az apa „hetedik lánya a saroknál úgy fordul a traktorával, mint a macska, mikor a farkával játszik”, vagy hogy a traktor kezelése a szövőszékéhez hasonlít: „olyan biztosan és könnyedén húzogatja elhátra azokat a fogantyúkat, mintha legalábbis osztovátában ülne”. (Sütő 1953. 96.) Ezek a képek, amelyek állati-gyermeki vagy kulturális szempontból női cselekvésekhez kapcsolják a traktorvezetést, a megszokotthoz kötik a szokatlant az apa értékrendjében – ennek eredménye azonban végső soron az, hogy a patriarkális értékrend a novellában érintetlen marad, a traktorvezető lány kuriózum csupán, szerepe nem válik természetessé. A nőkép átalakulása, amennyiben beszélhetünk itt ilyesmiről, egyértelműen teljesítményalapú, illetve a férficentrikus, patriarkális értékrendbe illeszkedik. A család többi nőtagjának státusát egyáltalán nem érinti a Kiskati státusának megváltozása – és ezt az „elfogadás” jelei is egyértelműsítik: „A húsból Kiskati kapja a legnagyobb darabot. Ilyesmi még soha nem fordult elő a családban. Erre még álmában sem mert volna gondolni soha egyik sem. [...] Marcibá pedig megtörlí a bajuszát, rágyújt komótosan, elnézi hosszan a hetedik lányát, mintha most látná először, aztán megveregeti fölényesen a vállát és azt mondja: – Én voltam eddig a háznál az egyetlen férfiember. De most már úgy látom, ketten leszünk. Én és a Kiskati.” (Sütő 1953. 96–97.)

A gyűlésszituáció azért fontos a korszak prózairodalmában, mert összekapcsolódhat a megtéréstörténet-kompozícióval, azzal, ahogyan a „régí” „újja” alakul. Az „átváltozást”, a felismerés megszületését a nyilvánosság rögzíti és hagyja jóvá. A gyűlésben a térhasználat és a beszéd rendje egyaránt bizonyos szabályok szerint működik: átlátható a hatalom számára.

A gyűléstermek leírásából a különböző szövegekben nyilvánvaló: fontos dolgok történnek ott, nagy energiák feszülnek a levegőben („A teremben vágni lehetett a füstöt. Sokan voltak az új gazdák, alig fértek a fényesre koptatott iskolapadokban. Dél óta egyet vitatták a grófi birtok ügyét.” – *Hajnali győzelem*,

Sütő 1953. 5.; „A lámpa csavarját egyre gyakrabban kell felsrőfolni, csípi annak is a szemét a füst s hunyorog, pislákol, mint a sarokban, hátul egy-két vénebb. A terem zsúfolásig van, tővel-heggyel.” – *Csillagtól csillagig*, Szabó 1956. 11.); itt semmi nem marad észrevétlen, a gyűlés az a helyzet, ahol a tévedések, erkölcsi eltévelyedések vagy a legapróbb hibák felrőhatók a „bűnösnek” („Feszengés támadt a padokban. Az emberek vállukat húzogatták s összenéztek, mintha a titkot egymás szemében kutatták volna. [...] [Kovács János] a pad alól kinyújtott féllábát óvatosan behúzta, mert észrevette, hogy Ágnis, néhai Kapa Marci felesége összeszorított szájjal nézi a gumicsizmáját. Az asszony fakó kék szeme szárazon égett, s Kovács úgy érezte, menten megkérdi, honnan telt neki gumicsizmára.” *Hajnali győzelem*, Sütő 1953. 6–7.); mindig hangsúlyozni lehet, hogy valami olyan történik, ami korábban még nem („A teremben még a szűpercenését is hallani. Amúgy is nagy figyelemmel szokták hallgatni az öreget s most ugyanvalóst. Gyűlésen még nem hallották szavát.” – *Csillagtól csillagig*, Szabó 1956. 14.; „az öregek megmondhatják: amióta világ ez a világ, ilyesmi nem volt a faluban. Mikor volt az, hogy beleszólhattunk mi a béke meg a háború ügyébe? Mi csak hallgattunk, morogtunk vagy sírtunk s készítettük a katonaládát. Akkor, ugye, mások intézték a sorsunkat. De most már a mi kezünkben van. A párt a kezünkbe adta.” – *Anikónén' felébred*, Sütő 1953. 55–56.). A legfontosabb lehetőség azonban, amit a gyűlés-szituáció kínál, a meggyőzés: itt a szónoklatnak, a magával ragadó érvelésnek valóban természetes helye van, kevésbé tűnik erőltetettnek egy emelkedett dikciójú beszéd. Mivel a korszak irodalmának egy (Párt által hirdetett) igazságot kell alátámasztania, akár vitába is szállva az esetleges (ezekben a novellákban mindig gyöngye és erőltetett) ellenérvekkel, a gyűlések felszólalásai kiváló alkalmat teremtenek ehhez: a jó és a rossz, vagy olykor csupán a jó és a még jobb összecsapásaihoz. Eugen Negrici némi iróniával, de joggal vonja meg a párhuzamot a kimmersz amerikai filmek törvényszéki tárgyalás-jeleneteivel, amelyek szintén a film „mondanivalójának” minél közvetlenebb megfogalmazódását szolgálják.⁵ Ritkán előfordul, hogy az erőviszonyok mégsem csupán az érvek által, hanem a tettlegesség eszközeivel is nyilvánvalóvá válnak (az *Anikónén' felébred* című Sütő-szövegben például a gonosz kulákot megütik a gyűlésteremben, miután az egy ironikus megjegyzést tesz – Sütő 1953. 62–63.). A gyűlés-feszültségek legkomplexebb adagolása kétségtelenül Szabó Gyula *Napirendi pont* című szövegében valósul meg, talán azért, mert a „győztes” érvelésű szöveg – Bíró Sebestyén írásbeli fellebbezése az IMSZ-ből való kizárása ellen, amelyet felolvasnak a gyűlésen – egyáltalán nem nevezhető hibátlannak a hatalmi ideológia szempontjából („meg lehet érteni téged, de nem lehet igazat adni” – mondja a titkár-lány a szöveg előzetes véleményezése után). Ez a gyűlés hasonlít leginkább ahhoz a helyzethez a korszak novellásköteteiből, amikor valóban vélemények és tapasztalatok cseréje történik: „Nincs, akit hidegen, nyugodtan hagyott volna ez a fellebbezés. Mindenki felkavart vagy így, vagy úgy. Szelet vetett. S hogy mit arat, az ezután válik el.”

(Szabó 1956. 78–79.) Az „igazság” természetesen itt is győzedelmeskedik, ezúttal egyfajta „koalíciós” igazságról van szó, arról lényegében, hogy egyrészt a szemlélet/ideológia és a származás, társadalmi háttér között nincs egyenes összefüggés, másrészt hogy a bürokratizmus a legjobb ügyeket is elrontja. A korszak politikai légkörében a merészebb gondolati hozadékú novellák közé tartozott a szöveg.⁶

Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, illetve a hatvanas évek folyamán visszaszorul a pályakezdők prózájában a gyűlés mint helyszín szerepe, az emberi cselekvések és a velük kapcsolatos történések viszont továbbra is hangsúlyozottan nyilvánosak maradnak, a térhasználat utópikus jellege nem számolódik fel. Bálint Tibor Forrás-kötetének címében például feltűnik az utca, a tipikusan nyilvános tér. A kötethez írt előszavában Bajor Andor is kibontja ezt a metaforát, azt fejtegetve, hogy ez az utca hangsúlyosan emberi cselekvések színtere is: „Ez az utca, ahol a mi író barátunk lakik, tulajdonképpen nem is csendes. Mint kiderül, éppen most szállítják haza az új bútort Laciék, Irmus is taszítja a taligát, s méghozzá civódnak is az alkalmi bútorcipelők, a szekrény fenyőszagú polca ide-oda ütődik, talán el is hasad: az ilyesmi kétségtelenül zajjal jár. Kopog a fiatal vasmunkás bakancsa is, most jön haza büszkén az üzeméből, ahol tekintélyt kalapált ki magának.” (Bajor 1963. 5.) A kötet első írásában, a *Láncreakció*-ban például egy fiatal házaspár lakik egy idősebb párnál albérletben. Az intim szféra gyakorlatilag felszámolódik: „Szakács ágya a kisszoba ajtajánál állt, s a kulcslyukon át lehetett lesni. Éjfél körül kattant a villany, s mintha szél babrálna, minden megélenkült; az öreg fölült, odabújt a réshez, s nézte, hogy nem hagyott-e gyűrődést a terítón”. (Bálint 1963. 13.) Bármennyire jóhiszemű és „ártatlan” is ez a belepillantás a másik pár életébe, kétségtelen, hogy ezáltal az albérlok élete mintha színpadon zajlana – és a kiemelt epizódok (hogy a feleség, mint egy elcsípett beszélgetésből kiderül, egyben barát is, nemcsak házastárs, hogy a fiatalok *Az öreg halász és a tenger* film- és könyvváltozatát vitatják, hogy nem akasztják le a falról a háziasszony Krisztus-képét, csupán elhelyezik vele szemben Engels portréját stb.) valóban őriznek valamit az ötvenes évekre jellemző demonstratív jellegből. A többi szövegben is jelen van a nyilvános tér, a teatralizáltság, az én szférája minimálisra csökken (*Matyi*, *Csendes utca*, *Érettségi*, *Intelligencia* stb.) Pusztai János 1965-ös debüt-könyvében kevésbé tűnik fel ez a térhasználat – nála hangsúlyosabbá válik a tér szubkulturális értelemben vett használata, egy kisközösség mi-tudatán belül lesznek csupán nyilvánossá a történések.

Szilágyi István novelláskötete, a *Sorskovács* két szövegben emlékeztet azokra a megoldásokra, amelyek a nyilvánosságot az „éberséghez”, tehát a makroközösség ellenőrzéséhez kapcsolják (*Egy zsák búza*), illetve mitikusan közelítik meg a teret (*Sorskovács*). A többi írást a Pusztai-kötethez hasonlóan úgy lehetne jellemezni, mint amely egyfajta szubkulturaként közelíti meg a be-

mutatott világot, a mozdonyosokét, mint amelynek saját, nem általánosítható törvényszerűségei vannak.

Bodor Ádám könyvében úgy bomlik meg ez a reprezentáció, hogy a szubkulturális érvényesség is megkérdőjeleződik: nincsenek olyan magyarázatok, amelyek jelentéssel látnák el a novellák világán belül az egyes történéseket, a jelentéstulajdonítás konvergenciája hiányában pedig nem kultúráként működik például az, ahogy *A borbély* című elbeszélésben feldolgozásra kerül a borbélycsoporton belül, hogy Boros csíkot nyír az egyik kliens hajába tarkótól a homlokáig. (Ebből a szempontból is érdemes összevetni ezt a szöveget Bálint Tibor *Matyi* című szövegével, amely szintén egy borbélyközösséget jelenít meg. A kollegiális szolidaritás mindkét esetben működik, Boros mégis kívül kerül a mi-tudaton azzal, hogy nem tudja megmagyarázni a saját tettét, és kísérletet sem tesz rá. Valószínűleg ő maga sem érti. Ezáltal ismét feltűnik a korabeli prózairodalomban az én racionálisan megragadhatatlan, s ebből következően uralhatatlan jellege, ami a marxista-sztálinista világmagyarázat szempontjából korántsem kívánatos.)

A teatralitásnak bizonyos értelemben fikcionáló jellege is van a korszak irodalmában és viselkedéskultúrájában. Kettős kódrendszerként működik, és kettős normarendszert is hoz létre. Ezt a kettősséget joggal lehet kapcsolatba hozni az én kommunista időszakbeli válságával, amennyiben a hatalom itt folyamatosan az én kultúrájának visszaszorítására, felszámolására, eljelentéktelenítésére tör. (Cordoş 2002. 148.) Az én a nyilvánosság számára egy szerepet, egy fikciót hoz létre, amely mintegy burokból zárja a valódi ént. Mivel azonban a szerep, a fikció hosszú távra szól, illetőleg azonos azzal, amilyennek a hatalom szeretné látni az „új embert”, a valódi én létezése is kétségbe vonható hosszú távon – válságba kerül. (Hațiegan 2004. 79–81.) Maga a kívülről az egyénre vetített fikció is folyamatosan alakul természetesen, az éppen aktuális párthatározatok függvényében.

Ennek a kettős tudatnak a reális társadalmi megvalósulását elemezve D. Lőrincz József egy valamivel optimistább forgatókönyvet körvonalaz, megállapítva, hogy a magánszféra és a közéleti szféra nem egymástól hermetikusan elzárva működött Romániában, hanem átjárásokra is nyílt lehetőség: „egyfajta történeti relativista szempontból azt bizonyíthatjuk, hogy a magán- és közéleti szférái közti határvonalak változnak időben. Másrészt a két szféra egymásba hatolhat, akár egybe is mosódhat. A kettő közti határ meghatározása nem eleve adott, hanem egy állandó – tág értelemben vett – politikai harc tétje. [...] Egy elfogadható személyiség kidolgozása és fenntartása tehát megkövetelte a nyilvános élet és a magánélet közti feszültség feloldását. Ennek a legfontosabb következménye az volt, hogy az értékek, az értelmezési keretek erősen kontextusfüggőek lettek.” (D. Lőrincz 2004. 70–71.) Ennek a kontextuális értelmezési keretnek felelt meg az, amit D. Lőrincz József *ambivalens diskurzusnak* nevez. Ez a kategória két szempontból is fontos lehet a korabeli irodalmi művek

elemzése során. Egyrészt azért, mert nem választja el egymástól teljesen a magánszférát és a nyilvános szférát, hanem valamilyen formába egyeztetni próbálja azokat (D. Lőrincz 2004. 87.). Másrészt azért, mert, mint D. Lőrincz igen határozottan érvel mellette, „1989-ig a hatalom maga nem hozott létre semmiféle »szocialista kultúrát«. Azt bizonyos közvetítők hozták létre úgy, hogy formát adtak bizonyos hatalmi elgondolásoknak, pontosabban ezek egyes elemeinek. De kétségtelen, hogy a közéletet a központi modell még a legsötétebb időszakokban sem uralta teljesen. A társadalmi életet (beleértve a magánélet szféráját is) sohasem sikerült teljességében a hivatalos modell szerint értelmezni.” (D. Lőrincz 2004. 74.) Ebből kiindulva azt mondhatnánk az ötvenes években megjelent prózai munkákról, hogy a modell „közvetítőinek” szerepét vállalják magukra: formát adnak az elvárásoknak, megteremtnek egy fiktív, párhuzamos kultúrát, amely nem mint realitás létezik, hanem mint modell. D. Lőrincz további érvelésében elkülönül egymástól a hivatalos és az uralkodó kultúra. A hivatalos kultúra a hatalom által ajánlott modell adaptációja, konkretizálása, az uralkodó kultúra viszont (amelyben az ambivalens diskurzus is jelen van) egy olyan kultúra, amely egyszerre épít a megengedett, a semleges/tűrt és a tiltott kulturális összetevőkre, gyakran állítva be a tabutémákat is úgy, mintha azok engedélyezettek lennének. (D. Lőrincz 2004. 74.) Amikor tehát a korszak irodalmi műveit tanulmányozzuk, érdemes szem előtt tartani ezeket a különbségeket is: a műveket természetesen „ajánlatként” és nem a befogadói tudatban automatikusan ugyanúgy realizálódott „eredményként” fogva fel. Kérdés persze, hogy mennyiben tekintsük ambivalens diskurzusnak Bálint Tibor, Szilágyi István, Puszta János, és főként Bodor Ádám műveit (miközben az ötvenes évekbeli Sütő András és Szabó Gyula-novellákat még nem tekinthetjük ambivalens diskurzusban íródottaknak). A hatvanas évekre a hatalom stratégiát váltott az irodalommal (és nemcsak az irodalommal) kapcsolatban: kísérletet tett az értelmiségi réteg megnyerésére, enyhítette az irodalomirányító nyomást.⁷ Ebben az időszakban a kommunista hatalomnak és értékrendnek való elkötelezettség már nem kötelező velejárója a fiatalok által írt irodalomnak, ebből a szempontból az irodalom a semleges területekre vonul vissza, és az „én kultúráját” kezdi gyakorolni. (Cordoş 2002. 151.) Másfelől az időszak prózájából az etnikai kérdés gyakorlatilag teljesen hiányzik. Az „ambivalens diskurzus” fogalmát a későbbiekben alighanem azoknak a stratégiáknak a leírására érdemes újra használni, amelyekkel az egyre élesebbé váló nemzetiségi kérdést, az ehhez kapcsolódó elégedetlenségeket, a megtorló intézkedésekhez kapcsolódó felháborodást kísérte meg felvetni az erdélyi magyar irodalom.

4. KI HONNAN JÖN

Zárásképpen talán érdemes még említést tenni arról, hogy – egyébként korántsem meglepő módon – egyes történetekben erősen meghatározó a társadalmi hovatartozás. Ez egyrészt a hivatalos kultúra fontos eleme, a marxizmus gondolatmenetek legvulgárisabban torzított változataiban is megőrződött összetevője. Másrészt az erdélyi magyar irodalom két világháború közötti hagyományvonalához is problémamentesen illeszkedő aspektus. (Ne feledjük, az 1930-ban magyar irodalomtörténeti pályázatot kiíró Erdélyi Helikon is a szociális szempontot nevezi meg egyik fontos vezérelvként a majdani pályamunkák számára. Ezt a pályázatot nyeri meg aztán Szerb Antal műve, amely alkalmazza is ezt a szempontot, miközben elegánsan túl is lép rajta.) Az ötvenes-hatvanas években olyankor is leíródik egy-egy novellában, hogy kinek milyen végzettsége van, ha ennek amúgy semmi helye nincs a szövegben az emberképből eredő szükségszerűségein kívül. Az emberek vonásait ebben a konstrukcióban társadalmi osztályuk, kötődésük határozza meg.

A legnyilvánvalóbb példát természetesen itt is az ötvenes évek kollektivizálás-novellái szolgáltatják. A kollektivizálás szovjet mintára történt megtervezése során Gheorghiu-Dej és munkatársai öt eléggé jól körülhatárolható rétegre osztotta a földműveseket: a földtelen parasztokra, a szegényparasztokra, a középparasztokra, a kulákokra, illetve a régi földbirtokosok megmaradt rétegére. A kollektivizálás ideológiailag kulcsfontosságú (bár gyakorlati szempontból nem túlzottan hatékony) állomását a szegényparaszság és a középparaszság összefogása jelentette a nagybirtokos réteg ellen. Irodalmi lecsapódásaiban ez annak a pillanatnak a megragadását jelentette, amikor az „ingadozó” középparaszt a kommunisták és a szegényparasztok oldalára áll a reakciós erőkkel szemben, akiket a szövegek a lehető legsötétebb színben festenek le, démoni, többnyire testileg is torz figurákként. Vagyis a középparaszt „megtér”, a fentiekben már elemzett módon.

Érdekes adalékkal szolgál ehhez egy Gheorghiu-Dej-beszéd, amely 1949-ben azt a képet vázolja, amelyet a propaganda eszközeivel meg kell változtatni: „A kulákság – a falvak polgársága – egészen különleges típus, egy olyan alkat, aki munkálkodva, izzadsággal, kizsákmányolással és spekulációval alapozta meg saját gazdaságát. Küzdő típus, aki nem különbözik jelentős módon a többi paraszttól, ha csupán a ruháját nézi valaki, vagy azt a tényt, hogy dolgozik. Éppen ezért a parasztság szemében a kulákok még mindig derék embereknek, jó gazdáknak tűnnek. Hogy ez a falvakban élő kép mennyire erősen tartja magát, azt az is bizonyítja, hogy ez a mentalitás, amely szerint a kulákok jó gazdák, még pártunk kebelében is elterjedt.” (Idézi Dobrinicu 2006. 114.) Hozzájuk, a kulákokhoz képest a városi ember és persze a nagybirtokos idegennek számított, egy külső világ képviselőjének. A kulákokat, ha megítélésében szerepet játszott is

az irigység, a falubeliek maguk közül valónak tekintették, mi-tudatuk rá is kiterjedt. (Dobrincu 113–114.) Ezt a képet próbálta módosítani a saját eszközeivel a kollektivizálás irodalma és természetesen a teljes propaganda-apparátus.

Korábban utaltam már arra, hogy a kulák eleve negatív pozícióból indul ezekben a novellákban, ő nem tartozik a meggyőzendők célcsoportjához, ezért rá más szabályok érvényesek, mint a középparasztokra. (Bódit például meg is lehet ütni a gyűlésen az *Anikónén' felébred* című novellában.) Ezt az „eleve negatív” szerepet teremti meg például az *Emberek indulnak* című Sütő-kötet illusztrátora is, a megbélyegzés tehát képileg is megvalósul. A gróf vámpírszerű alak, vadászkalapja árnyékot vet az arcára, ezért csak szeme világít elő a kalap alól. Füle hegyes, akárcsak a novella visszaemlékező elbeszéléseiben feltűnő „csonkafülű ezredesé”, aki a háború alatt a gróf utasítására lövette főbe a gróf cselédjét. A jegyző, a gróf szövetségese szemüveges, tömpe orrú ember, „és kövér, hogy majd kirepedt a pepita nadrágból”. (Sütő 1953. 12.) Az osztályharcos elvek szerint szükségszerűen negatív figurák itt testileg is visszataszítóak tehát, mintegy igazolva azt az ellenszenvet, amelyet a falubeliek irántuk táplálnak.

A későbbi, hatvanas évekbeli novellákban az osztályharcos tartalom visszatorzul, majd teljesen eltűnik, a szereplők társadalmi rétegek szerinti beazonosítása viszont olykor teljesen indokolatlanul is felbukkan a szövegekben: „Szépnek látta, emlékeibe egy kis csalódás vegyült, nem is tudta, miként történt, hogy ő, a műszaki egyetem hallgatója, aki albérleti lakást tartott a Hársfa utcában, Mesztek néninél, örökké félrehajolt a lány elöl...” – írja például Bálint Tibor a *Játék* című karcolatban (Bálint 1963. 36.), amelyben sem előtte, sem utána nem esik több szó a szereplő életkörülményeiről, azon kívül, hogy a történet idején családos ember. Bármennyire is háttérben marad, a tematikus említés szintjén a többi Bálint-írásban is felbukkan a társadalmi osztály. Szabó Gyula korábbi, 1956-os novelláskönyvében természetesen centrális ennek a problémának a jelenléte, a *Napirendi pont* című írás egyik fő konfliktusa is erre épül.

Szilágyi István és Pusztai János történeteiben egyre hangsúlyosabbá válik a munkásosztályon belüli rétegek elkülönülése, ebben az értelemben is mondhatjuk, hogy a Szilágyi-történetek vagy a Pusztai-írások munkás-szubkultúrákat jelenítenek meg, nem az idealizált, általánosított munkásosztály-modellben gondolkodnak.

5. MUNKÁSOK SZUBKULTÚRÁI

5.1. A DOMINÁNS KULTÚRA: A KOVÁCSTÓL A MÉRNÖKIG

Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténeti munkájukban a Forrás első nemzedékének prózaíróit a következőképpen jellemzik: „illúziók nélkül akarták és tudták nézni az életet, már nem a harc hevében, hanem az elemzés higgadságával vették számba környezetüket, magyarázatot kerestek hőseik

megtorpanására is, így segítve a továbblépést.” (Kántor–Láng 1973. 220.) Egyetértve a jellemzés lényegével, a továbbiakban azt kívánom pontosabban megragadni, mit jelent Szilágyi István, Pusztai János vagy részben Bálint Tibor műveiben az illúzióélmény, illetve az elemzés higgadtsága.

Annak, hogy a szocialista realizmus a tereket közterekként, nyilvános terekként láttatja (minden, ami fontos és/vagy ünnepi, a nyilvános szférában történik), az emberábrázolásban az a párhuzama, hogy az egyént viszont a közügyekhez és a munkához való viszonyában próbálja megragadni. Ez természetesen ugyanúgy utópisztikus konstrukció, mint ha a szocialista „új ember” életét a monumentális közterek és -utak látványából próbálnánk levezetni, és nem az ottani környezetéből (is) például.

A munkáskultúra utópisztikus változata igazából a munkához való viszony kialakításához kínál szabályszerűségeket: azt mondja meg, dolgozni hogyan kell (minél többet, minél jobban – túlteljesítve a „normát”). Tézisem szerint Szilágyi István vagy Pusztai János korai novelláinak erőteljes realitás-effektusa többek között abból ered, hogy nem domináns kultúraként, hanem szubkultúraként közelítenek a munkásfigurák mindennapjaihoz. (Nem abból indulnak ki, hogy a munkás az új rendszerben eleve győztes, eleve az értékrend központjában áll, hanem egy olyan réteg, amelynek sajátos térhasználata, saját rituáléi, szokásrendjei, belső hierarchiái vannak.) Novelláikban ilyenformán nem a *Munkás*, hanem konkrét élethelyzetben levő munkások tűnnek fel.

Egy izgalmas, a magyarországi munkásságról szóló tanulmányban Mark Pittaway arról beszél, hogy az 1950-es évek elejére az üzemi kultúra újratermelte azokat a hierarchiákat, amelyek a kommunista hatalomátvétel előtt jellemezték ezeket a csoportokat az életét. (Pittaway 2003. 80.) A tanulmány hipotézise ugyanis az, hogy a magyarországi diktatúra totális érvényesülése társadalmi korlátokba ütközött: a propaganda és a tervezés a megvalósult ipari átalakulásokhoz képest egészen más képet mutat; a szerző viszonylag nagy szerepet szán a leírásban az alulról szerveződő csoportidentitásoknak. (Pittaway 2003. 72.) Anélkül, hogy további kutatások nélkül teljesen érvényesnek fogadnánk el Pittaway leírását a romániai körülmények esetében, érdemes felfigyelni arra, hogy Szilágyi István és Pusztai János rövidprózai művei mennyire rétegzettek mutatják magát a munkásosztályt is: hogy azoknak a szűkebb csoportoknak a viselkedése, amelyek megjelenítődnek, nem vezethető le a propaganda homogénizáló munkásábrázolásából. A munkás csoportokon belül nem egyszerűen a teljesítmény, a mennyiség/minőség kettős szabja meg az egyén státusát a hierarchiában, hanem olyan tényezők, mint az alágyázat, amelyben az illető tevékenykedik, az életkor vagy a mester–tanítvány viszonyok spontán szerveződése.

Szilágyi István *Mozdonyosok* című novellájában például nyilvánvaló a hierarchia; a közös, szűk térbe zárt lakatos, fűtő és mozdonyvezető között ki is robban a vita az íratlan szabályoknak engedelmességgel hierarchikus viselkedésmód miatt: „Csak azt nem tudom, miért nem bírsz magaddal, miért nem férsz tőlem.

[– mondja a lakatos a fűtőnek. –] Persze, te sohasem egyengettél összegörbült ütközőtárcsákat. Igen, ti valóban nagy urak vagytok. És te egyebet sem tudsz, csak azt, hogy: »Mi vagyunk a mozdonyosok, vonatnak, fékezőnek, ha úgy tetszik, ötszáz utasnak parancsolunk. Fölöttem a mozdonyvezető, ő az isten, utánam pedig akár az özönvíz. Aztán, ha valami baj van, ott a fűtőház...« Ha a jelzőknek is ti parancsolnátok – folytatta –, akkor fenékgig tejfel volna az élet, ugye. De nem, azok nem mindig hunyorítanak zöldet nektek...» (Szilágyi 1964. 73.) A novella tétje természetesen az, hogy megkeverje ezt a hierarchiát, anélkül, hogy teljesen eltüntetné. A lakatos megakadályoz egy vonatszerencsétlenséget, amikor megállítja a lejtőn visszafelé guruló szerelvényt, amelyről korábban leszállt a mozdonyvezető és a fűtő. A konklúzió mégsem az, hogy itt egy követendő, hősi modell jön létre, hanem az, hogy a hősködés, a kitűnés nem egyértelmű pozitívum ebben a világban, ebben a csoportkultúrában. Az elbeszélés mód deheroizálja a lakatost, aki ugyan egy archetipikusan „hősi” helyzetben áll helyt (akár az elszabadult bikát megfékező Toldi Miklós vagy a megbokrosodott lovakat megállító romantikus irodalmi hősök), utána viszont ennek a helyzetnek a veszélyes voltán gondolkodik, illetve nyers didaktikus szándékkal látszólag korrupcióra biztatja a fűtőt és mozdonyvezetőt („Mennyit fizetnétek, ha nem köpnék semmit a dologról?” – Szilágyi 1964. 85.), csak azért, hogy aztán visszavonhassa ajánlatát. Ez a fajta megjelenítés annak a munkaetikának az átalakulásáról, funkcióvesztéséről árulkodik, amelyről a továbbiakban lesz még szó.

Bálint Tibor *Csendes utca* című kötetében két novella is fizikai munkás-környezetben játszódik: az *Érettségi* és az *Esti monológ* munkásai, akárcsak *A mesternél* című (sokáig az irodalomtankönyvekben is szereplő) szöveg szereplője, kovácsok. Szilágyi István kötet címadó írása szintén kovácsok között játszódik – ennek a mesterségnek tehát kiemelt szerepe van a korszak irodalmában. Hogy pontosabban értsük, miért, ahhoz érdemes szemügyre venni azt, amit a nyugat-európai munkásság korabeli helyzetéről írnak az elemzők. A londoni East End tömbházai, a társadalmi háló fellazulása (értsd: a különböző generációk élethelyének megváltozása, a nagycsaládok tagjai közé ékelődő földrajzi távolság stb.) egy olyan kultúrát hoztak létre, amely számos feloldhatatlan paradoxont tartalmazott önmagában is, ezeket a paradoxonokat ráadásul további technológiai-ideológiai problémák rétegezték át. A londoni munkás igazából az alábbi két ideológia között választhatott: „a látványos fogyasztói ideológia, amelyet a mass media népszerűsített, illetve a hagyományos termelési ideológia, az úgynevezett munkaetika, amely arra a gondolatra épült, hogy a férfi megbecsültsége, vagy akár maga a férfiassága a munkája mennyiségével és minőségével mérhető.” (Cohen 1997. 93.) Az elemzés szerzője rámutat, hogy a fogyasztás „mesterséges paradicsomába” való belépés anyagi okokból nem bizonyult igazi alternatívának a munkásság számára, a munkamorál hagyományos értelmezése pedig tarthatatlanná vált abban a pillanatban, amikor újabb

gépített technológiák jelentek meg, kiszorítva a termelési folyamatból számos, szakképesítést nem igénylő munkafázist és ezáltal számos szakképzetlen vagy közép kategóriás munkaerőt. (Cohen 1997. 93.) Egyre nehezebbé vált tehát kitűnni „a többiek” közül.

Mi az, ami ebből az elemzésből a sztálinista Románia munkásaira is jellemző? A fogyasztói kultúrába való belépés lehetősége nyilván nem. Gheorghe Gheorghiu-Dej vezetésével a romániai gazdasági stratégia a korábbi leninista elképzelésekre épült: a nehézipar (ezen belül különösen a gépipar), a kohászat és a vegyipar számított kiemelt jelentőségűnek, annak ellenére, hogy Románia korábban inkább agrárjellegű állam volt, tehát az ipar felfejlesztése fokozott (és javarészt értelmetlen) erőfeszítéseket igényelt. (Tismăneanu 2005. 146.) Ennek a stratégiának már 1953-ra mutatkoztak a gyenge pontjai, amikor hivatalos, központi párthatározat vonta kritika alá a nehézipar fejlesztésének egyoldalúságát, és célként tűzte ki a népesség életszínvonalának emelését, ami a fogyasztási javak termelésére való fokozottabb odafigyelést jelentette. (Tismăneanu 2005. 176.) Természetesen a román sztálinizmus későbbi korszakaiban (a Ceaușescu-korszakot is ideértve)⁸ ezen a téren további hangsúlyeltolódások – regressziók, liberalizálódások – tapasztalhatók. Elemzésünk szempontjából tehát az itt a lényeges, hogy a nehézipar központi szerepet tölt be a romániai gazdaságban a hivatalos álláspont szerint (azzal árnyalva, hogy ez a központi szerep olykor problematikusá válik). Következésképpen az az út, amelyet az angliai munkásosztály egyik lehetséges opciójaként jelöl meg Phil Cohen, Romániában is járható útnak tűnik az ideológusok számára. És ha a férfi megbecsültsége/férfiassága munkájának mennyiségével és minőségével, a látványos erő kifejtéssel mérhető, akkor ennek a legkézenfekvőbb modellje éppen a kovács. A kovácsfigurák feltűnését Szilágyi István és Bálint Tibor novelláiban tehát a (hagyományos) munkaetika szimbolikus áttételeként foghatjuk fel. Az erő kifejtés és ügyesség Bálint Tibor *Esti monológ* című novellájában a cigány munkás beilleszkedését is nagymértékben segíti („A legjobb ráverő ez a cigány Dondos” – Bálint 1963. 83.), de akár virtuozításra is alkalmat ad, ahhoz hasonló módon, ahogy a népi irodalom nem egy alkotásában például a tánc virtuozítása a férfiasság „bizonyítékának” számít. Szilágyi István *Sorskovács*ában a tanoncok felnőtté válásukat dokumentálják a munkában való jó és látványos helytállással: „Akkor Berci elkezdte cifrázni, minden sorozat ütés után melléütött kettőt könnyedén, s bukfenceztette a kalapács vékonyát az üllő szarva felé.” (Szilágyi 1964. 11.)

A munkásosztály megnyerésének fázisában a propagandának természetesen szüksége volt arra, hogy a hatalom birtokosaként, kiválasztott osztályként a munkásokat jelenítse meg. Ugyanakkor megfigyelhetjük azt a hangsúlyeltolódást a romániai munkásábrázolásokban, amely a munka automatizálódásával párhuzamosan, szükségszerűen következik be itt is. A munkásosztály, bármennyire is nyertese (rövid távon legalábbis) a második világháború után be-

következett romániai rendszerváltásnak, mégis szükségszerűen alárendelt pozícióban van a hatalom tényleges birtoklása, illetőleg a döntéshozatal szempontjából. (Clarke et al. 1997. 103.) Nem véletlenül jelennek meg tehát a korszak prózájában is azok az elemek, amelyek a munkásosztály akkori helyzetéből való kiutat jelzik, illetőleg a kiutat keresik. Ritka epizód marad az a modell, amely Bálint Tibor *Érettségi* című novellájában körvonalazódik – hogy az érettségizett gyerek a fizikai munkában, a kovácsok között találjon önmagára. Inkább a fordított út, a kiemelkedése válik visszatérő témává a korszak szövegeiben, Szilágyi Istvánnál ugyanúgy, mint Pusztai Jánosnál: a szakképesítés megszerzése, a legmagasabb elérhető célként pedig a mérnöki végzettség. A mérnök-státus azért is válhatott hosszú távon központivá a szocialista államok értékrendjében, mert a fizikai és szellemi munka kommunista szempontból ideális módon integrálódott személyében: „A mérnök egyszerre munkás és tudós, egy olyan munkás, aki bonyolult számításokat képes elvégezni, illetve egy olyan tudós, aki működtetni tud egy gépet. Ha ez a mesterség nem létezett volna, a kommunizmus biztosan kitalálta volna. [...] A munkás úgy emelkedett fel a mérnök-státusig érkező, hogy közben nem árulta el osztályát, illetve nem távolodott el a termeléstől és a gyakorlattól, amelyek az igazság egyedüli kritériumainak számítottak.” (Boia 2005. 148.) Ezt a kiemelt szerepet számadatok is jelzik: 1933-ban a Szovjetunió egyetemi végzettjeinek 34 százaléka volt mérnök, 1938-ban már 42 százaléka. 1988-ban 52 százaléknál tartott a Szovjetunió, Románia pedig 68 százaléknál. (Ugyanekkor Franciaországban és az Egyesült Államokban 7 százalék volt a mérnökök aránya.) (Boia 2005. 150–151.)

Ez a mérnök-mítosz tekinthető tehát a romániai sztálinista korszak munkásosztály válságára adott sajátos válaszának. Nyugat-Európában a „termelés mindenáron” elve, mint a fenti számadatokból is látható, korábban megdőlt, mint Európa keleti felében. Romániában a termelés-központúság megőrződött, a nehézipari munkás viszont már nem állhatott a hivatalos ideológia közép-pontjában. A kovács helyét fokozatosan átveszi a mérnök.

Szilágyi István a *Mozdonyosok*, illetve az *Ahol nem történik semmi* lapjain egyrészt azt mutatja meg, mennyire mereven és hosszasan képes tartani magát egy sajátos csoportkultúra, a mozdonyos szakmáé, belső hierarchiáival, értékopcióival. Ugyanakkor azt is, hogy mennyire kiszolgáltatottá, törékennyé válik ez a kultúra, amikor arra a hosszas gyakorlattal megszerzett tudásra, amely célokat és távlatokat adott egy (fiatal) embernek, egy technológiai újítás következtében már nincs szükség. A technológiai újítás fölöslegessé teszi azokat a tulajdonságokat, amelyek révén egy mozdonyfűtő azonosíthatta magát szerepével („ne csomózd nekem a szemet”; „terítsd, ha mondom!” – Szilágyi 1964. 137.), vagy amivel egy mozdonyvezető kitűnhetett a többiek közül (a kézzel készített mozdonyvíp hangja, vagy részben akár az, hogy az óra megnézése nélkül perc-precízióval pontosan vigye a vonatot). A mozdonyfűtői szakma megszűnik a gőzmoz-

donyok forgalomból való kivonásával, a mozdonyvezető szerepe is radikálisan átalakul a Diesel-mozdonyok megjelenésével. Nem véletlenül éri úgy egy teljes generáció, hogy a technológiaváltással ő maga is eltűnik a süllyesztőben, értékeivel együtt: „Valaki mondta még ezt nekem. Hogy mi is megyünk a mozdonyokkal. Mint a fáradt fémet, mely évtizedekig rezeget... Beolvasztják. Fölfrissül az újonnan bányászott ércben, hogy az öntőformák tekervényeit fölvegye. Tombori nem érti ezt. Szomorú, bágyadt. Öreg.” (Szilágyi 1964. 152.) A generációs perspektívák természetesen másak: a fiatal emberek számára (az *Ahol nem történik semmi* esetében az elbeszélő is fiatal ember – frissen végzett, egykori munkahelyére visszalátogató mérnök) a továbbtanulás, a mérnökké válás reális lehetőség, az idősebbeknek rezignáltan kell beletörődniük a technológiai-értékrendbeli változásokba. Kissé más hangsúlyokkal ez a generációs perspektíva érvényesül Pusztai János *Meglesett élet* című írásában is, azzal a különbséggel, hogy ott az idősebbik szereplő, Néma az új rendszerbe eleve idős emberként érzékel meg, miután cselédként dolgozta le élete legnagyobb részét. Ezért nevezheti a Pusztai-kötet előszavát jegyző Földes László „feltételes önéletrajz”-nak ezt a szöveget, egy olyan ember történetének, akivé például Pusztai János és nemzedéktársai válhattak volna, hogyha harminc évvel korábban születnek. (Földes 1965. 6.)

5.2. SZUBKULTURÁLIS KÓDOK

Az eddigiekben inkább azt vázoltam, hogy néz ki az a domináns kultúra és értékrend, amelyre ráépülnek a munkás-szubkultúra sajátos elemei Szilágyi István, Pusztai János és részben Bálint Tibor műveiben: azok az elemek, amelyek e prózai művek fontos újdonságát jelentik a korszak irodalmi kontextusában.

5.2.1. Lakhely

A korszak (fiatal) munkásai főként munkásszálláson, albérletben vagy egy-egy ideiglenes, városoktól, falvaktól távol eső építőtelep barakkjaiban laknak. A munkásszállás különféle interakciókra biztosít lehetőséget: az együttélésből konfliktusok is származnak, de a szolidaritás kialakulását is segítheti az összezárt életforma. Pusztai János a *Meglesett életben* hosszasan ír le egy esti dorbézolást, amelynek egy „szurkospapír tetejű deszkabarakk” a helyszíne. Itt az intim szférával való visszaélés érzéketlensége hangsúlyozódik – a főhős aludna, de a három fiatal lakótárs nem törődik vele: részegek, kártyáznak, nőt hoznak a lakótérbe, aki kibicel nekik a kártyapartinhoz, aztán egyenként kivonul mindhármukkal egy-egy félórára. (Pusztai 1965. 97–101.) A szegényérzet hiánya egyébként gyakran feltűnik a Pusztai által hasonló közegekben leírt társas együttlétek kapcsán (pl. Pusztai 1965. 66., 79.).

A szolidaritás kialakulása olyan szövegekben érhető tetten, mint például Szilágyi István *Szerencsekerék* című szövege, ahol négyen laknak egy legény-szállóban, és afféle apaszerep is körvonalazódik egyik szereplő (Mihu) esetében – ő kezdeményezi, hogy a lakótársak együtt induljanak a negyedik keresésére, aki, mint kiderül, munkaidő után bent maradt a műhelyben, hogy megpróbáljon elvégezni egy olyan munkát, amelyhez igazából több emberre volna szükség. Bálint Tibor *Esti monológjában* is együtt laknak a tengerpartra delegált kovácsok, itt inkább csak a (pozitív) mintaadás lehetősége jelenik meg mint ennek az együttlétnek a hozadéka („A barakkban lehevert és hunyorgón nézte Bakó ágya fölött a könyvespolcot.” – Bálint 1963. 86.) Ebben az elbeszélésben az is nyilvánvaló egyébként, hogy nincs igazi különbség a formális együttlét és a hálöhelyen való együttlét között – Dondos, a cigány kovácslegény a munkahelyükön kéri a másik kovácsot, hogy beszéljen neki a fizikai, természetföldrajzi törvényszerűségekről. Bálint tehát kevésbé aknázza ki a szubkulturális megjelenítés lehetőségeit, mint például Pusztai.

Az albérlet szintén szükségszerű interakciót jelent a munkásfiatalok számára – általában egy másik értékrenddel (hivatalnokokkal, idősebb kispolgárokkal, egy „rég” világszemlélettel) való futólagos találkozás alkalmát. Ehhez kellemetlenségek is tartozhatnak: a szűk tér okozta elégedetlenség (Szilágyi 1964. 93.), új felismerések/élmények, például hogy nem minden gyermek születik egyforma képességekkel, amint az együtt-tanulás folyamatában kiderül (Szilágyi 1964. 97.), az öntudatlan mintaközvetítés az idősebb háztulajdonosok irányában (Bálint 1963. 9–23.). De furcsaságként megélt, éles helyzeteket is létrehozhat, mint például Pusztai János második kötetében, az *Illés szekeren* című 1969-es regényben, ahol a főhős hálótársa az albérletben egy korábban számára ismeretlen lány – aki természetesen rövid úton a szeretőjévé is válik.

Az életkörülmények körvonalazásakor érdekes lehet talán az albérlet-munkásfiatalember egy afféle tipikus napjának leírása: „Rendszerint mire a fűtőházból kimosdottam, s hazaértem, öt óra volt. A korán beköszöntött téli napokon ilyenkor már szürkülődött. Otthon mindig Zolikával kezdtem; hatig kínoztuk a számtant. Aztán alig volt időm, hogy az újságot átfussam, s már hívtak is vacsorához a koránfekvő öregek. De így jó is volt nekem, főleg ha utána a városba indultam. Sokat csavarogtam. Így próbáltam elütni az egyedüllétemet. Néha, amikor beszédes kedvében volt az öreg, még vele is szívesen elüldögéltem.” (Szilágyi 1964. 121.)

Az ideiglenes építőtelepek lakóterei inkább Bálint Tibor történeteiben tűnnek fel, az *Esti monológban* az újdonság, a változtatás lehetősége kapcsolódik ehhez az állandó otthontól távoli életformához (Bálint 1963. 81–87.), *Az elvarázsolt lány* című szöveg viszont (amelyik bizonyos történetelemek, figurák révén a *Zokogó majom* előképének tekinthető) az ideiglenesség-érzés negatívumait is megmutatja a már családot alapított egyén nézőpontjából. (Szilágyi Istvánnál, az *Ahol nem történik semmi* lapjain is feltűnik egyébként egy figura, aki azért nem

választja a mozdonyos-életformát, mert több állandóságra vágynak. Ő előfűtő marad a vasúti műhelyben. – Szilágyi 1964. 130–131.)

5.2.2. Szabadidő, szórakozás, tánc

A korábbi időszak prózájához képest fontos fejlemény a hatvanas évek elején, hogy egyre nagyobb tér nyílik a szabadidő, a szórakozás megjelenítésére. A vendéglő, a bál vonzó helyszínek is lehetnek („Hatvan tövises esztendeje alatt alig-alig volt alkalmam ilyen előkelő helyen megfordulni” – Pusztai 1965. 115.), ugyanakkor idegen terep is, különösen, ha nem a saját, szűkebb csoport rendezvényén járnak a szereplők (Szilágyi 1964. 109.), vagy lelepleződik a szereplő számára a bál túlon túl hangsúlyos „funktionalitása”, és ezért őrzi meg inkább a kívülálló szerepét: „A bálterem fölött körbefutó erkélyről néztem a táncolókat, egy oszlopnak dőlve. Annyira idegennek tűnt nekem az alattam hemzsegő, kavargó tömeg, a parfüm, az izzadságszag és a por örvénylő fátyla alatt, hogy nézni is alig bírtam. »Nem, ezt nem nekem találták ki. Pedig ezek itt mind szórakozást, szerelmet, barátot keresnek. Talán találnak is.«” (Szilágyi 1964. 123.) A szórakozás, a szabadidő terein járva is jól elkülöníthetők a mi/ők vagy az én/ők viszonyrendszerek. Különösen az *Ahol nem történik semmi* báljelenetében egyértelmű, hogy miként válnak el végzettség szerint a társadalmi csoportok, azzal együtt, hogy a szöveg sejteti: ideologikus célzattal, a társadalmi szolidaritás növelése érdekében történik egyfajta „elkeverési” kísérlet: a leányliceumban tartott táncestre a munkásfiú a kultúrfelelőstől kapja a jegyeket – „tudod, küldtek a vállalatokhoz is, hogy munkásifjak is legyenek”, mondja társának. (Szilágyi 1964. 108.) Az elkeverés kudarcba fullad: az elbeszélő hivatlan vendégnek érzi magát, mozgását sutának, ruháját a többi közül kirívónak érzékeli. Nem találja a megfelelő szavakat tánc közben a lánnyal, aki tetszik neki, a lány szűkebb köre pedig verbálisan és tettlegesen egyaránt „kiutasítja” a csoportból: surmónak nevezik, majd el is küldik: „Lépj le, tata! Na, olajozz, mit tátod a szád!” (Szilágyi 1964. 110.) Végül is nem verekedéssel, csupán egyetlen lökéssel végződik az epizód, de ez is jelzi, hogy ilyen módon a hierarchiák nem átjárhatók, csupán a felfelé-előre menekülés, a mérnökké válás oldja meg a beilleszkedési problémát (egyénilag, hiszen ezáltal a tanultság-skálán mégiscsak más kategóriába kerül át a főhős, Boia mítoszértelmezését is figyelembe véve persze ez a másság már nem áthidalhatatlan).

5.2.3. Alkohol, kocsmá

Különösen Pusztai János Forrás-kötetében sűrűn visszatérő elem az alkohol – amelyet egyaránt fogyasztanak a szereplők kocsmában, munkahelyen vagy a lakóhelyükön. (Az alkoholfogyasztás munkasközösségekben betöltött funkciói közül itt elsősorban a munkarendhez való illeszkedést, a mindennapi/jeles napi szokásrendbe való beépülést, a közösségi élményt emelhetjük ki. Lásd Balázs 2003. 53–54.) Szilágyinál is az alkohol nyújt valamennyire ismerős, otthonos

érzést a magukat betolakodóknak érző fiatal emberek számára („félreeső asztalhoz telepedtünk. Bort rendeltünk.” – Szilágyi 1964. 109.) Pusztainál azonban szinte minden élethelyzetben „alkalmazható” eszközzé válik, még ha a munkahelyi alkoholfogyasztás szankciókkal jár is. A szankciók ellenére mindvégig jelen van a munkafolyamatokban: az egyik szereplő folyamatosan italt csempész le a bányászokhoz, lebukik, de otthona továbbra is afféle olcsó zugkocsmaként működik. (Pusztai 1965. 66.) Egy másik szereplőt pénzlevonással szankcionálnak munkahelyi alkoholfogyasztás miatt (Uo. 82–83.), viszont az, aki szankcionálja, maga is italt hozat magának (Uo. 118.). A főhős kedvenc helye a Lápos nevű kiskocsmá, amelybe saját bevallása szerint „életet lesni” jár: hallgatja a beszélgetéseket, figyeli a kocsmában lezajló eseményeket, amelyekből egy-egy életutat lehet kikövetkeztetni. (Uo. 71.) Ehhez az „életléshez” némi ironia is kapcsolódik (igaz, nem magához a figyeléshez, inkább csak a választott helyszínéhez), a főhős barátja többször is megkérdőjelezi, hogy a kocsmában töltött idő valóban alkalmas lényegi dolgok megfigyelésére („Emésztőgödör ez a butik, menjünk innen.” – Uo. 75.). Pusztai szövege egy pillanatig sem azt állítja, hogy „jól van ez így”, az viszont tény, hogy jelentősen eltávolodik kötetében attól az idealizált képtől, amely a munkásokról kialakult a korszak sajtójában és irodalmában (akár bányamunkásokról, akár egyéb ipari környezetben dolgozókról van szó). Azt is lehetne mondani, hogy visszakapcsol a századfordulás és a két világháború közötti nyomor-ábrázolás néhány aspektusához – Kántor Lajos és Láng Gusztáv irodalomtörténete a harmincas évek népi íróit emlegeti ezzel összefüggésben. (Kántor–Láng 1973. 230.)

A kocsmá a radikális mássággal való találkozás potenciális színhelye is: Pusztai Lápos kocsmájában például számos festői alak megfordul. Bálint Tibor egyik novellájában a zajos kiskocsmában üldögélő egyetemi hallgató asztalához feltűnő műveltségről árulkodó mondatokat használó, csavargó külsejű figura ül le. Ahogy a társalgás előrehalad közöttük, egyre nyilvánvalóbbá válik a csavargó nihilista értékrendje – Villont idézi, rontott Faludy-fordításban, a szent egoizmust dicsóíti – ezzel az egyetemista már nem tud azonosulni. Végül a pincér „fejti meg” az egyetemista számára a külső és a beszédmód rejtélyét: „Gyára volt. Tizenkét éve iszik...” (Bálint 1963. 129.)

5.2.4. Mi-tudat és csínyek, ugratások

A hatvanas évek pályakezdői, ha az ilyen radikális eltérések esetében magyarázatként használják is az osztályszempontot, a munkások kisközösségeinek bemutatása során már kevésbé alkalmazzák azt az értelmezési sablont, amely kizárólag a származás és a munkahelyen betöltött funkció alapján értékelné az egyént: spontán szimpátiák, mester–tanítvány viszonyok, szolidaritási hálók alakulnak ki itt a munkások között.

Egyszerre kapcsolják össze és individualizálják a csoporton belül az egyéneket azok a hagyományos ugratások, amelyek a munkás-szubkultúra elemeiként

is felfoghatók. Aki az ilyesfajta ugratások célpontjává válik, azt olykor teljesen kizárják a közösségből, ugyanakkor van visszaút is a csoportba egy-egy ilyen ugratást követően. Bálint Tibor *Érettségi* című novellája klasszikus beavatási szertartásként mutatja be az ugratásokat, amelyeket a kezdőnek kell elszenvednie. A munkatársak swungért küldik a szomszédos műhelybe, majd ide-oda küldözgetik a részlegek között. Amikor a bádigosok telerakják a zsákját téglával, és azzal visszatér a saját részlegére, akkor nikkelezett szemmértéket kérnek tőle. (Bálint 1963. 64.) A történet a teljes beavatódással, a dicsérettel és a túlórába való bevonással zárul. Itt érintetlenül működik a munkahelyi hierarchia.

Pusztai Jánosnál idősebbeket, fiatalabbakat, magasabb rangúakat, férfiakat, nőket egyaránt megréfválnak. Port szórnak a Néma tejébe (Pusztai 1965. 61.), ócskavassal töltik meg a táskáját (Uo. 89.), higanyt kevernek az undok csoportvezető tejébe (Uo. 90.), üveggörrel szórják be egyik kolléganőjük kimenőruhájának hónalját (Uo. 90.), a közös szálláshelyen pedig felmerül annak lehetősége, hogy egyiküknek-másikuknak égő papírt fűzzenek a lábujjai közé vagy cipőkrémmel kenjék be az arcát, ha megpróbál kilógni a sorból. (Uo. 100.) Itt a csínyek befogadást és teljes elutasítást is jelenthetnek: a csoportvezető a higany-epizód után például végleg távozik a részlegről. Némának és Zamfírának van esélye arra, hogy a csínyek a beilleszkedésüket ne tegyék teljesen lehetetlenné.

5.2.5. Férfiszerepek, női szerepek

Az ugratásokból is látszik: meglehetősen maszkulin világ az, amelyik ezekben a történetekben megjelenik. (Annak alapján, amit a hagyományos munkae­tika kapcsán fentebb jeleztem, ez korántsem meglepő.) A nőkép is ezt támasztja alá. A fizikai munkás-környezetben kevés a nő („Iren volt az egyetlen nő, aki a műhelyekben dolgozott. Húsz év körüli lehetett, szőke hajú, barna szemű, nagyon csinos. Elszabadult idomait a kezeslábas munkaruha és a bőrkötény sem tudta teljesen eltitkolni. Ő maga nem is akarta.” – Szilágyi 1964. 99.), ezek pedig általában könnyű erkölcsűek: nőiségüket előjogok megszerzésére használják („Szultántól mehet, mert csak intenie kell, Zamfira már oldja is meg a munkanadrágja madzagját.” – Pusztai 1965. 70.). A sztereotip nőkép másik vonatkozását erősíti (tehát azt, hogy a nő szerepe az otthon rendben tartása, a férfival szemben alárendelt szerepben) Pusztai művének egy másik jelenete, amely a bányavidék fizetésnapjait mutatja meg: „A fizetésre ácsingózó asszonyok is félnek tőle [az erős napsütéstől]; betelepednek az útmenti tikkadt szilvásba. Csatorálva üldögélnek nagy gyomrú hátikosaraik mellett. [...] Havonta kétszer látja itt az asszonyokat, előlegkor és elszámoláskor. Kora délelőtt megindul a búcsújárás. A férfiek türelmetlenül lesik az órát, mikor szabadulhatnak a munkából. Férfj és feleség együtt indul el – ősi szokás ez ezen a bányavidéken – vásárolni. A pénzköltés mámorító hangulata közben a férfiak felöntenek a garatra, a feleségek meg görnyedve cipelik a hátikosarukat. Sűrjén megesik, hogy az asszony is szesztől rogygató inakkal jut haza.” (Uo. 87.) A sztereotip nőkép-

ből való kitörés lehetősége, ahogy a hagyományos munkásszerepből való kilépés is, a továbbtanuláshoz, a mérnökké váláshoz kapcsolódik. (Bálint Tibor 1963. 117–123.) Többnyire ugyanúgy utópikus regiszterben persze, mint amelyik a munkás–mérnök metamorfózist is kíséri.

5.2.6. Nyelvhasználat

A munkáskultúra szubkulturális megjelenítéséhez hozzátartozik a sajátos nyelvhasználat, a szakzsargon és az argó jelenléte is a korszak novelláiban. Bálint Tibor novelláira kevésbé jellemző a nyelvi környezet ilyen jellegű megteremtése, Szilágyi vagy Pusztai viszont érezhetően nyelvileg konstruálják meg a mozdonyosok, illetőleg a bányavidék világát. A jellegzetes szótárban felbukkanak az olyan szavak, amelyek inkább a magánszféra, az emberközi viszonyok jelölésére szolgálnak. A „húzása volt”, „kombinált ma estére egy kis mesét” az udvarlási szokásokat helyezik át munkásregiszterbe, de a kollokvialisabb szófordulatok a kollégák (jelen esetben lakótársak) közötti szoros viszonyt is képesek jelezni („öregem”, „bediliztél”, „ne dumálj annyit”). (Szilágyi 1964. 50–51.) A *Mozdonyosok* párbeszédeiben inkább a szakmai környezetbeli megszólítási formulák járulnak hozzá a szöveg hangsúlyosabb realitás-effektusához („vezér urak”, „vezér úr” – mondja a lakatos a fűtőnek és mozdonyvezetőnek, illetve a fűtő a mozdonyvezetőnek – Uo. 78–79.) Az *Ahol nem történik semmi* világában különösen a csoportidentitások konfrontatív körülhatárolásakor bukkannak fel az argóból származó kifejezések – a báljelenetben a már említett „lépj le, tata”, „olajozz”, a „surmó” főnévként való használata stb. (Uo. 110.) Később ugyanez a fiú, aki egyébként az egyik mozdonyvezető fia, „fűtőházi patkány”-ként nevezi meg a lakatosműhelyben dolgozó főhőst. (Uo. 133.) Pusztai János szövegei ebből a szempontból homogénebb módon, egyértelműbben törekszenek a rétegnyelvi szófordulatok beépítésére. Csupán néhány példa: „Ma lóvéért melózunk” – mondja valaki fizetésnapkor (Pusztai 1965. 86.), „Jössz sit után egy decire?” (Uo. 64.); „Ha egyszer a képedre másznak ott, kiszoksz belőle” (Uo. 71.); „Dutyiban ült a pasas, megértesz engem?” (Uo.); „Kenjed már!” [Keverd a kártyalapokat!] (Uo. 100.). „Szakmai” szövegelemek is feltűnnek: „Induláskor a pofástörőhöz állsz.” (69.) Ezek a csoportnyelvi jelölőelemek lehetővé teszik az olvasó számára, hogy valamiképpen pozicionálja magát a megjelenített történetek, események szempontjából: sajátjaként vagy valami távoliként, idegenként fogja fel az illető világot. Az olvasó tehát bevonódik a mi/ők játszmaiba, akár az idős/fiatal, akár a munkás/értelmiségi, akár a városi/falusi elkülönülésekre játszanak rá az egyes szövegek.

6. ÖSSZEGZÉS

Az ötvenes-hatvanas évek erdélyi magyar irodalma erőteljesen kapcsolódik a korabeli romániai és szovjetunióbeli irodalmi elvekhez. Hipotézisként felvethető, hogy ebben az időszakban, különösen a központosító, 1948 és 1953 közötti Sztálin-rezsim idején integrálódik legegységesebben a romániai kultúrába. A korszak jelentős témája a kollektivizálás (amely hivatalosan 1949 és 1962 között tartott, 1953 és 1958 között a hatalom lassúbb ütemet diktált), ez nyilván felbukkan a pályakezdők kötetében is: Sütő András és Szabó Gyula kötetének megjelenése idején vezető téma, de Szilágyi István és Pusztai János kötetében is vannak nyomai. A hatvanas évekre ez a probléma háttérbe szorul, egyre nagyobb lehetőségei vannak a magánszféra megjelenítésének. A hivatalos kultúra 1956-os események következtében történő eróziója folytán, később az 1964-es új politikai irányvonallal összefüggésben sokszínűbbé válik a próza, lehetőség mutatkozik a hivatalos kultúrától eltérő szubkultúrák, illetve – Bodor Ádám esetében – az én kultúrájának irracionális elemeket is eltérő megkonstruálására.

A korszak irodalmának emberképe a szigorú osztálymeghatározottság és osztálytipológia felől a titokzatos, olykor önmaga számára is megmagyarázhatatlanul cselekvő ember képe felé halad, a nyilvános, teátrális megjelenítés felől a magánszférába, a különböző szerzők műveiben más-más módon. Az ötvenes évek megtéréstörténetei általában osztályalapú, mindenki számára modellértékű változást jelentettek, Bálint Tibor, Szilágyi István, Pusztai János történeteiben, amennyiben van jellembeli változás, az biográfiai szinten, inkább csak az egyénre érvényes módon megy végbe. Bodor Ádám világára a változatlanság, az időtlenség, néhány esetben pedig a változás átláthatatlan irány nélkülsége jellemző. Írásom ennek a folyamatos változásnak a leírásához szolgáltatott néhány esettanulmányt.

7. BIBLIOGRÁFIA

A. A vizsgált irodalmi művek

BÁLINT Tibor

1963 *Csendes utca*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

BODOR Ádám

1969 *A tanú*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

PUSZTAI János

1965 *Ösvény a világba*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

BALÁZS IMRE JÓZSEF

SÜTŐ András

1953 *Emberek indulnak*. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.

SZABÓ Gyula

1956 *Annyi baj legyen*. Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó.

SZILÁGYI István

1964 *Sorskovács*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

B. Szakirodalom

BAJOR Andor

1963 Bálint Tibor könyve elé. In: Bálint Tibor: *Csendes utca*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó. 5–7.

BALÁZS Géza

2003 Pálinkázás munka közben. In: Horváth Sándor et alii (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, Napvilág Kiadó. 53–60.

BALÁZS Imre József

2001 Hányas cipőt visel az erdélyi magyar irodalom? In: Balázs Imre József: *A nonszalansz esélye*. Komp-Press, Kolozsvár. 15–18.

2004 Histories of Transylvanian Hungarian Literature. *Transylvanian Review* No. 4. 52–59.

BOIA, Lucian

2005 *Mitologia  tiin fic  a comunismului*. Bucureşti, Humanitas.

CERNAT, Paul

2005 Lirismul  n slujba revolu iei. In: Paul Cernat – Ion Manolescu – Angelo Mitchievici – Ioan Stanomir: *Explor ri  n comunismul românesc. II*. Iaşi, Polirom. 221–252.

CLARKE, John – HALL, Stuart – JEFFERSON, Tony – ROBERTS, Brian

1997 Subcultures, Cultures and Class. In: Ken Gelder – Sarah Thornton (eds.): *The Subcultures Reader*. London – New York, Routledge. 100–111.

COHEN, Phil

1997 Subcultural Conflict and Working-Class Community. In: Ken Gelder – Sarah Thornton (eds.): *The Subcultures Reader*. London – New York, Routledge. 90–99.

DÁVID Gyula

2006 Az erdélyi irodalom az „olvadás”-tól a megtorlásig (1954–1958). *Korunk* 9. 49–54.

DOBRINCU, Dorin

2006 Colectivizarea agriculturii și represiunea împotriva țărănimii din România (1949–1962). In: Ruxandra Cesereanu (coord.): *Comunism și represiune în România*. Iași, Polirom. 108–125.

FÖLDES László

1965 Pusztai János könyve elé. In: Pusztai János: *Ösvény a világba*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó. 5–7.

HATIEGAN, Ana

2004 Teatralitate, ficțiune și comunism. *Caietele Echinox*, Cluj, Ed. Dacia, Vol. 7. 79–85.

HORVÁTH Sándor

2003 „Mi nem vagyunk ám proliváros!” Sztálinváros képe és mítoszai. In: Horváth Sándor et alii (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, Napvilág Kiadó. 170–185.

KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv

1973 *Romániai magyar irodalom 1944–1970*. Bukarest, Kriterion.

LÁNG Gusztáv

2001 A használhatóvá tett irodalmi hagyomány. Interjú. In: Balázs Imre József (szerk.): *Vissza a Forrásokhoz*. Kolozsvár, Polis. 129–147.

2006 Az „erkölcsi ellenzék” nemzedéke. Interjú Láng Gusztávval. Kérdezett Boka László és Filep Tamás Gusztáv. *Korunk* 11. 47–66.

NEGRICI, Eugen

2003a *Literatura română sub comunism. Poezia (I.)*. București, Editura Fundației PRO.

2003b *Literatura română sub comunism. Proza*. București, Editura Fundației PRO.

PITTAWAY, Mark

2003 Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In: Horváth Sándor et alii (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. Budapest, Napvilág Kiadó. 71–82.

P. MÜLLER Péter

2005 Város és teatralitás. In: N. Kovács Tímea et alii (szerk.): *Terek és szövegek. Újabb perspektívák a városkutatásban*. Budapest, Kijárat Kiadó. 117–130.

TISMĂNEANU, Vladimir

2005 *Stalinism pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc*. Iași, Polirom. Trad. de Cristina Petrescu și Dragoș Petrescu.

8. JEGYZETEK

1. Itt nem részletezem az „erdélyi magyar irodalom” illetve „romániai magyar irodalom” fogalmi közötti különbséget, illetve azokat a következményeket, amelyek egyik vagy másik szókapcsolat használatából következnek. Másutt igyekeztem összefoglalni azokat az érveket, amelyek miatt – problematikussága mellett is – az „erdélyi magyar irodalom” szókapcsolatot használok inkább, ebben a tanulmányban és másutt is. (Lásd ehhez például: Balázs 2001, Balázs 2004)
2. Ezúttal kihagytam a vizsgálatból a *Hazánk magyar költői* antológiapárját, a *Hazánk magyar elbeszélőit*. (Szerk. Bonyhádi Jolán, Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1954.) Itt a névsor kevésbé tűnik reprezentatívnak, mint a versantológia esetében. A kötetben szereplő írók: Asztalos István, Bajor Andor, Balla Károly, Dimény István, Erdélyi Vera, Fodor Sándor, Gagy László, Herédi Gusztáv, Hoppe Teréz, Hornyák József, Horváth István, Huszár Sándor, Kormos Gyula, Kiss László, Kovács Bálint, Kovács György, Méhes György, Nagy Ilona, Nagy István, Orosz Irén, Panek Zoltán, Papp Ferenc, Sóni Pál, Sütő András, Szabó Gyula, Szabó István, Szemlér Ferenc, Szilágyi András, Tamás Gáspár, Tomcsa Sándor, Újlaki Márton.
3. „Dumirire” – mondja archaikus-tájszólásos ízzel erre a megvilágosodásra/megtérésre Eugen Negrici, aki a „damaszkuszi út” metaforáját is kapcsolatba hozza a megtéréstörténetekkel könyvében, amely több ízben is visszatér a szocialista realizmus és a vallásos szimbólumok, kultikus nyelvhasználat analógiáihoz. (Negrici 2003b. 98.)
4. „A Kremlhez északról vezető kis Tverszkaja utcát áttervezték, hogy széles sugárúttá alakítsák, amelyet Gorkijról neveztek el. [...] Az elkészült utat szegélyező épületeket a külföldieknek úgy mutogatták, mint ahol a proletariátus lakik, de a palotaszerűvé alakított, növényi ornamentikával díszített bérházakba valójában a prosperáló kommunisták friss csapata költözött. A sugárutat övező lakások legnagyobb presztízse az volt, hogy a kommunizmus jelképes szívébe, a Vörös térre vezető út mentén helyezkedtek el. És amikor a tömegek a politikai ünnepeken ezen a sugárúton felvonultak, láthatták az ígéret földjét, a számukra elérhetetlent, azt, amit azok, akik nekik ezt a boldog életet biztosították, lám, elérhettek. A Gorkij sugárút így egyszerre töltötte be a felvonulás, a szent helyre (a Kremlhez) való zarándoklat útvonalát, és a hatalom önreprezentációjában jelenlevő – itt építészetileg is kifejezett, és Sztálin politikai színházát pedig alapvetően jellemző – teatralitást.” (P. Müller 2005. 121.)
5. „A vita és a »feldolgozás« tökéletes színhelye a gyűlés, amellyel egy prózai mű egyaránt kezdődhet vagy végződhet, éppen úgy, ahogy mostanság rengeteg amerikai film is ezzel a fogással él. Ha nem egy bírósági tárgyalással kezdődik, akkor biztosan azzal fog végződni, az igazság győzedelmeskedik, és a hölgyeknek könnyes lesz a szeme. A szenzációra épülő próza szabályainak megfelelően a rossz lelepleződik, drámai pillanatok után természetesen, ahogy a szereplők egymás közötti viszonya és valódi egyénisége mozzanatról mozzanatra egyértelművé válik.” (Negrici 2003a. 99. – saját fordításom, BIJ)
6. Ezt erősíti meg Dávid Gyula kortársi nézőpontot rekonstruáló megjegyzése is a novelláról: „...Szabó Gyula annak idején a reveláció erejével ható novellájában (*Napirendi pont*).” (Dávid 2006. 50.)
7. A politikai foglyok amnesztiarendelét Gheorghiu-Dej 1964-ben írja alá, ekkortól tolódik el egyébként a hivatalos ideológia egyre egyértelműbben a „nemzeti kommunizmus” vagy a lényege-

A HATALMI BESZÉD AZ ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

gét tekintve inkább a „nemzeti sztálinizmus” irányába. Az 1964 táján bekövetkező konkrét irodalmi-szemléleti változásokról lásd: Cernat 2005.

8. Vladimir Tismăneanu idézett könyvének egyik alaptézise, hogy Romániában igazából akkor is kitarítottak a pártvezetők a sztálinista szervezési-ideológiai alapok mellett, amikor azok már a Szovjetunióban és a többi szocialista országokban sem érvényesültek. A változások Tismăneanu (és más kutatók) szerint a sztálinizmus felől a nemzeti sztálinizmus felé haladtak. Ez azért is védhető álláspont, mert a második világháború utáni két, hosszú ideig hatalmon lévő román kommunista vezető, Gheorghiu-Dej és Ceaușescu együtt szocializálódott a doftanai börtönben, majd a hatalom gyakorlásának korai, sztálinista korszakában.

GYULAI LEVENTE

IRODALOMKRITIKAI GONDOLKODÁS
ÉS OLVASÓI PREFERENCIÁK
A KORAI *ÚTUNKBAN*

1. KONTEXTUSOK

A második világháború után az átalakult romániai társadalomban megváltozott az irodalmi élet és implicit módon megváltoztak az irodalommal szemben támasztott elvárások is. Míg a 19. század folyamán a román kultúrpolitikát a nemzeti értékek és a nyugati minták viszonya körül kialakult vita foglalkoztatta, addig 1945 után a kommunizmus véget vetett a hosszú vitának azáltal, hogy a szovjet kommunista mintát propagálta, megszüntetve a nemzeti és a nyugati kultúra alternatíváját. Az anyagi, társadalmi és ideológiai (kényszerített) váltás eredménye a társadalmi struktúrák és értékrendek fölmorzsolása lett. A történelmi helyzet mélyreható elemzése nem valósítható meg e munka keretei között, és nem is képezi dolgozatom tárgyát.

A fent említett társadalmi módosulások mozzanataiban az irodalmat is érintették, ennek révén a politikai vezetés egy új világképet, egy új embertípust szándékozott elfogadtatni. A marxista ideológia uralma következett. Az irodalmat a vezető politikai elit saját elképzeléseinek propagandaeszközévé téve a lakosságot a Kommunista Párt érdekeinek megfelelően igyekezett irányítani. Az értelmiségi réteg számára új feladatot tűztek ki: a termelést. (Boia 1999. 211.)

Ez lesz az a fogalom, amely a kommunizmus évei alatt gyökeresen kifordítja a társadalmi viszonyokat és értékrendet. Az irodalommal foglalkozó réteget is a sztahanovista termelés útjára irányították. Így a szellemi és irodalmi élet felhígult, normarendszere alapjaiban kicserélődött, az irodalom művelőinek skálája újabb elemekkel bővült, nyitva hagyva a szellemi élet kapuját olyanok számára is, akik kapva az új konjunktúrán kihasználták a vezető funkciók által nyújtott lehetőségeket. Az irodalmi kánon modellálása a politika hatalma alá került, és ezzel együtt az addigi értékrend elemei az új irodalmi gyakorlat következtében kiestek a kánonból vagy annak perifériájára kerültek. A politikai céloknak megfelelő reduktív kanonizálás új arcot adott az irodalmi mércék rendszerének, részben új szerzők révén.

Milyen irodalmi kánon alakult ki az éppen aktuális politikai, társadalmi és irodalmi kontextus közepette, és az elemzett korszak irodalomról szóló diskurzusa, kritikája hogyan működött, mi kap(hat)ott helyett benne? Erre a két kérdésre keresem a választ az *Útunk*¹ több évfolyamát elemezve. (A lap 1955 áprilisától *Utunk* címmel jelent meg.) A jakobsoni kommunikációelméleti modell felől törekszem a felvetett problémák megközelítésére. Ennek megfelelően hét elem kerül a vizsgálódás középpontjába: az adó (szerző), a címzett (olvasó), kontextus (politikai, társadalmi és irodalmi környezet), az üzenet, a kód

(nyelv), a csatorna (az *Útunk* által teremtett szövegközlési keretek) és a kontaktus, amit az olvasók és szerzők közötti levélváltások, az egymásra való utalások tesznek lehetővé. A modell hét alkotóeleme közül mindegyiknek megvan a maga lényeges szerepe és fontossága: a kommunista vezetés igyekezett a modell legtöbb összetevőjét magának kisajátítani, és a propaganda szolgálatába állítva őket, manipulálni a címzettet.

2. AZ ÚTUNK MINT KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNA

Mivel a kontextusra a fentiekben már történt utalás, és bemutattam az 1946 körüli politikai, történelmi és társadalmi helyzetet, a továbbiakban a csatorna – a folyóirat – funkciójának, működésének és alakulásának körülményeire térek ki.

Az *Útunk* első száma 1946. június 22-án jelent meg, Kolozsváron. A Romániai Magyar Írószövetség lapja volt. Gaál Gábor szerkesztette, felelős szerkesztőként Méliusz József jegyezte. A szerkesztőbizottság tagjai Kiss Jenő, Kovács György, Nagy István és Szemlér Ferenc voltak. A lapot a Józsa Béla Athenaeum adta ki. A szerkesztőség által meghirdetett program a népi demokrácia életformáinak és élettartalmainak gyakorlatba ültetését, építését mondja ki. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a cél megvalósítása érdekében az értelmiségi rétegnek együtt kell dolgoznia a munkásokkal és a paraszttal. Gaál Gábor külön felhívja a figyelmet arra, hogy az értelmiség nem kíván a munkásosztály és a parasztság ellenlábasává lenni.² A folyóiratprogram szerint tehát a parasztság és a munkásság tevékenységével való hasonlóság tett értékűvé változtatta az írói tevékenységet. A folyóirat gyakran a párt döntéseket is tartalmazza és a politikai élet működéséről számol be, így az irodalmi szövegek más jellegű textusok társaságában jelentek meg. A lap jó közegnek bizonyul a politikai beszéd és normák irodalmi alkotásokban való megjelenési fokának számonkérése szempontjából, hiszen a kettő egymás mellett jelenik meg, de olyan esetre is van példa, amikor a politikai diskurzus perifériára szorítja az irodalmi. Például a választásnak³ több oldalt szentelő lapszám.⁴ A többpártrendszer megszűnésével hamarosan az irodalomban is egyre érezhetőbbé vált a hivatalos kánon egyeduralma. (A kánon fogalmán egy adott korban az irodalmat meghatározó intézmények által felállított normarendszer alapján megvalósuló szelekció eredményét, mérceként állított irodalmi természetét értem.) Ellenkánonok létezése vagy létrehozása komoly akadályokba ütközött, mi több, az érvényben lévő kánon megerősítésére, stabilitásának növelésére és szupremáciájának bizonyítására a hatalom minden lehetőséget kihasználta, a tankönyvanyagoktól az újságcikkekig.

Az *Útunk* első két évfolyama (1946–1947) azt mutatja, hogy a kánon még viszonylag árnyalt, nyitott volt. „... indulásakor és egy teljes éven át a lap uralko-

dó jegyei a nyitottság, a pluralizmus, a tolerancia voltak.” – írja Tóth Sándor Tordai Zádor tanulmányára hivatkozva. (Tóth 1997. 43.) Átmeneti időszakról beszélhetünk, egymás mellett élt a világháború előtti és közvetlenül utána érvényesülő értékrend. A politikának való alávetettség 1948-tól már erőteljesen rányomta bélyegét a lap arculatára. A kánon éltetéséhez közösségi legitimációra is szükség van, így magyarázható a folyóirat első számaiban elindított két ankét kiemelt szerepe. A két közvélemény-kutatás a fiatal olvasók által (el)ismert szerzők feltérképezését és a romániai magyar íróknak az író szerepéről alkotott felfogását, véleményét vizsgálta. Alighanem a kommunikációelméleti modell kontaktus elnevezésű eleméhez kapcsolódó fatikus funkcióról van szó, hiszen a címzett és az adó közötti kapcsolat működésére kérdez rá és azt működteti.

3. TETT ÉRTÉKŰ IRODALOM

Az első ankét⁵ *Az életbe kilépő erdélyi magyar diákság arca. Kiket olvasnak a diákok? A Móricz Zsigmond Kollégium egyetemi hallgatóinak nagyarányú szociográfiai felvétele 1200 erdélyi diák társadalmi, műveltségi viszonyairól és tudásigényéről* címet viseli és részben az irodalmi életet is érinti. Páll Árpád⁶ számol be a kutatás eredményeiről.⁷ Kiemel néhány elhangzott nevet, de ezzel a mozzanattal egyidejűleg elhanyagolja a többit. Marx és Németh László neve jelenik meg. „Két értelmileg ható író ragadtunk ki.” – írja Páll Árpád. De megemlíti Reymondot, Széchenyit, Mécs Lászlót is, és hangsúlyozza, hogy Tompa László, Szabédi, Juhász Gyula, Vajda János vagy Tóth Árpád neve nem fordul elő a diákok által adott válaszokban. Az irodalmi divat emblematikus figurái pedig Ady és Petőfi. Az ankét eredményeit taglaló szerző egy kislány szavait idézve szól az értelmiségi réteg hivatásáról: „Az egész család életében érzik a társadalmi előrehaladás izgalma. [...] Értelmiség a művelt ember, középosztály a városi polgárság. [...] Az értelmiség hivatása értelmiségi fokra emelni a középosztályt.” Az intézmények és az értékrend szoros kapcsolatban vannak egymással – az ankét azt jelzi, hogy az oktatási intézmények által propagált kánon mennyire beleolvad a közösségi tudatba.

Egy másik ankét, a *Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek*, az *Útunk* második számában indul, és több részben kerül publikálásra. Az íróknak az irodalom feladatairól alkotott véleménye igazából csak egyik szelete az irodalomról szóló diskurzusnak. Mielőtt rátérek a körkérdés-sorozat behatóbb vizsgálatára, szükségesnek vélem szót ejteni ugyancsak az *Útunk* első évfolyamának második lapszámában *Igazi vagy másolt sajtószabadság* (Aszódy 1946a. 1.) címmel megjelent cikkéről. Azért lényeges ezzel az írással foglalkozni, mert a csatorna médiumáról, vagyis a folyóirat kontextusáról szól. A nyugati és amerikai sajtó „totalitárius” uralma és a munkássajtóval szembeni állami megszorítások állnak a középpontjában. Ezen kívül felhívja a figyelmet arra,

hogy a „népi demokráciát építő országok sajtója magának a népnek a kérdéssel foglalkozik”.⁸ A sajtószabadság vizsgálatára Mander *A sajtó, a társadalom ellensége* című műve kapcsán kerül sor. Jól nyomon követhető, hogy épp a romániai sajtószabadság-kép rajzolódik ki, csak negatív előjellel. A romániai sajtó helyzetének a külföldre való projektálása a reális szituáció háttérbe szorítására és eltolására volt hivatott. Főleg mivel 1945 januárjában a politikai vezetés a kiadványcenzúrát érvénybe léptető rendeletet hozott.⁹ A média által a külföldi világról kialakított kép a belföldi állapot leplezésére, torzítására szolgált.

A történelmi fordulat után az írók szerepvállalásának súlya és maga az írói státus is megváltozott, pontosabban felértékelődött. A hivatkozott ankétból az derül ki, hogy az irodalom funkciójáról és az írók munkájáról vallott elképzelések nagyon sokszínűek. Az *Útunk* második számának Gaál Gábor által jegyzett vezércikke az irodalmat érintő kérdésekre irányítja az olvasó figyelmét. Az írás szerzője szerint a romániai magyar irodalomból hiányzik a kritika, ha véletlenül előfordul, akkor is pszichologizáló vagy esztétizáló. „Az irodalmi kritika elmélete fel sem merül.”¹⁰ – jegyzi meg. Szabédi László is a kritikahiány problémájának megoldását találja a romániai magyar irodalom legsürgetőbb kérdésének, de a népi-urbánus irodalom körüli vitát és az „alkotó-tárgyilagos számontartó feladat” közti különbségtételt sem hanyagolja el.¹¹ Kós Balázs úgy véli, hogy a szellemi élet fejlődését támogatja „a művek nyilvános egymássaltiltsége, az alkotó egyéniségek, a kritikusok és az olvasók szabad egymáshatása: – a siker, vagy sikertelenség”, és az olvasóközönség elhanyagolhatatlan voltára is odafigyel: „Hiszek abban, hogy a teljes szellemi szabadság mindig a legmagasabb rendű erkölcsiséget emeli és tartja felszínen. Előfeltétele azonban széles és művelt olvasóréteg.” (Kós 1946. 2.)

Sokkal több véleményből olvasható ki az az elvárás, hogy az író a népnek írjon és írásaival annak sorsán segítsen. Aszódy János¹² szerint az írók magára hagyták a népet, az újra Kisbán Miklós néven publikáló Bánffy Miklós¹³, valamint Asztalos István¹⁴ (más-más szempontokat emelve ki, de egyaránt) úgy vélik, hogy a történelmi csapás után az íróknak a nép önbizalmát kell erősíteniük. Ebben a vonatkozásban az irodalom társadalmilag tett értékű lesz és a magyar kisebbség identitását formáló tényező. Az első évfolyam irodalomról szóló diskurzusában tehát arisztokrata, munkás és egyéb származású szerzők is helyet kaptak, egyetértve abban a többféleképpen érthető programban, hogy a nép önbizalmát erősíteniük kell. 1947-tel kezdődően a „burzsoá”, arisztokrata értékrend képviselésével vádolt szerzők folyamatosan háttérbe szorúlnak, majd kiesnek az irodalmi nyilvánosságból. Így Kemény János, Bánffy vagy Benedek Marcell írásai 1948 után nem jelentek meg az *Útunkban*. Az ankétban még egymás mellett feltűnő Nagy István¹⁵ és Kemény János¹⁶ válaszai viszont egyaránt az együttélés relevanciáját emelik ki. A lap a fordítás kérdésére is korán reflektál. (Veégh 1946. 7.; m.j. 1946a. 9.)

Az *Útunk* első évfolyamában az irodalom kapcsán gyakran felmerül a szerzők által választott téma és kifejezésmód kérdése. Nem csak „szakemberek” szólnak hozzá a problémához, hanem a munkásosztály képviselői is. Ebben az esetben az irodalomról szóló diskurzusban az olvasók a szerzőkkel majdhogynem egyenjogúan vesznek részt. Az általuk vállalt álláspont az írónak a valóság egyszerű, közérthető nyelven való ábrázolását írja elő. Az irodalmi műveken ezt számon kérő olvasók véleménye nyilván gyakran egybeesik az irodalmárok normarendszerével. Az olvasókat és írókat érintő ankétban megnyilatkozó irodalomfelfogások arra utalnak, hogy a kánonalkotás periódusához kapcsolódik az *Útunk* első évfolyama, hiszen ekkor még nem alakult ki azon normák csoportja, amelyek alapján a kanonikus gyakorlat működhett. Fáskerti György például elmondja, hogy mit várnak el az ifjúmunkások az irodalomtól. Az ő nyelvükön (vagyis általuk könnyen érthető) írott és érdekes műveket kíván látni a lapban, olyanokat, amelyekben magukra lelhetnek, és leszögezi, hogy a munkásosztály képezi a jövő olvasótáborát, tehát nem hagyható figyelmen kívül.¹⁷ A munkásosztály az értelmező közösségek szempontjából nem volt teljes mértékben marginalizált, a második világháború után az irodalmi körforgásban a periférikus pozíciójából egyre inkább centrális helyzetbe került, ha nem is erősebb és kompaktabb státussal, mint a hivatásos szerzők. Az ilyen markáns pozícióváltás annak is betudható, hogy a munkásosztály köreiből nem csak olvasók, hanem a munkásközösség és párt által teljes értékű írónak és költőnek titulált szerzők is kikerültek. (Erre nem térek ki bővebben, hiszen nem képezi ezen dolgozat tárgyát.)

László Gyula is megszólal a *Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek?* című ankétban. Meglehetősen általános válasza szerint az írók „... a művészi valóság építései legyenek őszinték. Ne hamisítsanak, ne áltassanak életükről – életünkről – szólván. A jobb emberért folyó állandó küzdelemben felszabadítók legyenek s ne kerékkötők.” (László 1946. 5.) Ugyanebben a lapszámban, ugyancsak az ankét keretei között az irodalom elvont jellegének elkerülését javasolja Vámszer Géza. Az általa elképzelt irodalom-modell akkor is támogatandó, ha az elvontság kerülése a művészet rovására történik.¹⁸ Vasvári István abban látja a korabeli irodalom problémáját, hogy a szerzők nem tudnak a nép nyelvén írni.¹⁹

4. A KRITIKA „ELMÉLETE”

A hivatalos kánon kialakításának folyamatában a hatalom a különböző szerzői és olvasói paradigmák egységesítésére törekedett, noha jól körvonalazódott legalább két kánon megléte. Az intézményi és a közösségi kánonra gondolok. A hatalomváltással a politikai vezetés szert tett ugyan az állam intézményeire és implicit az irodalmi kánon alapjait lefektető intézményekre, de nehezebb fel-

adatnak bizonyult a szerzői, olvasói és értelmezői közösségeknek propaganda-eszközzé való konvertálása.

A média és a hivatásos értelmezők meghódítása után az olvasóközönség megragadása maradt hátra. A politikának ezt a feladatot is sikerült megoldania, úgy, hogy a munkásosztály köréből származó egyéneket szerzővé avatott, ami egyben az olvasóközönség számának növekedését jelenthette, hiszen a munkás figyelmé inkább irányulhatott egy hozzá hasonló szerzőre, mint valakire, aki a magas kultúrát képviselte – itt ismét a már idézett Fáskerti-szövegre hivatkoznék. A totalitárius rendszer konszolidációjához óriási szükség volt a cenzúrára, amely meghatározta, hogy milyen irodalmat lehet írni és olvasni. A korszak irodalmi értékeinek degradálódásának okait a politikum beavatkozásán kívül egy másik tényezőre is vissza lehet vezetni: nem az olvasóközönséget emelték a magas irodalom szintjére, hanem a kanonikus művek irodalmi értékmércéjét engedték alább. Az olvasók közössége nem csak számszerűleg, hanem olvasói preferenciájuk szerint is megváltozott. A munkástömegek értelmező és olvasó közösséggé való avanszálása felborította az addig érvényesülő szabályokat, vagyis a magas kultúra nem az elité lett: elvileg mindenki hozzáférhetett.²⁰ A hatalom az ideológiát forgalmazó művekre összpontosított, így az irodalmi alkotásokban kapott helyet mindaz, amire a párt mint létrehozható világra nézett, bennük a valósággal párhuzamos fiktív szféra jött létre.²¹ A magyar sajtó a román mintájára működött.²² A háború utáni irodalomról szóló diskurzusban az „ideológiai valóságábrázolás” alapvető követelmény volt. A fentiekben már idéztünk ezt tanúsító olvasói és szerzői véleménynyilvánításokat. A kutatott időszakban keletkezett művekre két tényező nyomta rá a bélyegét: egyfelől a magyarság kollektív történelmi tapasztalatát kellett megjelenítenie²³, másfelől pedig pártpolitikai normák közé szorította az irodalmat, és elvárta tőle, hogy az előzetesen felállított eszme- és eszményrendszer könnyen érthető nyelven hozza érvénybe.²⁴

Az *Útunk* 1946 és 1955 közötti évfolyamait vizsgálva a kritikai gondolkodást illetően kimutatható a kritika elméletének megalapozására való törekvés. Az irodalommal való foglalkozás tett értékűnek minősült, legyen szó szépirodalmi művek vagy kritikák szerzőiről, a párt elképzelése szerint nekik is fontos rész jutott az új társadalom modellálásában és kialakításában. A társadalmi irányultság meghatározó jegye volt a korabeli irodalomnak. Az immanens értékek folyamatosan kiszorultak az irodalmi diskurzusból, és az ideológia által „megfertőzött” művek kanonizálódtak. A hatalom az irodalmat a társadalmi fejlődés illusztrálására, a nép manipulálására kívánta használni. A leváltódó kánon emblematikus alakjait – Petőfit, Móriczot, Adyt – új ideológiai kontextusba helyezve átrendezte az irodalomtörténeti tudatot.

A kritikus a mű befogadását segítheti elő vagy irányíthatja, főleg egy olyan olvasói réteg esetében, mint például a '40-es, '50-es évek munkásrétege, amelyet könnyen lehetett manipulálni az elit irodalomban való járatlanságánál fog-

va. A kritika tulajdonképpen a mű és az irodalom normarendszere közötti megfelelés ellenőrzésének médiuma. Az értékelés nem csupán beemeli vagy kitaszítja a műveket a kánonból, hanem azáltal, hogy rámutat az irodalmi élet problémás szegmenseire, bizonyos mértékben az ideális alkotás paramétereit jelöli ki: ilyennek kellene lennie a párt által megkövetelt irodalomnak. A kommunista kritikaelméletből az olvasható ki, hogy a kritikai gyakorlat feladata a szerzőtől elszakadt szöveget ideologikus környezetbe helyezni és az alkotót a párt által megszabott irodalmi elvek betartására készíteni. Az irodalom tudatformáló szerepének kihasználására alapozva a kommunista hatalomnak sikerült az olvasóknak egy alaposan felépített, ám fiktív valóságot tükröző világot felmutatni. A munkásosztályból származó olvasók közül sokan a realista világábrázolásra tartottak igényt – erre az előbbieken az *Útunk* első számaiban olvasható ankét kapcsán már hivatkoztunk –, és erre alapozva a hatalom egy mesterségesen létrehozott, a saját érdekeit szolgáló valóságképet tárt az olvasók elé.

A kommunista kanonikus gyakorlat a leváltásra kerülő kánonnal együtt az általa hordozott világképpel és az azt kialakító kontextussal helyezkedett szembe, és folyamatosan, vehemensen annak ellenséges voltára hívta fel a figyelmet. Az ellenség meghatározása, körülírása és az általa képviselt értékrend kétségbe vonása arra szolgált, hogy a hatalom a saját igazságának megkérdőjelezhetetlenségét hangsúlyozza. A nemzeti, népi, transzszilvanista tradíció ellen „irányuló heves offenzíva egyrészt abból ered, hogy a kommunista ideológia az egyetlen koherens világmagyarázat státusára törekszik, diszkreditálnia kell tehát minden korábban érvényes eszmerendszert...” (Tapodi 2001. 47.)

Az új alkotásokban simulált valóság nem fedte a tényleges realitást, ennek következtében a kritikáknak is a legfőbb feladata a látszat-világ fenntartása volt. Az *Útunk* elemzett számaiban a kritika elméletét tárgyaló írások nagy része orosz mintát követő, román lapokból (a *Scânteia*ból) átvett szöveg. Az 1948-as évfolyam 15. számában részleteket olvashatunk Fádejev Alexandr *Az irodalomelmélet és az irodalomkritika feladatai* című tanulmányából. Az orosz szerző elméletének átvétele annak bizonyítéka, hogy az '50-es évek körüli kritikai gyakorlatnak jól körülhatárolt orosz arculata volt, és az orosz irodalom képezte a mércét. „Az orosz realizmus tartalmazza a legmagasabb ideológiát: politikai szempontból a legjobban körülhatárolt s a legcélzatosabb. És éppen ezért az orosz realizmus a legszabadabb, a legéletteljesebb, a leggazdagabb és formailag is a legmeglepőbb.” (Fádejev 1948. 8.)

Ugyanezen évfolyam 14. számában Lenin irodalomról vallott nézeteit olvashatjuk: mindkét írás az orosz irodalom kiemelkedő voltára irányítja a figyelmet. Lenin a következőképpen határozza meg az irodalom és az írók szerepét: „A művész csak akkor szabad, ha műveit a dolgozó milliók ügyének szolgálatába állítja. [...] Az irodalomnak pártirodalommá kell válnia. A szocialista proletáriátusnak, hogy ellensúlyozza a polgári erkölcsöket, a vállalkozó szellemű és üzletes polgári sajtót, hogy ellensúlyozza a burzsoá irodalmi karrierizmust, az in-

dividualizmust, a »bojtári anarhizmust«, a profithajhászást, előtérbe kell helyezni a pártirodalom elvét, ki kell fejleszteni ezt az elvet és minél teljesebb és egységesebb formában meg kell valósítania.”²⁵ A leváltott kánonból az irodalmi tudatba mélyen beépült értékek átmentődtek az új normarendszerbe. A hatalomnak nem sikerült kiiktatnia őket, de felhasználásuk elől nem zárkózott el. Ugyancsak a hivatkozott lapszámban Salamon László Petőfi *Apostoláról* írja, hogy azt a kommunista korszak előtt félremagyarázták. „Petőfi emberi és költői arcképe nem lenne teljes, ha az Apostolban tükröződő eszmegazdagságra nem mutatnánk rá, ha ezt az eleddig elhallgatott, félremagyarázott költeményt Petőfi életművében nem emelnők arra a rangra, amely megilleti.” (Salamon 1948. 7.)

A pártpolitika szempontjából az orosz átvételek egy jól strukturált vázat biztosítottak a romániai irodalomnak és kritikának, amelyre rá lehetett építeni a helyi érdekeket és célokat. Gaál Gábor a magyar irodalom specifikumaira és eredetiségére való odafigyelésben látta a magyar irodalomtörténet legsürgetőbb feladatát. Mondanivalója a fentebb említett Salamon László által felvetett ferdítés gondolatához kapcsolódik, hiszen ő is arra hívja fel a figyelmet, hogy a kommunizmus előtti magyar irodalomtörténet elhanyagolta az értékeket. Gaál szerint a nyugati beállítottságú irodalomtörténészeknek köszönhető a magyar irodalomról kialakított téves kép. Továbbá a nyugati és a romániai irodalom közötti szembenállást emeli ki fontos tényezőként, hangsúlyozva, hogy utóbbi „egy sajátos kettősség egysége: egy dolgozó népi és egy nem dolgozó réteg irodalmának sajátos összetétele.” (Gaál 1948. 5.) Az 1949-es évfolyam második számában Gaál továbbviszi az irodalomtörténet-írást érintő fejtegetését, és József Attila kapcsán a magyar irodalomtörténet korszakait tipizálja amellet, hogy a feudalizmus ellen szól. „Eddigi irodalomtörténetírásunkból úgy tűnik, mintha irodalmunk végig azonos típusú lenne, holott a különböző magyar társadalmak fejlődéséhez híven (felszabadulásunkig) két típusú irodalmunk: feudális és polgári, azzal a külön vonással, hogy a polgári típust a sajátos társadalomfejlődés következtében végig áthatja a feudális. József Attila az eleven feudalizmus ellen a legszélesebb arcvonalon harcol, s ez a harc még ma sem a múlté, legközvetlenebb életünk teli feudális maradványokkal.” (Gaál 1949a. 5.)

Az irodalomtörténészek munkájának elemzésére és a magyar sajátosság felé való irányultság relevanciájának középpontba állítása után Gaál az írók feladatait is kijelöli. Tőlük várták el a munkás és a munkáslét eszményítését, ami tematikai leszűkítést eredményezett. A szocialista realizmushoz való hűség képezte a legfőbb alkotói értéket. „Az irodalom alapja nem lehet a felelőtlen játékosság. Ehelyett például tanulmányozni kell a valóságot, de korántsem úgy, mint régen egy dolgozószoba, vagy egy kávéház üvegablakai mögül: ehhez a tanulmányozáshoz az írónak sajátos módszerrel kell rendelkeznie: a szocialista realizmus módszerével.” (Gaál 1949a. 9.)²⁶ A szocialista fejlődésnek műfajtól függetlenül minden alkotásban kötelező módon meg kellett lennie. A kritikához

is a nevelőszerep és a szocialista valóságábrázolás társult. Előbbi bizonyos mértékben érvényes – ha az irodalom funkcionálásához szükséges kritériumokat lépteti érvénybe és ezáltal szelektál –, de az utóbbi elvárás távol áll az irodalomkritikától, amelynek nem az ábrázolás, hanem az értelmezés a feladata. Az első évfolyam második számában Gaál Gábor a kritikaelmélet hiányára panaszkodott, de 1949-től mondhatni „kampány” indult a kritikairás érdekében.

Az *Útunk* első évfolyamában a világháború után kialakult irodalmi és társadalmi helyzet feltérképezése történt meg: az írók többsége a közéletben ismert személyiség volt, irányító szerepet vállalt. A már hivatkozott ankét azt bizonyítja, hogy a közönség az íróktól várta el a társadalmi problémák megoldását, a kialakult helyzet kezelését. Csakhogy az állásfoglaláshoz kötődő óhaj megfogalmazása rövid időn belül heves parancssá alakult. Az első évfolyamot követően egyre jobban körvonalazódott az irodalom politikának alárendelt volta. A javaslatok feladattá nőttek, az írók pedig a hatalom szószólóivá. Vagy vállalták az új feladatot – a társadalomnak az „új világban” való integrálását, vagy pedig a kánonon kívül rekedtek. Az irodalomkritika is pártfüggő lett, megvonták tőle az esztétikai, absztrakt ítéletmondás lehetőségét. Az eredetiség elveszítette példértékét. A könnyen kezelhetőséget a típusokban való gondolkodás és ideológiával átítatott tartalom biztosíthatta. Az értékskála legfelsőbb fokán a kommunista hatalom embereszménye kapott helyet.

Az adott körülmények között az individualizmus, a kozmopolitizmus vagy az intimizmus elleni fellépés képezte a kritikaelméleti anyag legnagyobb részét. Mivel a második világháború előtt a kommunista hatalom célcsoportjai közül a parasztságnak és a proletáriátusnak alig voltak igényei az irodalomra, a kultúrpolitika a művek esztétikai értékelése helyett a tartalmi jegyekre és a valóságábrázolásra helyezett hangsúlyt. A befogadók is nagy mértékben hozzájárultak az „irodalmi termelés” tervszerű véghezviteléhez, hiszen a hatalom az olvasói véleményeknek is fontos szerepet szánt. Ezekhez igazította a szellemi élet menetét, őket is az irodalom aktív résztvevőivé avatta. „Irodalmi bírálóink mind tartalmában, mind módszerében a pártos és elvszerű irodalmi kritika felé fejlődik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy irodalmi bírálóink jelenleg már meg tud oldani és válaszolni minden olyan kérdést és feladatot, amelyet a széles kibontakozás előtt álló irodalmunk nap mint nap felszínre vet.” – írja Hajdu Győző, hozzátéve, hogy a kritikusoknak „sokat kell tanulniuk elsősorban ahhoz, hogy pártosan, konkrétan tudják felkarolni a műalkotás olyan elemeit, melyek az új valóságot tükrözik, hogy sok oldalról, behatóan és mélyen világítsák meg azokat és elősegíthessék a művekben bimbózó forradalmi újnak virágbaszökkenését.” (Hajdu 1950. 7.)²⁷ Egy évvel később Sőni Pál *Bírálatunk hiányosságairól* (Sőni 1951. 4.) című írásában a kritikairók és olvasóközönségük kapcsolatáról beszél. Szerinte a kritikának nem száraznak, unalmasnak, hanem olvasóorientálnak kell lennie. „Csakis jó kritikus lehet jó író” – teszi hozzá, a kritikai funkció felértékeléseképpen, mintegy megfordítva az érvelés logikáját.

1951-től az *Útunk* hetente jelent meg, így a kritikák száma növekedhetett volna, de nem így történt: az előző évekhez képest csökkent a mennyiségük. Inkább az irodalomkritikáról szóló elméleti írások jelentek meg egyre gyakrabban. A kezdeti feladat kijelölést és normaállítást idővel a kritikairás konkrét problémáira reflektáló vélekedések egészítették ki, noha a szerzők döntő többsége továbbra is az ideológiailag meghatározott és valóságábrázoló kritika mellett foglalt állást. A. E. Baconsky a kritikusok rétegződésének és a kritikák címeiben előforduló militarista szóhasználat negatív következményeiről értekezik. Szerinte a nagyobb tekintélyű kritikusok a hangadóak, ezért mások csak késleltetve merik vállalni bírálataikat. A tipizálást tovább folytatva Baconsky a kritikusok specializálódását írja le. Nem látja eredményesnek a múlt és a jelen közötti kapcsolat megszűnését, ezért ítélte el azt, hogy egyes szerzők csak a hagyományokról írnak, szemet hunyva az irodalom éppen aktuális problémái fölött, vagy hogy mások figyelmen kívül hagyják a tradíciót. (Baconsky 1951. 4.)

Gyakori, hogy a kritika a marxi-lenini elvekre hivatkozva teremti önmaga számára legitimitást. Földes László például ezt írja: „Kritikai módszerünk csakis a marxi-lenini irodalomelmélet ismereteinek tudatos alkalmazásából létrejövő módszer lehet.” (Földes 1951. 4.) Az *Útunk* kezdeti évfolyamaiban az értékelés és elemzés szempontjából a kritikai gyakorlat fluktuáló tendenciát mutat: az első évfolyam nyitottsága az erdélyi irodalom árnyalatai felé, az irodalom által közvetített esztétikai és közösségi értékskála az 1948-tól kezdve hanyatlani kezdett, majd az irodalom a hatalom eszközévé lett, és az agitációs irodalomnak adta át a helyét, a kritika profilja pedig az immanens esztétikai értékelés és az ideológiaorientált termelés között vergődött. „Az 1948-as évfolyam számaiban ugrásszerűen megszaporodnak a vezércikk szerepét betöltő, aláírás nélküli politikai agitációs propaganda jellegű írások, direkt átvételek a központi román pártlapból.” (Tapodi, 2001. 62.) A kritikaművelés elméleti és gyakorlati instabilitásának tünete a fent említett inkonzisztens állapot. A kánonformáló intézményeknek nem sikerült megfelelő arányt fenntartaniuk. Az elméleti szövegek, a tartalomra összpontosító írások túlsúlyba kerültek.

5. A KRITIKAI GYAKORLAT AZ IDEOLÓGIA SZOLGÁLATÁBAN

A nyelv, mármint a kommunikációmodellbeli kód a kommunista időszakban jelentős módosulásokat szenvedett. Erőteljesen észlelhető az én háttérbe szorulása a „mi”-vel szemben. Ez az egyénnek a párttal és az általa reprezentált kollektivitással szembeni alárendeltségét sugallja. A nyelvi megnyilatkozások a párt perspektívájából nyerik jelentőségüket, és a tömeget, az egyes osztályokat célozzák meg. Sorin Antohi John Wesley Youngra hivatkozva azt mondja, hogy a nyelv merőben meghatározza a tudatot, és ha a párt uralja, birtokolja a nyelv-

vet, akkor a közösségi tudatot is ellenőrzése alá vonhatja. (Antohi 2005. 9.) A militarista szóhasználatból nem hiányozhatnak a *harc*, a *háború*, a *fegyver*, az *elnyomás* stb. szavak. Ugyanakkor az értéktelített kommunista szókészlet részét képezi az *alkotás*, a *munka*, a *fejlődés* is. A politikai vezetés monopóliumát megerősítő és fenntartó médiában a szerző nevét fel nem tüntető szövegek is fontos helyet kapnak, ezek mellett a személytelen kommunikáció érzetét főként a „bükkfanyelv” fordulatai eredményezik. A fejlődés, a termelés és a munka fogalma és gondolata dominánssá lesz az irodalmi diskurzusban. Nagy István az írókat a toll munkásainak nevezi.²⁸ Kubán Endre pedig az íróknak „a napi élet terén” végzett munkájára hívja fel figyelmet, és elismeri – nem elítélően –, hogy ez nem vezetett klasszikus remekművek megírásához.²⁹ Egyik alapvető követelmény a hozzáférhető nyelv(ezet) mellett a realiztikus, de a „naturalizmustól” jól elhatárolódó ábrázolásmód.³⁰ A minél egyszerűbb nyelvhasználat és a sablonossá vált kifejezésmódok, szintagmák a meggyőzés funkciójához kapcsolódtak. Az eredeti jelentéseikből kifordított, negatív értékítéletűvé lett szavakból kiépített mondhatni mesterséges nyelv jellemzői az egyhangúság, a plaszticitás hiánya. Mindennek oka a szegényes szókészlet, amely a hatékony ellenőrizhetőséget biztosította. Az irodalomnak az újonnan meghozott rendeleteket, döntéseket kellett felhasználnia és népszerűsítetnie. Az új jelentésekkel való feltöltődés a párt által jól használható propagandaeszközzé való degradálódás felé billenti a nyelvet. A szövegek egyik arca az értékítélet, a másik a meggyőzés. A kettő tulajdonképpen egymást támogatja. A kommunista korszak irodalmi kánonjának kialakítását a nyelvvel kapcsolatos követelmények is meghatározták. Ehhez kedvező feltételeket biztosított a szovjet modell és nem utolsósorban maga a román, hiszen a magyar folyóiratokban is a román lapokban megjelenő, a pártpolitikának alárendelt és propagandaeszközként használt irodalomkép, kanonikus rend kap helyet. Az *Útunk* hasábjain nem ritka a kommunizmus építése érdekében a román és a magyar írók közötti együttműködésre való hivatkozás. Ez a tény a két nép szerzőinek fordítására való törekvésben is megjelenik, de nem merül ki ebben, mivel a kommunista vezetés egy sor más jellegű eljárást is felhasznál saját politikai érdekeinek a megvalósítására. A vizsgált folyóirat megemlékezik Argheziról (m. j. 1946b. 7.), román oldalon pedig Petőfi munkásságára történik reflektálás (Sz. n. 1946a. 4.) Máshol arról olvashatunk, hogy a román és a magyar szerzők közös írótalálkozót rendeztek (Szentimrei 1946. 1.) vagy, hogy Emil Isac egy budapesti íróhoz, Méliusz József pedig egy román íróhoz (Méliusz 1946. 3.) intéz nyílt levelet, amelyben az együttes munkáról is szó esik (Isac 1946. 2.), a magyarországi szerzők is pozitívan reagálnak, és több irodalmár a román-magyar barátságot támogató felhívást intéz mindkét nép közvéleményéhez (Sz. n. 1946b. 4.). Kakassy Endre az írói közeledés alkotmányának megszerkesztését szorgalmazza (Kakassy 1946. 3.). A nagy lendület és remény által áthatott magyar-román írói együttműködés politikai vetületeire és érdekteli vonzataira akkor derült fény, amikor kiderült, hogy az áhí-

tott együttműködésben a felek nem lehetnek egyenjogúak, hiszen a szerzői jog kérdése csak a román nyelvű irodalomra összpontosított, a magyarul író szerzőket nem vette védelmébe.³¹

Az *Útunk* irodalomról szóló diskurzusában az orosz irodalmi körforgás szintjeinek vizsgálatára is sor kerül. Jól körvonalazódik etalon szerepe és a korabeli Románia irodalmi életének szemszögéből megdönthetetlennek, örökérvényűnek tekintett modellértékű státusa. A művelődés szempontjából „termékeny hatásának”³², a kánont megalapozó és erősítő a tankönyveknek a szemügyre vétele is megtörténik (Csehi 1946a). Az oroszországi irodalomtudomány helyzete (Csehi 1946b), az orosz író életmódja (Sz. n. 1946b. 8.) és az orosz könyvkiadás (Nagy 1946b) sem maradhat ki a lapból. Az értékelés egyben a nyugati irodalmak negatív fénybe való helyezését. Ezt bizonyító példák az angol irodalom stagnálásáról³³ és az angol regény válságáról³⁴ író szövegek. A romániai média, ha szakít is a nyugati irodalommal, nem hanyagolja el az irodalmi hagyományokat, sőt a propaganda érdekében felhasználja őket. Az *Útunkban* Petőfi, Arany vagy akár Móricz irodalmi értékét nem tagadják, nem hallgatják el, csak épp nem esztétikai értékítélet következtében kerülnek pozitív megvilágításba, hanem a nép számára könnyen érthető nyelv³⁵, vagy éppen a rájuk erőszakolt kommunista világnézet³⁶ és a magyar-román barátság miatt. Jancsó Elemér egy várva várt, de be nem következett Ady–Caragiale találkozóról ír. (Jancsó 1946. 2.) Az elődök újrafelhasználásával a politikai vezetés azt próbálja bizonyítani, hogy nincs törés az irodalmi diskurzusban, és hogy az ideológiai, kommunista gyökér már a múltban megvolt, a második világháború után pedig csak kiteljesedett. Ehhez hasonló bizonyítási módok a történelem, a gazdaság területén is használatosak voltak – ezeket dolgozatomban nem áll módomban elemezni.

A kritikaművelők között nem csak professzionális szerzők voltak, hanem olyanok is, akik nem rendelkeztek esztétikai vagy irodalomelméleti előtanulmányokkal – például a munkásolvasók – és ebből kifolyólag inkább szubjektív normák alapján ítélték meg az irodalmi alkotásokat. Bírálataikban főleg a munka és a fejlődő társadalom fetiszizált megragadása ismerhető fel alapelvként. Kritikus elvárásai horizontjuk nem volt homogén, nem a műértelmezés hívei voltak, a számukra ideális alkotás jegyeit kérték számon a műveken. Az *Útunk* a politikának alárendelt irodalommal ismertette meg olvasóközönségét, a nyugati világról negatív képet közvetített feléjük, az orosz irodalmat pedig követendő mintának tekintette. A lap politikailag előírt feladatából – a párt célközönsége felé közvetíteni – adódóan a kritikák tárgyát főleg a munkásosztály sorsára és fontosságára reflektáló alkotások képezték. A kritikus munkája a legtöbb esetben az ismertetésre és a mű ideológiai kompatibilitásának felmérésére szorítkozott. A műbíráló erényei közé az ideológiának való alávetettség és az osztályharcos magatartás tartozott.

A hatalomnak főleg az ankétok és a szerkesztőségbe érkezett vélemények publikálásával sikerült az olvasóközönséget a kritikai diskurzusba bevonni, a hatalom az olvasói preferenciákat látszólag a kritikusok munkájával egyenértékűnek tekintette. Karácsony Imre, a sztálinvárosi Szovromtraktor élesztérgályosa szerint: „A költészet feladata, hogy segítse a dolgozókat a szocializmusért folytatott harcukban. A költészet azáltal, hogy elősegíti ezt a harcot az új ember, a szocialista embertípus kifejlődését segíti.” A költők „Írjanak és énekeljenek a dolgozók megváltozott életéről, új és gazdagodó világáról. Azokat az egyszerű tetteket foglalják versbe, melyek révén erősödik hazánk és épül a szocializmus. A dolgozók egyszerű tetteiről, hétköznapijairól azonban nem lehet csupán jelszavakkal énekelni. Költőink óvakodjanak a jelszavaktól s a jelszavak helyett egyszerű versekben életünk változatosságát mutassák meg, tükrözzék dolgozóink érzelmi világát.”³⁷ A jelszavakat üresnek, az őket igazoló tartalmak hiányát problémának érzékelték a korabeli recepció. A már hivatkozott Baconsky vagy a fentiekben idézett munkás szövegei ezt tanúsítják. A befogadóközösség diszkrepanciát érzelt a kritikaelmélet révén felé közvetített irodalmi normák és a kritikai gyakorlat, irodalom között. Olykor téves bírálatokkal vádolták a kritikusokat. „Bírázataink súlyos hibái között szerepel az, melyet l’art pour l’art kritikának nevezhetnénk. Elvitathatatlan, hogy minden alkotás bírálható és gyakran tapasztalhatjuk, hogy bírálóink túlzott hibakeresésükben melléfognak és nem ott fedezik fel a hibát, ahol valóban megtalálható. Számos esetben előfordul, hogy kritikusaink hibás tanácsot adnak alkotóinknak és ez könnyen vezethet a sematizmus és a proletkult elhajlásaihoz.”³⁸ Bajor Andor a *Levél az éber olvasóhoz* című írásában a militarista fogalomhasználat az olvasóhoz is hozzákapcsolódik: a „polgárság írói” a nyájas olvasóknak írtak, ő pedig bejelenti: „Pusztuljon a nyájas olvasó! Nekünk harcra van szükségünk!” (Bajor 1950. 8.) Más esetben az olvasó beküldött versét hevesen bírálják a valóság hűtlen ábrázolása miatt. N. M. E. temesvári olvasónak írják a szerkesztők: „Versét – agrikultur versnek nevezi. Inkább azt mondanánk, hogy egyszerű sorokba sűrített misztifikáció. Hogy maradt el ilyen évezredes távolságra a valóságtól? Amikor a szocialista mezőgazdaságban a szovjetparaszt és társa a szovjet tudós megváltoztatja a természetet, amikor leigázzuk, magunk alá gyűrjük a természet törvényeit, amikor nálunk is kiéleződik az osztályharc a falvakon s egyre keményebb küzdelemben teremtyük meg a szocialista mezőgazdaság építésének feltételeit: akkor Ön arról dalol, hogy ilyenkor, tavasszal megszólal az öreg föld... [...] Menjen ki a Temesvárt övező falvakba és huszonnégy óra után megérti, hogy a föld nem énekel...”³⁹

Az *Útunk* évfolyamaiból körvonalazódó értelmező közösség – a recepciót befolyásoló, kritikai gyakorlatukban és normarendszerükben hasonló egyének közössége – az irodalmi művek jelentését nem magukban az alkotásokban kereste, hanem ő tulajdonított nekik értelmet. A lapban publikált kritikák legtöbbször az osztályharc és a valóságábrázolás távlatából közelített az iroda-

lomhoz, tehát eleve ideológiai ismérvek alapján kategorizálta a műveket. Az ideológiai doktrína szerint az irodalomnak közérthetőnek kellett lennie, tehát homogén olvasóközönsséggel számolt, olyannal, amelynek legfőbb igénye az akadálymentes befogadás volt. A szövegekre ruházott jelentések kontextusfüggősége elmosta a hivatásos és a laikus értelmezők közötti határvonalat, tudniillik mind a két kategóriának az ideológiailag elfogadható értékelést, értelmezést írta elő. A laikus értelmező közösség főleg abban különbözik a hivatásostól, hogy nem strukturálódik: nincsenek intézményei, az irodalomról szóló diskurzusban való részvétele esetleges.

Akár a hivatásos, akár a laikus bírálók írásait nézzük, ezek relevánsan tükrözik az elemzett korszak kritikai gyakorlatának lényeges tulajdonságait: sablonos kritikaművelés, amely az osztályharcot, a társadalmi fejlődést és a termelést keresi a művekben. A kritikai elvárások egyformán érintik a prózát és a lírát. Salamon László 1948-ban Kertész Dénes *Menekülés* című regényéről a következőket írja: „Kertész Dénes úgynevezett lélektani regényt akart írni, a dekadens polgári irodalom kedvenc műfajának kísértetei környékezték meg, talán az egzisztencializmus »abszurd« embertípusának másolására törekedett, amikor a *Menekülés* hősnőjének megformálásán fáradozott. [...] A népi demokrácia íróinak a teljes, a jelent a jövővel összekötő valóság ábrázolására kell törekedniük, nem pedig az Idő rostáján szükségszerűen kihullók még olyan tragikus egyéni nyavalygásainak felvázolására.” (Salamon 1948b. 9.) A társadalom- és emberábrázolásra épített műveket kedvelte a recepció, a lélektani helyzetek megragadására épülő írások ellenkezésbe ütköztek.⁴⁰ A kommunista kritikaelmélet szerint az irodalomnak egy olyan énképet kell erősítenie, amely a hétköznapi tapasztalataiból meríti legitimitását. A recepció is több rendben hangot adott azon elvárásának, hogy az irodalom a társadalom fejlődését jelenítse meg. A politikai hatalom pedig az elvárásrendszer projektálta a kritikára és az alkotásokra is; ezen projekció következményeként az írók, a kritikusok a társadalmi termelés elősegítői lettek, munkájuk kollektív jelleget öltött, amennyiben a laikus értelmezőkkel együtt vettek részt az irodalom folyamatainak alakításában. A hatalmi diskurzusban az osztályharc hangsúlyos pozíciót foglalt el, emiatt nem hagyhatta figyelmen kívül a szerzők származását. Ilyen alapokon konstruálódott meg az aktivitás-passzivitás, a pozitív hős, a fetisizált munkáskép és a militarista fogalomhasználat, amely lehetővé tette az ellenséggel szembeni álláspont megfogalmazását.

A militarista fogalomhasználat markánsan van jelen Bodor Pál *A valóság idillikus ábrázolása ellen* című írásában is: „Az irodalom fegyver a dolgozók kezében a nehézségek ellen, feladata kíméletlenül leleplezni a bajok igazi okát, a mindenütt megbúvó osztályellenséget s ugyanakkor a gúny élével építően feltárni saját hibáinkat.... [...] A szocialista realizmus egyik alapvető eleme: bemutatnia fejlődő újat, a tipikusat. Ebből faragtak a maguk képére ideológiai alapot a valóság idillikus ábrázolói. Azt mondják: »Nem a baj, a hiba a jellemző a né-

pi demokráciánkra, hanem a dolgozók jó életmódja, a hibák kiküszöbölése.« [...] A dolgozók ezekben az írásokban nem láthatják harcukat az anyaggal, nem ismerik fel életüket, melyben még bizony előfordulnak nehézségek, apró keserűségek és bosszúságok.» (Bodor 1950. 10.)

Horváth István *Török a parlagot* című regénye vita tárgyát képezte, olvasók és irodalomszakértők elemezték a művet és ítélték meg irodalmi értékét. A kritikák ez esetben is az ideológia hatáskörébe tartoznak, nem pedig az esztétikai értékeket keresik. A hivatásos és laikus értelmező közösségek elváráshorizontja a valóságábrázolást, osztályharcos pozícióvállalást illetően egybeesett, némelyek viszont a tematikát leszűkítették, a nyelvezetet naturalistának tekintették. „A regényben például egyetlen olyan harcos kommunista alak sincs, aki rendíthetetlen akarattal, lángoló pártos szenvedéllyel és forró szeretettel vonzódna a Párthoz, az ügyhöz. Kommunista alakjaiból hiányzik a bolsevik végső győzelemben vetett rendíthetetlen hite, alakjai nem álmodnak a kommunizmusról, pedig a kommunisták álmai reálisak, megvalósíthatók, s a társadalom törvényszerű fejlődése során a régi és az új kegyetlen harca árán meg is valósulnak.” – írja Hajdu Győző. (Hajdu 1951. 2.)

Paál Jenő szerint Horváth „nem foglalkozott eléggé a szövetkezetek kérdésével” (Paál 1951. 2.), Berde Zoltán egyetemi hallgató úgy vélte, hogy „Horváth István nyelvében sok a naturalista beütés, mely ellen az írónak a leghatározottabban fel kell vennie a harcot.” (Berde 1951. 2.) A következő számban publikált megjegyzések elismeréssel fogadják a regénybeli város és a falu dolgozóinak kapcsolatát, noha hiányolják az ifjúság és a dolgozó parasztember árnyaltabb leírását. A szegényes tematika vádja és az oppozicionális viszonyok (régi-új, társadalmi státuskülönbségek) ábrázolásának igénye a militarista retorikával együtt több évfolyamban is visszaköszön. 1953-ban Gálfalvi Zsolt és Panek Zoltán kritikája Horváth István és Létay Lajos versesköteteit értékeli. A kötetek legnagyobb hiányosságait a konfliktusmentesség és a régi-új szembenállás statikus ábrázolásában látták. „... a mindkét költő verseiben megtalálható szemléletbeli fogyatékoságok, idillikus látásmód (»konfliktusmentesség«), a lírai hős helytelen kirajzolása alkalmat ad arra, hogy ezeket az egész költészetünk számára nagyon lényeges kérdéseket egyes művek elemzésének kapcsán felvessük. [...] Horváth és Létay verseinek jelentős részében a lírai hős nem elég harcos – vagy csak szavakban harcos – nem elég tevékeny részese az újnak és a réginek osztályok között és – ezzel szoros összefüggésben – az emberek tudatában is dúló, drámai konfliktusokban megnyilvánuló harcának.” (Gálfalvi, Panek 1953. 4.)

A kommunista irodalomfelfogás megkövetelte az optimista világkép felépítését. A kritikusok műfajtól függetlenül a párt által diktált valóságképet és normarendszert húzták az egyes művekre. Robotos Imre például a satíra által közvetített optimizmus kapcsán húzta meg a határvonalat a kommunista és a burzsoá világ között. „A mi satíránk forradalmi, harcos, céltudatos satíra. Éppen e természeténél fogva satíránknak optimista satírának kell lennie. Optimistának,

mert a mi forradalmi harcunkat is átfűti az optimizmus. Matematikai pontossággal tudjuk, hogy a társadalmi és magánélet negatív kinövéséi elleni harcunknak győzni kell. [...] A mi szatíránknak semmi közössége nem lehet a burzsoá szatírakkal, amelyeket a legmélyebb hitetlenség hat át. A burzsoá szatírák legjellemzőbb sajátossága a pesszimizmus, az ember féktelen gyűlölete és megvetése. [...] A mi szatíránk minden ízében optimista szatíra, tudatos társadalomjavító, építő, derűs szatíra.” (Robotos 1954. 2.)

6. KONKLÚZIÓK

A kritikák a kommunista hatalom manipuláló törekvéseit szolgáló, irodalommal illusztrált társadalomtörténetének fenntartását erősítették meg. Az irodalom társadalomszemléletére való összpontosítás következtében a kritikai írások a művek tartalmának nagyobb figyelmet szenteltek. Az ideológia távlatából történő értékelés az immanens esztétikai értékeket háttérbe szorította, a recepció a valóságábrázoló művekre tartott igényt. Ezekben a társadalom fejlődését, a régi és új közötti oppozíció megrajzolását kívánta vizsgálni. A hatalom az írók témaválasztásának korlátozására törekedett; azáltal, hogy tett értékűnek minősítette az alkotást és a munkásréteget aktív irodalomfogyasztóvá változtatta, az író státusa is megváltozott, a pártnak rendelődött alá.

Az olvasás kollektív jelleget öltött, az *Útunk* olvasók konferenciájáról is beszámolt.⁴¹ Az író és olvasó együtt törekedett a kommunista tervek megvalósítására. Az irodalomkritika feladata volt, hogy felügyelje⁴² az irodalom révén működő propagandát és tömegmanipulációt. Az *Útunk* első évfolyamában csekély számú kritika van, de ennél hevesebben támadják a nyugati irodalmat. A Márai-vita (m. j. 1946d. 10.) az urbánus és népi szerzők közötti kapcsolat (Benedek 1946. 9.) vagy a magyar nép sorskérdései (Robotos 1946. 6.) azon figyelemre méltó problémák közé tartoznak, amelyekről a lapban megjelent kritikákban olvashatunk. Az olcsó könyvekben talált irodalom a folyóiratokon kívül nagy mértékben hozzásegített a propaganda sikeréhez. Lucian Boia a kommunizmust az írás civilizációjának nevezte.⁴³ A személyiség, egyediség fogalma anakronisztikussá vált, a kommunista politika homogenizációs törekvései vették át a helyét. A kommunista korszak irodalmi diskurzusa nyílt kánont⁴⁴ propagál. Ez volt az egyetlen megtűrt kánon, a politikai ideológia nem viselhetett el nyílt ellenkánont, de a negatív kánonba sorolta a nyugati, főleg az angol irodalmat. A magyar íróknak duális normarendszert kellett szolgálnia: egyrészt az erdélyi magyar vonatkozású történelmi eseményeket és a kollektív tapasztalatot kérte az olvasóközönség tőle számon, másrészt pedig műveivel alkalmazkodnia kellett a kommunista ideológiához. A munkásosztálynak az irodalmi körforgásba való bevonásával az értelmezőközösségek felhígultak és az immanens értékítélet helyett az vált normaértékűvé, hogy az

adott mű mennyire tükrözi a valóságot. Az elemzett korszak irodalmi kánonja épp a korábbi kánont próbálta leváltani, megtartva annak az olvasói tudatba bekerült szerzőit (például Aranyt, Adyt, Petőfit), propagandaeszközként használva műveiket.

7. BIBLIOGRÁFIA

A. A korabeli Útunk hivatkozott cikkei

ÁDÁM Zsigmond

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 4: 4.

ASZÓDY János

1946a Igazi vagy másolt sajtószabadság. *Útunk*. 2:1.

1946b Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 2: 5.

ASZTALOS István

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 3: 2.

BÁNYAI László

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 4: 4.

BACONSKY A. E.

1951 Hogyan segíti a kritika irodalmunkat? *Útunk*. 43: 4.

BAJOR Andor

1950 Levél az éber olvasóhoz. *Útunk*. 11: 8.

BENEDEK Marcell

1946 Sors és jelkép. Méliusz József könyve. *Útunk*. 3: 9.

BERDE Zoltán

1951 Vita Horváth István regényéről. *Útunk*. 6: 2.

BODOR Pál

1950 A valóság idillikus ábrázolása ellen. *Útunk*. 17: 10.

CSEHI Gyula

1946a 200 millió ember tanul. Tallózás szovjet tankönyvek között. Csehi Gyula riportja. *Útunk*. 5: 3.

1946b Irodalomkutatás a Szovjetúnióban. *Útunk*. 6: 7.

ERDÉLYI László

1946 Az angol regény válsága. *Útunk.* 11: 10.

ERŐS Bálint

1946 A szerzői jog törvény és a romániai magyar írók. *Útunk.* 8: 1.

FÁDEJEV Alexandr

1948 Az irodalomelmélet és az irodalomkritika feladatai. *Útunk.* 15: 8.

FÁSKERTI György

1946 Mít vár az irodalomtól az ifjúmunkás? *Utunk.* 5: 8.

FÖLDES László

1951 Hogyan segíti a kritika irodalmunkat? *Útunk.* 43: 4.

GAÁL Gábor

1946a Kilencvenhét éve. *Útunk.* 3: 1.

1946b Móricz Zsigmond. *Útunk.* 7: 1.

1948 A magyar irodalom átértékeléséhez. *Útunk.* 21: 5.

1949a Irodalmunk jellege és az irodalomtörténetírás. *Útunk.* 2: 5.

1949b Új írói szervezet – új írói feladatok. *Útunk.* 6: 9.

GÁLFALVI Zsolt

1953 A lírai hős az élet sodrában. Jegyzetek Horváth István és Létay Lajos új verskötetéről. *Útunk.* 7: 4.

HAJDU Győző

1950 A kritikus és a valóság. *Útunk.* 6: 7.

1951 Vita Horváth István regényéről. *Útunk.* 6: 2.

ISAC Emil

1946 Egy magyar írónak – Budapestre. *Útunk.* 7: 2.

JANCSÓ Elemér

1946 Ady és Caragiale román magyar közeledési kísérlete 1914-ben. *Útunk.* 8: 2.

KACSO Sándor

1946 Mít tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek?. *Útunk.* 2: 5.

KAKASSY Endre

1946 Szerkesszük meg az írói közeledés alkotmányát! *Útunk.* 8: 3.

KEMÉNY János

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 3: 2.

KARÁCSONY Imre

1946 Vita költészetünk kérdéseiről. Az olvasó hozzászól. *Útunk*. 28: 4.

KISBÁN Miklós

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 2: 5.

KORDA István

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 6: 4.

KÓS Balázs

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 3: 2.

KUBÁN Endre

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 6: 4.

LÁSZLÓ Gyula

1946 Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 2: 5.

m. j. [Méliusz József]

1946a A Román Állami Kiadó magyar műveket fordítat. *Útunk*. 6: 9.

1946b Az 50 éve író Tudor Arghezi. *Útunk*. 3: 7.

1946c A mozdulatlan angol irodalom. *Útunk*. 7: 7.

1946d A régi Márai-vita és a Napló. *Útunk*. 1: 10.

MÉLIUSZ József

1946 Levél egy román íróhoz. *Útunk*. 14–15: 3.

NAGY István

1946a Mit tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 2: 5.

1946b Írók, népzeneészek, zeneszerzők, artisták a szenátusban. *Útunk*. 10: 3.

1946 A varsói felkelés. B. mark riportja. Az orosz könyv kiadása. *Útunk*. 12: 9.

PAÁL Jenő

1951 Vita Horváth István regényéről. *Útunk*. 6: 2.

PÁLL Árpád

1946 Az életbe kilépő erdélyi magyar diákság arca. Kiket olvasnak a diákok?
A Móricz Zsigmond Kollégium egyetemi hallgatóinak nagyarányú szociog-

ráfiai felvétele 1200 erdélyi diák társadalmi, műveltségi viszonyairól és tudásigényéről. *Útunk*. 1: 2.

1949 Sahia novellái magyarul. *Útunk*. 6: 13.

PANEK Zoltán

1953 A lírai hős az élet sodrában. Jegyzetek Horváth István és Létay Lajos új versköteteiről. *Útunk*. 7: 4.

ROBOTOS Imre

1946 A magyar nép sorskérdései három magyar könyv szemléletében. *Útunk*. 7: 6.

1954 A szatíra néhány kérdése irodalmunkban. *Útunk*. 3: 2.

SALAMON László

1948a Petőfi Apostola. *Útunk*. 14: 7.

1948b Menekülés. *Útunk*. 2: 9.

SÓNI Pál

1951 Bírálóink hiányosságairól. *Útunk*. 10: 4.

Sz. n.

1946a Együtt élünk. A Petőfi-évforduló román visszhangja. *Útunk*. 5: 4.

1946b Együtt élünk. *Útunk*. 9: 4.

1946c Hogyan él a szovjet író?. *Útunk*. 9: 8.

1946d Olvasók konferenciái. *Útunk*. 4: 7.

1948 Lenin az irodalomról. *Útunk*. 14: 5.

SZABÉDI László

1946 Mít tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 2: 5.

SZENTIMREI Jenő

1946 A hetedik találkozás – Jegyzetek a román íróársak kolozsvári és marosvásárhelyi látogatásáról. *Útunk*. 12: 1.

VÁMSZER Géza

1946 Mít tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 2: 5.

VASVÁRI István

1946 Mít tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*. 3: 2.

VEÉGH Sándor

1946 Petőfi román műfordítói. *Útunk*. 10: 7.

B. Szakirodalom

ANTOHI, Sorin

2005 *Limbă, discurs, societate: proba limbii de lemn*. In: THOM, Françoise: *Limba de lemn*. (Trad. Mona Antohi) București, Humanitas.

BOIA Lucian

1999 *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

2005 *Mitologia ʹtiințifică a comunismului*. București, Humanitas.

CORDOȘ Sanda

2002 *Literatura între revoluție ʹi reacțiune*. Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof.

FICEAC, Bogdan

1999 *Cenzura comunistă ʹi formarea omului nou*. București, Nemira.

HERÉDI Zsolt

2004 *Metode de manipulare în presa comunistă. Declanșarea mediatică a campaniei anti-Tito în cotidianul Igazság din Cluj*. In: *Caietele Echinox*. Volume 7., Cluj, Dacia.

KÁLMÁN C. György

1998 *A kis népek kánonjainak vizsgálata*. *Helikon. Irodalomtudományi Szemle*. 3.

KUSZÁLIK Péter

Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989. (<http://kuszalik1.adatbank.transindex.ro>) (A honlapot 2006. 07. 27-én látogattam.)

PETCU, Marian

1999 *Puterea ʹi cultura. O istorie a cenzurii*. Iași, Polirom.

SZAJBÉLY Mihály

2000 *Mire figyelt a Figyelő?* In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Bp., Kijárat Kiadó. 177–210.

TAPODI Zsuzsa

2001 *Irodalom a politika szolgálatában. Gaál Gábor munkássága pályája utolsó szakaszában (1946–1954)*. Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ.

THOM, Françoise

2005 *Limba de lemn.* (Trad. Mona Antohi) București, Humanitas.

TÓTH Sándor

1997 *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986.* Budapest, Balassi Kiadó.

VINCZE Gábor

2000 Nemzeti kisebbségtől a „magyarul beszélő románokig” In: Bárdi Nándor (szerk.): *Nyolcvan év. A romániai magyarság története 1918–1998. Tanulmányok.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

8. JEGYZETEK

1. „Útunk. a Romániai Magyar Írószöv. lapja; 1948. febr. 21-től a Romániai Írószöv. (1949. febr. 26-tól: a RNK Írószövetsége) Magyar Csoportjának lapja; 1949. ápr. 16-tól: Irodalom, művelődés, élet; 1950. okt-tól: Irodalom és művelődés; 1954. jan. 1-től: a RNK (1965. aug. 27-től: RSzK) Írószöv. lapja. 1946. jún. 22. (1.évf. 1.sz.)-1989. dec. 22. (44. évf. 51/2147. sz.): Kolozsvár. Megj. kéthetenként, 1951. jan. 26-tól hetenként. -Szerk.: Gaál Gábor (1946. jún. 22.-1952. júl. 18.). Fel. szerk.: Méliusz József (1946. jún. 22.-1948. júl. 10.). – Megjegyzés: címvált. 1955. ápr. 8-tól Utunk.” Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989.* <http://kuszalik1.adatbank.transindex.ro/index.php3?action=bo&name=927>. (Az oldalt 2006. 07. 27-én látogattam.)
2. „A történelem szabadító ténye a művelődés új életformáit és új élettartalmait: a népi demokrácia életformáit és élettartalmait tette időszerűvé. Ezeknek az új életformáknak nálunk, bár eszméjük tiszta és példájuk él, még kevésbé valósult meg a gyakorlata. Művelődésünk egésze újjászervezésre, a régi romok és lomok kitakarítására vár. A népi demokrácia e formáinak építése sok helyt már folyik, parasztok és munkások állják, – csak a mi munkánk maradna el? A történelem megint szembe néz velünk. Ezért azonban mi ne hajtsuk le a fejünk, a bűn, ami felett pálcát tör, nem a mi vétküink. Mindannyiunk előtt most egy nemzetiség dolga s egy új foganású világ pompázó képe áll, sorsunk ez újból újat váltó mély pillanatában. Nagy messziről a múltból s nagy messziről a térből, a háború poklából, betiltott könyvek meg az elhallgatás magányosságából összefogódzkodtunk tehát, mi romániai magyar írók, erre a világunkért és magunkért folyó, tudatunkat, állapotainkat újjáteremtő együttes munkára. Arra a távoli, remek célra való törekvés az álunk, hogy a magányunkból ki akarunk törni s nem akarunk a faluval szemben más öntetű »városi«, a kézimunkás mellett idegen »értelmiségi« lenni. Ezzel az ihlettel akarunk szólni s másokat is megszólaltatni és egész nemzetiségünket ebbe a szólamba beledaloltatni.” (Gaál 1946a. 1.)
3. Az 1946 novemberi parlamenti választásokat a Román Kommunista Párt nyerte meg, „a jobboldali »történelmi« pártok gyakorlatilag kiszorultak a politikai porondról.” (Vincze 2000. 225–226.)
4. Útunk 1946/11.
5. Útunk 1946/1.
6. Páll 1946. 2.
7. A megkérdészetek a következő kérdésekre válaszoltak: 1. Egységes-e a magyar falvak parasztsága, ha nem milyen rétegekre bomlik? 2. Hogyan keletkezett az ipari munkásosztály és hogyan tagolt, ha nem egységes? 3. Mi az értelmiség hivatása? 4. Kik azok az írók, költők, akik lényegesen formálták gondolkodásodat? 5. Milyen fogatékosságot tapasztalt a középiskolai oktatásban és nevelésben, a nevelési eszmék, célok és módok tekintetében? – kiemelés tőlem, Gy. L.

8. Egy bővebb részlet többet árul el: „A sajtó azokban az államokban, ahol az imperialista klikkek az államvezetés befolyásolására törnek, éppen olyan üzleti vállalkozás, mint bármely más üzletág. [...] Az ezekben [brit és tengerentúli] az államokban létező egyetlen harcos sajtóval, a munkássajtóval szemben állami megszorításokat alkalmaznak. Így a nyugati demokrácia országaiba jogi akadályai is vannak az igazán szabad lapírás kifejlődésének. [...] Ezeket a helyeken tehát maroknyi ember dirigálja az ún. »sajtószabadságot«, amelyet bizonyos szerzők szerint, inkább a »laptulajdonosok szabadságának« lehetne nevezni. Ausztráliában 1944 telén egy könyv jelent meg. Szerzője Mander, ismert publicista, a címe: *A sajtó, a társadalom ellensége*. [...] Kimutatja a könyv, hogyan lehet közvéleményt dirigálni. Hamis hírekkel, megnyirbált vagy meghamisított nyilatkozatokkal, szedési módszerekkel, tördelési módszerekkel, felfújt hírekkel, és sok egyéb módszer mellett, nem utolsósorban – elhallgatással. [...] A mai sajtó, a népi demokráciát építő országok sajtója, magának a népnek a kérdésével foglalkozik. A tegnap letűnőben lévő újságírásnak első számú feladata a tömegek figyelmének elterelése volt [...] Vajjon maga Churchill nem ennek a »szabad sajtónak« szolgálatába állott akkor, amikor kijelentette, hogy: »Európa keleti részét vasfüggöny fedi?« Ugyanakkor állítólagos lapemberek, mint Markham amerikai újságíró, szabadon jártak-keltek ezekben az országokban és hamis híreiket megszorítások, cenzúra nélkül adhatták le megbízóiknak?» (Aszódy 1946a. 1.)
9. „După sărbătorile de iarnă ale anului 1945, Președintele Consiliului de Miniștri a emis un prim ordin în sensul aplicării înțelegerilor cu aliații prin care erau retrase din circulație toate publicațiile de propagandă precum și cele naziste, iar la 23 ianuarie Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului prezenta un prim memoriu privind executarea misiunilor cu care fusese însărcinată: Pentru a putea apărea, ziarele și celelalte periodice au nevoie de autorizația de apariție a Cenzurei Centrale a Presei care se acordă după o prealabilă cercetare de către o comisie specială funcționând la Direcția Presei din Ministerul Afacerilor străine. [După care Comisia Română pentru Aplicarea Armistițiului solicita] agreementul Comisiei Aliate de Control, prin Direcția Presei; după apariție [...] periodicele din provincie erau depuse (câte 10 exemplare) la Direcția Presei, iar cele din capitală, la Comisia Aliată. Difuzarea presei se realizează »numai după satisfacerea normelor de cenzurare«, publicațiile importate fiind controlate de cenzura sovietică de pe lângă PTT și de cenzura militară română.” (Petcu 1999. 155–157.)
10. „A mi szűkebb irodalmunkból – egyebek közt – igen érzékelhetően hiányzik a nevelő hatásában teremtő bírálat. Hiányzik a gyakorlata, hiányzik az elmélete. A gyakorlatban – ha akad! – akkor az vagy a pszichologizáló vagy az esztétizáló kritika változata, toldva újabban némi, tartalmakra utaló, »társadalmi« vonatkozással. Az irodalmi kritika elmélete viszont fel sem mérült. Melyik a sürgősebb? A bírálat-e vagy az elmélet? A kettőt lehetetlen különválasztani, mint ahogy lehetetlen a kritika eszményét is az irodalom eszményétől elválasztani, illetve az irodalmi és bírálatát az élettől függetleníteni. [...] Emberi sorstípusok és emberi sorshelyzetek szép formákba szőtt enciklopédiája az irodalom s az emberi sorstípusok és sorshelyzetek művészi megformálását az élet valóságával szembeállító értékelés tudatosítás a bírálat. Ezért minden irodalmi bírálat valóban csak akkor bírálat, ha annak az életanyagnak is a bírálata, melyből a műalkotások tartalmát tevő emberi sorstípusok és sorshelyzetek felmerülnek...” (Gaál 1946b. 1.)
11. „Az erdélyi magyar irodalom, de – őszintén szólva – az egész magyar irodalom legfontosabb kérdésének az alkotó és a tárgyilagos számon tartó feladat egészséges különválasztását tartom. A még mindig kísértő vita az *ú. n. urbánus és népi irodalom közt nagyon jól mutatja, hogy a népi irodalom jelentőségének, alkatának, társadalmi és politikai hátterének teljes megrajzolását kedvezőtlenül befolyásolja az a tény, hogy a népi írók maguk lévén kénytelenek önmagukat kommentálni az irodalmi és az általános közvélemény állandóan összetéveszt két dolgot: t. i. a népi írók valóságos helyét szellemi mozgalmaink körében és a népi írók egyikének-másikának értelmezését szellemi mozgalminkról. Az olvasó közönség – biztos kritikai tájékoztatás hiányában – értelmetlenül áll szemben a legtöbbször valóban értelmetlen irodalmi csetepaték-kal.” Mít tartanak irodalmunk legfontosabb kérdéseinek? *Útunk*, 1946/2. 5. Kiemelések tőlem, Gy. L.*
12. „Íróink magárahagyták népünket és nem látni pontosan, de úgy tűnik, a múlton tépelődnek-rágódnak, a jövőt nem látják, illetve nem akarják tisztán látni és a jelenről nem vesznek tudomást.” (Aszódy 1946b. 5.) A Romániai Magyar Irodalmi Lexikon adatai szerint Aszódy János

- (Arad, 1908. okt. 16. – 1976. nov. 24., Bukarest) – újságíró, szerkesztő. 1926-tól Temesvárt tisztviselő, a Korunk, Független Újság, Brassói Lapok munkatársa.
13. „... a legfőbb az volna, hogy népünknek visszaadjuk hivatása iránti hitét. Ha végigtekintünk a közelmúlt nemzeti tragédiáján, szellemi okát ennek hiányában találjuk. Mert nincs nép, aki megállhat, ha csak a mának él, nem bízik önmagában és nem hisz a maga jövőjében.” (Kisbán 1946. 2.)
 14. „Melyek az erdélyi magyar irodalom mostani feladatai? [...] Milyen legyen az új erdélyi magyar irodalom? [...] az erdélyi magyar irodalom legfőbb feladata: népünkben a társadalmi és nemzeti öntudatot a legmagasabb szintre emelni.” (Asztalos 1946. 2.)
 15. „Az erdélyi magyar irodalom legégetőbb kérdése szerintem a következő: megért-e, átéli-e, kifejezi-e már, hogy nincs más út, csak a küzdők útja és a demokratikus felemelkedéshez nincs más kezesség, csak a demokratikus románsággal való közös küzdelem vállalása?” (Nagy 1946a. 5.)
 16. [Az erdélyi magyar írók] „vállalták a népről és a néphez szóló irodalmi alkotásoknak a propagálását, a román és magyar olvasók közti szellemi kapcsolatok kiépítését, a szomszédos népek irodalmának ismertetését.” (Kemény 1946. 2.)
 17. „Azt szeretném elmondani: mit várunk mi az új irodalomtól. Előrebocsátom, hogy sokat. Azt, hogy bennünket, a mi lelkünket, a mi kérdéseinket is kifejezze. A mi nyelvünkön, a mi gondolkodási szabályainkhoz igazodva. A történelmi változás a társadalom élére vetette a dolgozókat. A történelem sorsfordulata vezető-szerepet ruházott rájuk a társadalom újjáépítéséért vívott küzdelemben.[...] A magyar munkás és különösen az erdélyi magyar munkás több, mint félszázados története kívül esik mindenestül az irodalomtörténet határain. Többet tudunk orosz, francia, amerikai, német sőt kínai testvéreinkről, mint önmagunkról, apáinkról, nagyapáinkról. Csak annyit tudunk, hogy volt egy József Attilánk, van egy Nagy Istvánunk és egy Ady Endre méltónak talált a megéneklésre. Ennyit tudunk csak. Csakhogy ez nem elég. Ismerni akarjuk múltunkat és ismerni akarjuk jelenünket. Látni akarjuk szenvedéseinket, örömeinket, erőfeszítéseinket az újjáépítés és a demokrácia frontján. Úgy érezzük, hogy a demokrácia élcsapatát és motorikus erejét legalább annyi megilleti, ha már több nem is, mint az ókori olimpiai győztest: egy olajág. Nem vezércikkirodalmat akarunk, nem politikai szkeccset és nem is műkedvelő rigmusokat. Ez persze nem azt jelenti, hogy az új irodalom ne tartson számot befogadóképességünk hatáira. Azt kérjük, az új haladó irodalom konkurrálja le a detektívregényt. Legyen érdekes. Hiszen úgyis a politikai munka annyi kötelező olvasmányt ró ránk, akik 10-12 órai munkától fáradt izmokkal ülünk le olvasni. [...] Ezt kérjük a holnap demokratikus erdélyi magyar irodalmától, mi a holnap olvasótábora. És még egyszer: bocsánat, hogy az ifjúmunkás közbeszólt. De ezt el kellett mondanunk. És ha új irodalmat akarnak csinálni, helyes, ha egymás között tisztázzák a problémákat.” (Fáskerti 1946. 8.)
 18. „Nem lehet írónknak célja nemzetközi viszonylatban »versenyképes« *elvont* írásokkal kiállani, hanem tudásukat gyakorlati térre terelve – ha kell még a művészeti és a tudományos színvonal rovására is – Erdély népeinek szellemi és anyagi felemelkedését.” kell szolgálnia. (Vámszer 1946. 5. – Kiemelés tőlem, Gy. L.)
 19. „A mai erdélyi irodalom problémáját abban látom, hogy az írók közül még csak kevesen találják meg a néphez vezető hangot. Nagyobb részben még csak azoknak sikerült, akik a múltban is a nép igazi problémáinak voltak a kifejezői.” (Vasvári 1946. 2.)
 20. „... partidul a dat scriitorilor un nou public literar: »Acesta nu mai e format dintr-un pumn de filistin cu urechea ciulită la ce spun cățiva snobi blazați în căutarea de senzații tari, ci de masa mare a oamenilor muncii, avidă de cunoștințe, dornică să se instruiască«” (Ov. S. Crohmălniceanu idézi Cordoș 2002. 123.)
 21. A túlzások, elnagyolások, ígéretes hazug világa ez a szféra. Bogdan Ficeac abszurdnak nevezi a sztahanovista termelést bizonyító érveket. Példaként azt az esetet hozza fel, amikor bejelentett romániai betakarított területek nagyobbak voltak, mint egész Románia földművelésre alkalmas területe. (Ficeac 1999. 15.)
 22. „Organizațiile centrale și locale ale Partidului Comunist Român editau publicații și pentru minoritățile naționale, care, din punctul de vedere al conținutului și al periodicității, erau chemate să reproducă la o scară redusă, presa de limba română.” (Herédi 2004. 244.)

23. Két példát hozok a fentebb hivatkozott ankétból. Egyik Ádám Zsigmond válasza „... egyik legközelebbi feladatunk lenne a saját életünk felé való fordulás, a mi, erdélyi, sok mindenben csalódott, gyanakvó, fanyar mosolyt tükröző emberarcunk megmutatása.” (Ádám 1946. 4.) és Korda Istváné: „... be kell hatolniok a nemzeti és társadalmi problémák mélységeibe és ugyanakkor földrajzpolitikai valóságaink felismerése és tanulságainak levonása sem maradhat el. [...] Mindenekelőtt és mindenkifelett azonban az írónak jóban és rosszban ki kell tartania népe mellett, amelynek közvetett módon szellemi vezetője és irányítója kell, hogy legyen.” (Korda 1946. 4.)
24. Lásd az ifjúmunkások nevében író Fáskerti szövegét vagy Kacsó Sándor véleményét: „Húgaim és sógoraim mind faluban és mind a földből élnek. Régóta figyeltem irodalmunk iránti érdeklődésüket.[...] lírai költészetünk a néptől elszakadt s a népre hatástalan irodalmi nyelvet (*kulturális tolvajnyelvet*) teremtett magának. [...] Íme, a feladat: a mai legmagasabb eszményeket és mondanivalókat is olyan egyszerű s költői képekben is tiszta nyelven mondani ki a népnek, ahogy Arany és Petőfi tudta ezt a maga korában és az akkori magyar nyelven” (Kacsó 1946. 5.) Kiemelés tőlem, Gy. L.
25. *Lenin az irodalomról*. Útunk, 1948/14. 5.
26. Az idézetet érdemes folytatni, mivel az kommunista irodalommal szemben támasztott igényekre mutat rá. „A szocialista realizmusban végre az ember szociális oldala, általában a társadalmi lét nagy kvalitásai, köztük a munka kerülnek előtérbe, vagyis az az objektív valóság, amiben élünk s tényleges küzdelmeink folynak, nem pedig az a szubjektív világ, amiben a polgárság irodalma oly hazugul elmerült. [...] Nyilvánvaló: a kritika és önkritika az irodalomban is az a módszer, amivel kiküszöböljük a felmerült hibákat s ezáltal a fejlődést, az előrehaladást előmozdítjuk. [...] a kritika a maga tartalmi, világnézeti magatartásával s a lényeges társadalmi emberi kérdések iránt tanúsított érzékenységgel mindig hű tükre a hozzátartozó irodalom társadalmi alapjának és belső színvonalának.” Vagy „A kritika nem egyéni kifejező forma, ugyanakkor azonban nem is irodalmi-szakmai tolvajnyelv és magas iskola. A kritika közéleti nevelő forma, mely a műalkotás pozitívumainak és negatívumainak elemzése során tisztázza egyúttal azokat a lényeges kérdéseket is, amiket a műalkotás felvet. [...] Igenis a kritika emelje ki és nevezze meg a műalkotásban a műhibákat és műértékeket, lássa meg és tisztázza a műalkotásában az ún. esztétikai, de ugyanakkor keresse és tudatosítsa a szocialista építésünk és életalakításunk számára lényeges kérdéseket a mesében, a figurákban, a megoldásban, a hangban, az író magatartásában...” (Gaál 1949a. 9.)
27. Az idézet további része: „Az egyoldalú, hibahajhászó bíráló módszer – egy-két kivételtől eltekintve – általános magatartássá lett. Egyes fiatal kritikusaink bíráló módszerében a felületesség és az eredmények összegezésének hiánya még tipikus jelenség. Kritikai megjegyzéseiket és megállapításaikat nem a művek és a művekben tükröződő valóság mélyenszántó, alapos és átfogó elemzésére alapozzák, hanem ezt elvont és üres szellemeskedéstől „csillogó” formalista esztétikai tolvajfogásokkal kerülik meg.” (Hajdu 1950. 7.)
28. „A Szövetség nagynevű író elnöke, a *toll munkásai* számára jelölte ki a feladatot: jövőre egyetlen írástudatlan analfabéta se legyen az országban. Az újságíró minőségi igényt támasztott velük szemben: több formai műgondot követelt az írásban s több elmélyedést a mondanivalóban.” (Nagy 1946a. 3.)
29. „Általános a panasz világszerte, hogy az írók nem dolgoznak. Pedig az írók még sohasem dolgoztak annyit, mint napjainkban. Klasszikus remekműveket talán nem alkottak, de a napi élet terén felbecsülhetetlen értékű munkát végeztek. Így a bánási írók is gyárakba szálltak ki, falvakat, városokat látogattak, [...] újságcikkekben küzdöttek demokratikus közéletünk kialakítása érdekében. [...] Az íróasztal mellől ezernyi kötelesség parancsolja el az írókat. Magas igényű kézirat így alig kerül elő manapság íróasztala fiókjából. De az írókat vigasztalja az a tudat, hogy az új világrend kiépítéséhez maguk is hozzájárulnak egy-egy téglával.” (Kubán 1946. 4.)
30. „... în literatură, trebuie vizat realismul, cu grijă de a nu bascula în naturalism sau, și mai rău, în formalism. Partidul își asumă misiunea de a trasa linia de separație și de a atribui etichetele.” (Thom 2005. 51.)
31. „Ez a törvény csupán a román nyelvű irodalmat veszi figyelembe, csupán a román nyelven alkotó szellemi munkásokat és színpadi szerzőket veszi védelmébe, és csupán a román írók szakmai testületének: a Román Írók Társaságának biztosít törvényes előjogokat. [...] a törvény sze-

- rint fordítói tevékenységet csak a R Í T-nak tagja folytathat s a fordításokat is ez a társaság ellenőrzi. A magyar író nem tagja a R Í T-nak, mert magyarul ír. A romániai magyar írók érdekelt a Romániai Magyar Írószövetség képviseli.” (Erős 1946. 1.)
32. „Az erdélyi magyar népi valóság azonban, ne feledjük, a román néppel való együttélés tényét is jelenti, valamint az itt erjedő koreszmék s a hatalmas lendületű szovjet-művelődés termékeny hatását. Az igazi nemzeti kifejlődés nem az elszigetelődésben rejlik. Nem lehet élni, gyarapodni lefojtott parlagi nemzetieskedéssel, a nagy társadalmi tényektől és szellemi áramlatoktól »függetlenül«. Akik ezt megértik, soha nem ismert távlatokat nyitnak irodalmunk számára.” (Bányai 1946. 4.)
33. „A hozzánk érkező nyugati folyóiratokból és irodalmi hírekből egyelőre nem olvashatunk ki többet, mint azt, hogy az angol irodalom még mélyebben hajlik az elzárkózás felé, de most már nem saját megmerevedett társadalma elől – mint Joyce, Woolf, Huxley, Lawrence és Morgan esetében, hanem egyenesen a valóság és mindama emberi és társadalmi eszmék elől, amelyek világszerte az irodalom megújulásához, az író és valóság találkozásához, a társadalom jobbaválásához vezetnek.” (m. j. 1946c. 7.)
34. „A forma még állja az új idők ostromát, de a tartalom már mállik a korszellem formáló ujjai közt. [...] Az angol alkotóművész tapogatózva keresi útját kora nagy válságában, a középutat az elefántcsonttorony és a látványos bódé között, az Oscar Wilde-i »l'art pour l'art« és az O'Casey-i »art for the people« között. [...] Az irodalom, amit a művelt középosztálybeli író alkotott a művelt középosztálynak, már csak a tegnapi tündöklés visszénye. A tegnap géniusza pedig enyészik s a máé még nem született meg.” (Erdélyi 1946. 10.)
35. „Íme, a feladat: a mai legmagasabb eszményeket és mondanivalókat is olyan egyszerű s költői képekben is tiszta nyelven mondani ki a népnek, ahogy Arany és Petőfi tudta ezt a maga korában és az akkori magyar nyelven” (Kacsó 1946. 5.)
36. „Petőfi költői-politikai világnézetének igazi értelme ma világosan látszik, amikor a munkások-paraszatok-értelmiségiek szövetségében a költő »népe«, a munkásság és parasztság plebejusi tömege a demokrácia élcsapata. Tanítsa végre az iskola a politikai, szerelmi, természeti elbeszélő és lírai költészetében egységes, magánügyeiben a közügyekkel azonosult, nemzetiségében patrióta s patriotizmusában a szabadságért küzdő népekkel szolidáris demokrata költőt: napjaink eszményi nemzeti költőjét. Tanítsa az igazi Petőfit.” (Gaál 1946a. 1.) vagy Móricz Zsigmondra emlékezve: „S ez a magatartás, épp amióta meghalt, időszerűbb és nélkülözhetlenebb egyre. Az az íróasztaltól szakadatlanul népe közé járó, de a népe közé korántsem csak a témáért, figurákért vágyó író magatartása ez, aki a faluba (vagy gyárba) népe történeti-társadalmi (nemzetiségi) sorsának helyes felismerése és helyes irányítása miatt megy. Az a magatartás ez, mely a maga egyéni, írói nagy különbségét a közösségért való munka szélességében osztja el. Ahogy elosztotta ő, különösen élete utolsó éveiben, mikor már kiderült, hogy törni és zúzni kell a népe nyakába akasztott jármon. A járom összetört, ám ez a móríczzsigmondi magatartás nem fölöslegessé lett, hanem éppenséggel általánossá és egyetemessé teendő írónkban.” (Gaál 1946b. 1.)
37. Az idézet folytatása: „Költőink hiányosságai közül, többek közt a legfontosabbnak azt a hibás törekvést tartom, mellyel költőink egy versbe akarják belegyömöszölni szocializmus építő társadalmunk összes kérdéseit. Természetesen ez nem sikerülhet s ezért aztán a legtöbb verset általánosságokkal és csupán jelszavakkal tűzdelik tele.” (Karácsony 1951. 4.)
38. Az aradi Alexandru Sahia irodalmi kör: *Vita költészetünk kérdéseiről. Az olvasó hozzászól.* Útunk, 1951/28. 4.
39. *A szerkesztőség postája.* Útunk, 1949/5. 2.
40. Erre több kritika is utal. Páll Árpád például Sahia novelláiról elismerően ír, de az irodalom negatív jelenségeit is szemügyre veszi: „Olvasmányaink alapján tapasztalhattuk, hogy a polgári író az imperializmus szakaszában gyakran nem tud, vagy nem mer szembenézni saját társadalmával, saját idejével. Regényében, vagy novellájában sem a cselekmény a fontos, az hogy emberekkel a társadalomban valami történik, hanem a lélektani helyzetek.” (Páll 1949. 13.)
41. „Az olvasók konferenciája közkedvelt a Szovjetunióban. Az írók ezeken a konferenciákon újabb műveikből olvasnak fel s ezekhez a felolvasásokhoz azután szabad megbeszélés csatlakozik.

Nyilvánvaló, hogy az írók és olvasóinak ilyen összefüggései mindkét fél részére hasznosak. (Sz. n. 1946d. 7.)

42. „Criticului i se cere să fie un aspru judecător al celor ce nu evoluează pe linia progresului, în frontul celei mai avansate ideologii, pentru interesele vitale ale popoarelor...” (Mihai Beniucot idézi Sanda Cordoș – Cordoș, 2002. 123.)
43. „Ceea ce deosebește comunismul de alte experiențe totalitare, și mai ales de filozofiile fasciste ale acțiunii pure este cu siguranță punctul său de sprijin științific, referințele și obsesiile sale livresci. Toți șefii comuniști au scris enorm (sau cel puțin s-au prefăcut că o fac), toți au fost foarte preocupați de problemele teoretice, fiecare cu gândul de a mai adăuga un mic detaliu la marea știință marxistă. A fost o civilizație a *scrisului*, scris vrând să însemne în acest caz *Scriptură*, o colecție de texte sacre, copiate și recopiate, compilate, interpretate la nesfârșit... Un comportament de tip medieval, Marx înlocuind Biblia, iar discipolii săi pe Părinții Bisericii. [...] În toate țările comuniste cărțile se vindeau foarte ieftin, și pe motiv bine întemeiat. „*tînța* ca fundament, *Rațiunea* ca metodologie, *Cartea* ca mijloc, iată câteva simboluri distincte și impresionante ale comunismului.” (Boia 2005. 89–90.)
44. „*A nyílt kánon* egy adott időszak meghatározó, alapjait tekintve iskoláskönyvekben lefektetett és egyéb eszközök által szintén terjesztett kánonját jelenti [...] feladata az irodalom szerepének meghatározása, illetve annak körülírása, hogy e szerep betöltéséhez milyen tulajdonságokkal rendelkező művekre van szükség. A *nyílt ellenkánon* a nyílt kánonnal szemben fogalmazódik meg, közvetlen célja a már érvénytelennek ítélt kánonnal szemben egy alternatív ellenkánon megfogalmazása, végső célja a nyílt kánon leváltása és önmaga nyílt kánonná emelése. A *lap-pangó kánon* alapvetően a nyílt kánon és a nyílt ellenkánon körén kívül működik, de nem azonos a kanonizálatlan egészével, és nem feltétlenül szorít ki a köréből mindent, ami a kanonizált körébe tartozik. A *negatív kánon* a valamilyen formában kanonizált bizonyos elemeinek a nevesítve elítélését jelenti.” A különböző kánontípusokat Szajbély Mihály különíti el. (Szajbély 2000. 177–210.)

VÁRI CSABA

AZ IRODALOMKRITIKA
MINT HATALMI MÉDIUM
AZ IRODALMI ALMANACH CÍMŰ
FOLYÓIRAT TÜKRÉBEN
AZ '50-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

1. A TOTALITARIZMUS TERMÉSZETRAJZA

1.1. AZ ÉRTELMISÉG ÉS A HATALOM VISZONYA

A második világháborút követő években gyökeresen megváltozik Románia társadalmának¹ politikai, gazdasági és kulturális pozíciója és szerkezete. A Kommunista Párt hatalomra jutása, a totalitarista rendszer megszilárdulása és teljes homogenizációra törekvő agresszív politikája az interperszonális kapcsolatok, és az egyén és világ viszonyának a marxista-leninista ideológiában való feloldását tűzte ki legfőbb céljául hatalmának kézbe tartása végett.

A vizsgált korszak (amelynek során az ország Gheorghe Gheorghiu-Dej vezetése alatt áll) társadalmának jelen dolgozat szempontjából fontos aspektusa a többnemzetiségű jelleg, ezen belül a romániai magyar nemzeti kisebbség korabeli kultúrájának kérdése. A társadalom rétegzettségének eltüntetésére irányuló, totálisan egyneműsítő törekvés képezte a korabeli hatalom politikai gyakorlatát. A nemzeti vonatkozások értelmiség és hatalom viszonyának elemzésekor a kutatót további árnyalásokra készítetik. Ennek értelmezésére és megértésére a korszak történelmi, politikai és kulturális jelenségeit teljesen átfogó problémafelvetés lenne szükséges, ez azonban dolgozatomnak csak bizonyos kontextuális előfeltételeit képezi.

Jelen tanulmány egy irodalompolitikai vizsgálatra tesz kísérletet: a romániai magyar irodalomnak az ország korabeli kultúrájába való beilleszkedését tárgyalja, a politikai elit által meghatározott céloknak és feladatoknak az irodalomkritikákba is beépülő beszédmódja mentén. Azt vizsgálja, hogy a korszak egyik alapvető irodalmi kiadványában, a Kolozsváron 1950-ben létrejött *Irodalmi Almanach*ban megjelent irodalomkritikai szövegek hogyan váltak a hatalmi apparátus „szolgálati” eszközévé.

Az adott korszak irodalomtörténeti sajátos összefüggésbe kerültek a politikai történésekkel. „»Bármely osztály, amelyik meg akarja szerezni a politikai hatalmat, előbb meg kell, hogy nyerje magának a művészet területét«. A szovjetizált Romániában ez teljesen fordítva történt, ahogyan más népi demokráciákban is, abban az értelemben, hogy a realista-szocialista művészet, amely a valóban értékeset helyettesítette, a hatalom elfoglalása után lett annak alárendelve [...] és szolgált legitimitását.” (Mihail Zamfirt idézi Osman, 2004. 48. – fordítás itt és a továbbiakban tőlem, V. Cs.)

A marxista-leninista alapú „új” érték- és normarendszernek az irodalomban és az irodalomkritikákban is kötelező érvénnyel történő megjelenítésére való hatalmi törekvés a hivatásos írókkal és kritikusokkal szemben két alternatívát kínált: az integrálódást az új értékrendbe² és annak forgalmazását, vagy az ellenszegülést. Ez utóbbi az irodalmi közéletből való kirekesztéssel, a publikálási

jogok megvonásával járt, ami társadalmi státusvesztést jelentett, vagy beláthatatlan következményeket vont maga után, mint ahogy például Páskándi Géza, Földes László és mások esete is mutatja. (Bővebben lásd: Bottoni 2005a.)

A vizsgált korszak éveiben a kommunizmus hatalmának és stratégiáinak totális stabilizálódása azonban még kölcsönös függési viszonyt mutat az irodalompolitikai erővonalakkal. „...abban a meggyőződésben, hogy az irodalom propagandaeszközzé tehető, a kommunista rezsimnek szüksége volt az írókra, mint agitátorokra.” (Osman 2004. 49.) A nyilvánosságot kapott írók, irodalmi szereplők és irodalomkritikusok többségének felfogása és cselekvési motivációi is többé-kevésbé egybeestek ekkor még a hatalomával, egészen az '50-es évek közepéig. A politikai „kampánynak” nemcsak médiumai, de működtetői és hasznélvezői is voltak.³ A későbbi időszakban azonban a korszak irodalmát és irodalomkritikai szemléletét is a politikai elit által fenntartott manipuláció, a mesterséges motivációk és a megfélemlítés mechanizmusai irányították és ellenőrizték. „A totalitarista hatalom és az értelmiség szövevényes alapvető konfliktusossága a mindennapok sodrában és egyéni magatartás-változatokra lebontva csapda-helyzetek és kényszerpályák sorozatát jelenti, olyan helyzeteket, amelyekben a választás lehetősége végletesen behatárolt.” (Gálfalvi 2005)

A romániai kultúrába integrálódó romániai magyar irodalom vizsgálatakor (elsősorban az interakció szereplőit és működtetőit tekintve) elkülöníthetőnek tartom az integráció két szintjét. *Társadalmi* integráció alatt elsősorban a lapszerkesztőket, az irodalmi lap(ok) munkatársait értem – ez társadalmi szinten státust, fizetett állást jelentett. A hatalmi apparátus által alkalmazott irodalmi közszereplők az esetek többségében a politikai szerepvállalásukig is eljutottak.⁴ Az érvényben levő érték- és eszmerendszer forgalmazóiként és „alkalmazói-ként” az *ideológiai* integráció részévé is váltak. Ugyanakkor az értelmiség közvetítésével az olvasó is fogékonyra vált a beszédmód iránt, amelynek részletesebb vizsgálatára a dolgozat egy későbbi fejezetében kerül sor.

E két integrációs szint közül az utóbbi elemzésére vállalkozom, amely által az értelmezett korszak irodalmának szerkezete és a róla szóló diskurzus is gyökeresen megváltozott.

Nagy vonalakban ennyit lehetne előrevetíteni, a történelmi eseményeket és társadalomtörténeti szempontokat is figyelembe véve a korszak ideológiai szempontból meghatározó és behatárolt sajátosságairól, ezzel mintegy körvonalazva annak kulturális, ezen belül irodalmi vonatkozású történéseit.

A továbbiakban az *Irodalmi Almanachban*⁵ megjelenő kritikai szemlélet és a műbírálókat gyakorlatának elemzésére teszek kísérletet. A dolgozat során két fő kérdésre keresem a választ: milyen jellegű irodalomkritikai diskurzus vált uralkodóvá a tárgyalt korszakban (melyek voltak az irodalomkritika értékelési szempontjai), illetve, hogy egy műbírálóban milyen nyelvezetet használt a kritika, és azt hogyan.

1.2. KULTÚRFORRADALOM

Az '50-es évek elejére a marxista-leninista ideológia gazdaságilag az iparosítással és a kollektivizálással, kulturálisan „a szocialista építés haladó eszméjének”, a polgári-földesúri hatalmi rendszer megdöntésének elvével és gyakorlatba ültetésével próbálta maga mellé állítani a munkásosztály tömegeit. A politikai elitnek a néptömegek elé való kiállása és beszéde, valamint a sajtóorgánumokban és az irodalmi lapokban is közzétett rendeletei, beszámolói, felhívásai és az ezek által szorgalmazott és szervezett gyűlések nem csak olvasóközönségbe hozták, de mintegy hitelesítették is a bennük foglalt eszméket.

A „kultúrforradalom”⁶ fogalma a fent említett programok megvalósításához vezető utat volt hivatott az olvasók tudatába ültetni. A nyilatkozatok kiemelték, hogy mindezt a szovjet modell alapján, illetve csakis lojális román állampolgárként lehet és kell létrehozni. Ezek az állásfoglalások egyrészt közvetítették a romániai magyarság felé a román kultúrpolitika legfrissebb direktíváit, másrészt kijelölték a romániai magyar kultúra helyét a romániai kultúrán belül. A programnyilatkozatok felszólították az írókat, művészeket a csatlakozásra.⁷

Kultúrforradalom alatt az uniformizált mentalitás és a „tömegkultúra” terjesztése volt értendő.⁸ Ennek a modellnek egyik és folyamatos megjelenítési lehetőségét és forgalmazását az irodalmi közegben látták, az irodalomkritika által pedig sikerült számon kérhető „programmá” is alakítaniuk. „A művészet csak a propaganda egyik formája volt, a propaganda viszont a művészet legmagasabb formája.” (Richard Pipes-t idézi Osman 2004. 50.) Az uniformizált gondolkodásra való hatalmi törekvés nem jelentett mást, mint a néptömegeket megtanítani azonos módon gondolkodni (a hatalommal), ugyanazt gondolni a „valóságról” a marxista-leninista világmagyarázatnak megfelelően. Megkockáztathatjuk azt a megállapítást, hogy a korszak egyik sajátossága a népnevelés mint irodalom és az irodalom mint népnevelés – a népnevelést itt politikai célzatosságúnak tekintve.

A korabeli irodalomolvasó is így vált az integráció részévé: a jelszavakra épülő beszédmódba való bevonása, az egységesség és egyneműség felelősségének a köztudatba való bepréselése és elhíttetése által. „A marxizmus-leninizmus tanulmányozása, a szovjet irodalom tanító példája nyomán íróink egyre teljesebben sajátítják el a szocialista realizmus módszerét, egyre hívebben, pártosabban és művésziesebben tükrözik hazánk valóságát: az épülő szocializmust. Kétségtelen, hogy e valóság mögött még nem egyszer marad le irodalmunk. A Pap Lajosok, Șerbănescu, Strehatik, a traktorállomások, állami- és kollektív gazdaságok dolgozóinak élete, a munka mezején elért hőstetteik még nem tükröződnek a maguk teljességében. [...] Mégis nem egy novella vagy regény hősében ismerhet magára az új, a dolgozó olvasóközönség. [...] A Román Népköztársaság magyar irodalma, a román irodalommal karöltve éppoly kö-

vetkezatosan és öntudatosan harcol azokért a nagy célkitűzésekért, melyeket a Párt jelölt ki hazánk dolgozó népe elé.”⁹

A vizsgált korszak romániai és ezen belül romániai magyar irodalmi „modelljét” a szovjet irodalom, a szovjet eszmerendszer adta. Ez a követendő minta az *Irodalmi Almanach*ban megjelenő irodalmi szövegeknek és irodalomkritikáknak is a gerincét és fogódzóját képezi, amelynek felsőbbrendű szerepét nem lehetett (és nem szabadott) megkérdőjelezni. Az 1950-ben induló lap már első számának programatikus *Bevezetőjében* kijelöli ezt az irányt.¹⁰

A *Szovjet példa* rovatként jelenik meg a lapszámokban, ezzel is megerősítve az elvárt normarendszer legitimitását és kötelező érvényű terjesztését. Bár dolgozatomban tulajdonképpen célja a folyóiratban megjelenő kritikák elemzése, fontosnak tartom megemlíteni, illetve néhány alkalommal reflektálni a rovatban megjelenő szövegekre, mivel az a kritikák értékelési szempontjainak, nyelvének és diskurzusának egyik fontos komponensét képezi.¹¹ Bajor Andor *Tükrözi-e irodalmunk a nemzeti kérdés megoldásáért vívott harcot?* című kritikájának végzavában, a tulajdonképpen bírálattól elkülönített szövegtestben például így zárja sorait: „Verseink és novelláink, amelyek Népköztársaságunk építő munkájáról szólnak, az új haza szeretetét hirdetik és a román-magyar testvériséget ábrázolják, csapást jelentenek a nacionalista maradványokra. [...] De még mindig nem elegendő. [...] Kritikusainknak *egységes és szervezett* küzdelmet kell folytatni a nacionalizmus irodalmi jelentkezései ellen...”¹²

Az etnikai közeledés a „szocialista építés” időszakában egymástól kölcsönösen elvárt gesztusrendszerként képezett. A nemzeti tudatot és színezetet a korai Gheorghiu-Dej korszakban szinte teljesen elfedte az irodalomba is bekerült, a domináns érvénnyel fellépő „pártos szellemű” ideológia. Ennek egyik lehetséges magyarázata, hogy az egyének elsősorban kommunistákként határozták meg önmagukat, akik a leendő új ember megteremtéséért vívott harcban, a Népköztársaság épülő szocializmusának új állampolgáraiként szembehelyezkednek a kizsákmányoló burzsoá-földesúri osztállyal.¹³ Érdekes már az első lapszámoktól odafigyelni a folyóiratban megjelenő román-magyar közeledés gesztusának kifejeződésére, az egymásról való tudás és az egymásra figyelés jelenségére, de elmaradásának vagy ellentétes képének felrovására is. Például: „Gaál Gábor összegyűjtött munkáinak [...] írásai segítenek harcra mozgósítani a haladó értelmiséget a burzsoázia irodalmi (ideológiai) hódításai ellen. Erőteljesen bírálja a magyar reakció irodalmi fórumát, az Erdélyi Helikont és a köréje csoportosult népellenes írókat, akik az úgynevezett »*transzilvanizmus*« sovíniszta-revizionista irodalom kialakításával, »*székely mítosz*« teremtésével igyekeznek nacionalista éket verni a román nép és a magyar dolgozók közé.”¹⁴ Ez a Gaál Gábort egyébként bíráló cikkben is pozitívumnak számít.

Oláh Tibor *Creangă válogatott munkáiról* szóló írását pedig így kezdi: „A gondosan előállított vastkos kis könyv újabb lépés a román és nemzeti kisebb-

ségek kultúrkinceseinek kicserélése útján, újabb kézfogás dolgozó népünk erkölcsi-politikai egységének megszilárdításában.”¹⁵

2. A(Z ALKOTÓI) SZABADSÁG ÁLLAMOSÍTÁSA

2.1. TILTOTT TANÚ – AZ „ÉN”

Az egyéni magatartásformák minden jellemzőjének a kollektív érdekekben való feloldása volt a hatalom másik fő célkitűzése. A korszak hatalmilag irányított jelenségszerkezetének megragadására vezetem be az *én-eltörlődés* fogalmát. Ennek definíciójára Sanda Cordoş korszakjellemezését hívom segítségül, aki szerint a szubjektum önmagával való foglalkozása a titkolandó dolgok közé tartozott, közösségi szempontból irrelevánsnak bizonyult. (Cordoş 2002) Az „én kultúrája” érdektelennek számított, sőt az intimizmussal, individualizmussal, a személyi karrierépítéssel való megbélyegzést vonta maga után, amely ellentétben állt a Párt kiszolgálását megkövetelő eszmével, miszerint az egyén elsősorban a társadalomnak *hasznos* tagja.¹⁶

A csoportérdekeknek alárendelt „én”, személyességének nem-vállalhatóságával, sőt betiltásával gyakorlatilag eltörlődött, és feloldódott a közösségi megvalósításokban. Az „én” a „mi”-re cserélődik fel. A személyi identitást a külső, kényszerítő erők nyomására az „új ember” fogalma fedi el, a külső és belső elvárások között pedig olyan törés jön létre, amely a magánszféra kiüresedését jelenti.

A marxista-sztálinista fogalmi keretek közé nem illeszkedő, így tehát nem értelmezhető és főként meg nem tűrt „én”-nek az irodalmi művekben és az irodalomkritikákban való megjelenése is a rosszállás kimondásával jelentkezett. „A szerző a kelletténél nagyobb »szeretettel« mélyed el a »furcsa« figurák megrajzolásában. Tipikusságuk terhére egyéníti őket akkor, amikor éppen furcsaságukat, kiáltó »érdekességüket« munkálja ki. Ez elvileg is helytelen, mert az olvasó figyelmét az eszmei mondanivalóról az érdekes, sőt a »furcsa« felé tereli.” – írja Kacsó Sándor *Fiatál szívvel* című, Asztalos István regényéről szóló kritikájában.¹⁷

2.2. AZ ÍRÁS ÉS OLVASÁS INTÉZMÉNYESÍTÉSE

Az irodalomban és az irodalomkritikákban a nép nyelvének használata vált követendő mintává, illetve a „felbecsülhetetlen értékű eszmei fegyverként” számon tartott, Sztálin nyelvtudományi munkájának szótárába illeszkedő diskurzus.¹⁸ „A politikai üzenet egyszerű és világos volt, »az alkotás módszere« pedig egységes, amely az írói világoknak és magának az irodalomnak az egyenmőségét vonta maga után: eltűnnek az egyedi költészeti vonások, eltörlődnek a személyes alkotói különbségek.” (Osman 2004. 50.)

Kacsó Sándor Asztalos István regényéről írt kritikájában a következőt állapítja meg az írói mivolt korabeli modelljét illetően: „Ez a regénye Asztalosnak [...] az írói feladat *átértésének* öntudatos elmélyülésére vall, hogy erényét [...] következetesen, lankadatlanul, *kanyargók és öncélú kitérők nélkül* ideológiai mondanivalójának a szolgálatába állítja.”¹⁹

A tankönyvek²⁰, az irodalmi művek kiadásától²¹, a lapkiadáson keresztül a közoktatás megszervezéséig²² a hatalom mindent a kezében tartott. Tapodi Zsuzsa joggal emeli ki: „az oktatás révén – mely a tudás szervezett továbbadásaként a tanulók olvasói elváráshorizontját befolyásolja – konzerválható akár egy tételesen már nem vallott kánon is...” (Tapodi 2001. 4.) – érthető tehát, hogy miért figyel oda a romániai sajtó (többek között) az orosz tankönyvekre.

3. VALÓSÁG ÉS IRODALOM

Az *Irodalmi Almanach* második évfolyamától az irodalomkritikai szövegek már a *Bírálat* című rovatba szerveződnek, mintegy a szerkesztőségi koncepció szervezettségét is jelezve és megerősítve a bírálatok fontosságát.

Bajor Andor már említett, *Tükrözi-e irodalmunk a nemzeti kérdés megoldásáért vívott harcot?* című kritikájában így érvel az irodalmi művekben történő valóságábrázolás hiányosságai kapcsán: „Nem másodrangú, mellékes, csak szóban hangoztatott feladatról van szó, hanem irodalmunk egyik *alapvető* kérdéséről. [...] Az a tény, hogy íróink és költőink nem látják alapvető feladatnak a nacionalizmus ellen és a proletárnemzetköziségért vívott harcot, azt mutatja, hogy valóságunk és irodalmunk között még mindig úr tátong²³. Ugyanebben az írásában Bajor a Kovács György regényéről szólva a „valóság” és az elmondott történet közötti ellentétet emeli ki. „Kovács György regénye, a *Foggal és körrömmel* egy székely falu történetét mondja el [...], amelynek főhőse Orbán Pista, aki inkább »narodnyik-hős«, »vezér-egyéniség«. [...] Orbán Pista *véletlenül* hal meg verekedésben, amelyben semmi keresnivalója nincs.”²⁴ A kocsmában, ahol a kulákok mulatnak, Orbán Pista barátja provokálja ki azt a verekedést, amelyben Orbán Pista a történetek áldozatává válik. Bajor kifogásolja a szerző regénykoncepciójának szűkre szabottságát, a történeti építkezésnek „véletlensorozatait”, mindvégig kurzívval emelve ki a „véletlen” szót. Hiszen „Orbán Pistát a *valóságban* magyar nacionalisták, a kizsákmányolók, a munkásosztály, a dolgozó nép dühödt ellenségei gyilkolták meg! Orbán Pistából az író *nemzeti hőst* alkotott volna, nem eldugott, távlat nélküli, vicinális verekedőt, ha a valóságot mondja el. A nemzeti kérdést az író kiejtette a regényből.”²⁵ Bajor szóhasználatát ugyanakkor figyelemreméltó, amennyiben a *nemzeti* fogalmát használja értékelő fogalomként: kettős diskurzust működtet.

3.1. AZ IRODALOMKRITIKA MINT KOMMUNIKÁCIÓ

Az irodalomkritikát, mint intézményesített és ellenőrzött közvetítőt hatalom, értelmiség és nép között a szerkesztőségi vitaülések, az egymástól folyamatosan elvárt lapszemlék, a pártvonalon szervezett gyűlések is irányították.

A *Vita az Irodalmi Almanach 4–5 számáról* cím alatt megjelent szöveg annak a vitaülésnek a jegyzőkönyvét tartalmazza, amelyet a RNK Írószövetsége kolozsvári fiókjának (elnök: Nagy István) kifogásai kapcsán szerveztek meg. Az írószövetségi fiók azt kifogásolta, hogy a lap fent említett kettős számában „sem *augusztus 23-a*, sem *november 7-e*, sem pedig a Párt és a nép másik nagy ünnepe, a Párt főtitkárának születési évfordulója egyetlen eredeti szépirodalmi darabnak sem tárgya. Arra kell ebből következtetni, hogy íróink – mivel nem ismerték még fel az időszerűség tulajdonképpeni értelmét – alábecsülik az alkalmi írásokat. [...] nem élnek bent eléggé a valóságban, életük nem oldódik fel eléggé az ország, a Párt életében.”²⁶

Így kapott a hatalom folyamatos visszajelzést a lapok működéséről, a szerkesztők munkájáról, tehát az elvárásai szerint működő, vagy kifogásolni és megbírálni való irodalmi közéletéről, illetőleg a szerkesztőség is első kézből tájékozódhatott a hatalmi elvárásokról.²⁷ „A Gaál Gábor által tett jelentéshez hozzászóltak: Asztalos István, Bajor Andor, Gáll Ernő, Hajdu Győző, Horváth István, Nagy István, Szász János, Tamás Gáspár és Tompa János [*valójában Tompa Istvánról lehet szó – szerk. megj.*]. A jelentés és vita alapján az *Irodalmi Almanach* alábbi *fogyatékoságai* állapíthatók meg: A folyóirat 4–5. számának összeállítása *nem elég tervszerű.*”²⁸

Bár a fenti vitaülés konklúziója ellenkező előjelt mutat, a korszak meghatározó és kizárólagos „programjainak” megfelelően az *Irodalmi Almanach*ban megjelenő kritikák sem tértek, nem is térhettek el a Párt előírásaitól és rendeleteitől. Az irodalomkritika a leleplezés eszköze kellett hogy legyen és *bírálatot* jelentett. Nem a mű tulajdonképpeni értelmezését tartotta szem előtt, hanem a kötelezővé tett marxista értékrend szempontjainak alkalmazását, azok gyakorlatba ültetésének, illetve az irodalmi szövegekből való elmaradásuknak a számonkérését. A kritikák szövegében többnyire szó szerint jelentek meg a kötelező „pártos” program-passzusok. „...a kritika főszerepévé vált felügyelni a párt által körülhatárolt eszmék, irányelvek és feladatok helyes gyakorlatba ültetését. Ezen keresztül tudta a hatalom folyamatosan ellenőrizni azt, hogy az irodalom betölti-e propagandisztikus funkcióját, ami rá volt bízva.” (Cordoş 2002. 122.) Gaál Gábor *Valóság és irodalom* című gyűjteményes könyve kapcsán Robotos Imre a szerző ideológiai revíziójának elmaradása miatt hosszú sorokon keresztül bírálja nem csak a művet, de a kritikusok tömegét is. „A Szovjet Hadsereg felszabadító győzelme után Pártunk irányításával széles körben közkinccsé váltak a marxizmus klasszikusai... Mégsem került sor Gaál Gábor műveinek visszamenőleges ideológiai vizsgálatára. De már *hiba* volt az, hogy nem kísértük

kritikai figyelemmel újabb munkáit, amelyek pedig nem voltak híján korábbi hibáinak. [...] Ez a teljes kritikátlanság volt ennek a hibás tartalmú gyűjteményes kötet megjelentetésének is a forrása.”²⁹ „Megengedhető-e, hogy kritikátlanul »marxista-leninista alapvetésű« írásoknak nevezzük az olyan műveket, amelyek csak marxista-leninista *igénnyel* íródtak, de nem kielégítő marxista-leninista *felkészültséggel*? [...] A »Zvezda« és »Leningrad« című folyóiratok bírálatakor (1946) mondta A. Zsdánov: »Csak a merész és nyílt kritika segít tökéletesebbé válni embereinknek. [...] Ahol nincs kritika, ott gyökeret ver a renyhesség, [...] ott nincs előrehaladás.«”³⁰ Ugyanebben a kritikában írja le az egyik legszembetűnőbb bíráló mondatát is, hogy „Gaál Gábor ezt az irányelvet nem tekinti kötelezőnek az irodalomra, mert szemléletében az irodalomnak önálló élete van.”³¹ Robotos cikke valójában a Gaál Gábor ellen ekkor zajló lejárató kampány része. (Lásd Tóth 1997. 40–59.)

Lényegében annak a „kritikai” gondolkodásnak a hiánya volt kifogásolható, amely a fennálló ideológiának megfelelő szóhasználatot, elvárásokat és követelményeket használta és aktualizálta. Ennek fenntartása és hosszú távon való működtetése érdekében a politikai vezetés egy egyeduralmi kánon kialakítására törekedett.

Az irodalom önálló életéről nem lehetett beszélni, hiszen a totalitáriussá vált rendszerben ennek nem volt relevanciája. A hatalom a felsőbbrendűnek tekintett marxista-leninista és sztálini ideológia körüli vitákban kívánta visszahallani saját hangját.

A militarista retorika szókészletéből kölcsönzött szavak kötelező érvénnyel jelentek meg, illetve kellett hogy megjelenjenek a korabeli írásokban. Ilyenek, mint: (béke)harc, küzdelem, győzelem, háború, fegyver, (ki)vívott, leleplezés stb. Ezek mellett még egy sor olyan, a marxista ideológiát legitimáló fogalmat forgalmaztak, mint a termelés, fejlődés, munka. Ez válik dominánssá és ugyanakkor hiányuk számon kérhetővé, nem csak az irodalmi szövegekben, de a kritikákban is. Szász János írása a *Sztálin eljött hozzánk. Szabadságharcos antológia* című könyvről (amelyben afrikai, dél-amerikai, ázsiai, kínai, japán, koreai költők versei is olvashatók) ezekre a fogalmakra építi mondanivalóját: „Hú tükre ez a kötet annak a békeharcnak, mely immáron világszerte győzelemre viszi a szabadság fegyvereit. A *harcokban edzett szép szó* örökre tanúskodik arról, hogy a népek kezükbe vették a béke ügyét. E fegyverekre szuronynak szánt írások a béke és a szabadság halhatatlan ígéit hirdetik.”³²

Itt érkeztünk el ahhoz a jellemző korabeli diskurzushoz, amit a korszak irodalmában Osman *gyűlöletbeszéd*ként határoz meg (bővebben lásd: Osman 2004. 56–62.), és ami erőteljesen, gyakran *szó* szerint jelenik meg a korszak irodalomkritikájában. Csak szemléltetésképpen idézek ezek közül néhány részletet. Például: „Minden szép és a szovjet ember számára lényeges, erős és mély érzés elválaszthatatlan a *lángoló, szenvedélyes gyűlölettől*, minden szörnyűség hitványság és álnokság elleni *gyűlölettől*. Nem ismerhetjük meg alaposan a

valóságot, anélkül, hogy le ne lepleznénk az új és a régi közt dúló harcot.” (*Irodalmi Almanach*, 1951/4. 102. – kiemelés tőlem, V. Cs.) A fentebb már említett kritikában Kacsó Sándor így ír Asztalos István regénye kapcsán: „Asztalost a már kiemelt nagyszerű elbeszélő készsége s ugyancsak kiváló emberábrázoló ereje hozzásegítette ahhoz, hogy hitelesnek, valóságosnak érezzük azt, amit leírt és ahogyan leírta. [...], hőseit valóságos hősöknek érezzük s lelkesedünk értük, példájuk mozgósít bennünket. Elesettjeit pedig, akiken keresztül leplelez, mint például a szektással az elmaradott rétegeket, vagy a »puffadtarcú«-val a burzsoá társadalom egyik rothadó oszlopát, az *egyházat* – végülis nem sajnáljuk, hanem *megvetjük*, mert világosan látjuk, hogy ezek nemcsak fertőzött áldozatai, hanem *fertőző tényezői* is a rothadásnak.”³³

A műértelmezés szempontjait tehát az ideológia megléte vagy hiánya képezte, illetve azoknak hiteles vagy nem hiteles tolmácsolása az olvasók felé. Ezen meghirdetett „közös cél érdekében” olyan személyek avansáltak szerzőkké, írókká és irodalmi közszereplőkké, akik a munkásosztályból kerültek ki, személyükben is legitimálva a fenntartani kívánt ideológiát.

Az ideológia fontos eleme az egységesítő jelleg is, ennek érvényesülésére Bajor Andor egyik írásában is találunk példát. Van-e »sajátos bánsági irodalom«? című lapszemléjében bírálja Bálint Lászlót, aki a bánsági lap egyik kritikájában ezt írja: „...»vajjon visszatükröződnek-e írásainkban a sajátosan bánsági viszonyok. Bizonyos mértékig kétségtelenül igen: *túlsúlyban van az ipari téma.*« [...] Egy pillanatra sem tagadjuk, hogy Népköztársaságunk vidékeinek egyéni jellege van. De ezekben a Népköztársaság egységes jellege nyilvánul meg.” (*Irodalmi Almanach*, 1952/1. 124. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.)

Gaál Gábor és Iosif Pervain vitaindító előadást tartottak a RNK Írószövetsége kolozsvári fiókjának kritikai ülésén, amely *Hogyan segítette a kritika irodalmunkat?* cím alatt jelent meg a lapban. A vitaestet annak apropóján szervezték meg, hogy a Párt kolozsvári Tartományi Vezetősége az *Igazság* hasábjain az *Útunk* szerkesztési gyakorlatát ekképpen bírálta: „*nem járul hozzá kellő mértékben tevékeny szerkesztői munkával az irodalmi alkotások magasabb színvonalra emeléséhez.* [...] A liberalizmus érvényesül a *kritikai anyagok* leközlésében is.”³⁴

Minden művészetről való diskurzusban elhangzott, hogy a kritika a legfontosabb katalizátora az illető művészeti ág *fejlődésének*.³⁵ A vitaülések az ideológiai és nem pedig az esztétikai vagy más olvasati szempontú műértelmezői gyakorlatra sarkallták a kritikusokat. „Általában a kritikusnak méginkább kell szüntelenül tanulni, mint bárki másnak a szocializmusban. [...] Áll ez *elsősorban ideológiai-politikai*, de ugyanúgy áll a valóság mozgásának, változásainak, a valóság kérdéseinek, mint az irodalomelmélet kérdéseinek és a hagyomány kincseinek az ismeretére. [...] Hogy a kritika tudományos, szakmai elsajátításában milyen gyengén állunk, mi sem mutatja élesebben, mint az a bizonytalanság és tájékozatlanság, amely kritikánkat ezideig még a *művészi ábrázolás* kér-

déseinek az elemzésében jellemzi. [...] igen soványak kritikánk ismeretei a marxizmus-leninizmus esztétikájában...”³⁶

Az irodalomkritikusnak elsődleges feladata volt az irodalmi művekben jelentkező „félrelépéseket” észrevenni és bírálni, ha a szöveg nem illeszkedett bele az előírt beszédmódba. A hatalom ellen szólhatott tehát azzal is, hogy a másságot és nem az egyneműt ábrázolta. Amint láttuk, a „furcsa” ember megjelenítése sem fért bele a korabeli, a valósággal párhuzamos világmagyarázat képébe. A kritika nyelvhasználata³⁷ is óvatos volt – csak idézőjelben használta a „furcsa” szót is. Mert annak pusztá leírása, kimondása is a szó erejében való hitről való meggyőződést jelentette és elterelte a figyelmet a „lényegről”.

Az irodalomkritika egy másik, szintén a hatalmi beszédből „átöröklött” ön-reprezentációja szerint az írók elvárják a kritikusok útmutató visszajelzését. „Mit várnak az írók a kritikától? Legyen útmutatójuk a szocialista-realista irodalomért vívott harcunkban. Az ehhez szükséges erővel rendelkezünk. Az éles harci-fegyver: Pártunk ideológiája sem hiányzik.”³⁸

A korszak irodalomkritikájára igen jellemzőek még azok a jellegű írások, amelyek a bírált művekről szóló tartalmi beszámolók, és főként a történelmi szempontoknak tulajdonítanak fontosságot. Például: „Az 1943-as év nagy eseményeit a szerző tehát négy földrajzi pontba összesűrítve tárgyalja. Egy menekülő honvédszázad és egy munkaszolgálatos alakulat néhány kilométeres útja és három hadifogoly tábor a színtere a regénynek. Ebbe a »négy vízcseppbe« természetesen nem fér be a Nagy Honvédő Háború döntő fordulatát jelentő év minden magyar vonatkozású eseménye. Ez a négy kép azonban elégséges arra, hogy megmutassa a pusztuló úri Magyarország sajátos vonásait és előtérbe állíthassa azokat az erőket, amelyek honfoglalásra készülve az új népi Magyarország építőivé válhatnak. [...] A regény főhőse Pásztor Gyula, egy kárpátukrajnai erdőőr, aki a cseh burzsoázia és a magyar feudálkapitalizmus országaiból egyaránt kiábrándult. [...] Amikor először kerül kezébe a Kommunista Kiáltvány, idegennek érzi szavait, néhány hét múlva azonban már azt hiszi, hogy minden mondat róla és neki szól, pár hónap múlva pedig kimondja, hogy kommunista szeretne lenni. [...] Egyike lesz azoknak, akik fegyvert kérnek a Vörös Hadseregtől, hogy a lengyelek, csehek és románok példáját követve harcolhassanak a fasiszták ellen.”³⁹ – írja Marosi Péter Illés Béla *Honfoglalás* című regénye kapcsán.

A korszak irodalomkritikájában a politikai élet pillanatai is teret kapnak. Így például Románia és Gheorghiu-Dej ellenségessé vált viszonya a Tito vezette Jugoszláviához. Vágó Béla Malcev *Jugoszláv tragédia* című regényét egyáltalán nem kritizálja vagy értelmezi, csupán tartalmát meséli el, a regényben megjelenő történelmi eseményeket. Azonban Malcev Tito-jellemzését a hatáskeltés kedvéért már hosszasan idézi: „a horvát kulákcsemete..., a hatalomravágyó, mértéktelenül hiú, demagóg, pózór, ... a nemzetközi kalandor, aki kétarcú, mint Janus ... a végtelenségig öntelt ... aki szeret tivornyázni, szereti a bort és az

asszonyokat ... akinek ápolt kezén ... gyűrű csillogott, akkora briliánszal, hogy egy hindu hercegnő is megirigyelhette volna ... aki csak magának él, és arra gondol, hogyan szilárdíthatja meg hatalmát s aki kis híján balkáni Bonaparténak képzele magát ...”⁴⁰

3.2. AZ IRODALOMKRITIKA MINT TERMELŐERŐ

Az irodalomkritika is erőteljesen átveszi a hatalom retorikus beszédének erőltetett „fanyelvét”, szempont- és értékrendszerébe pedig beépíti annak sematikus szókészletét. A többes szám első személy folyamatos és következetes használata (mint például: pártunk, népünk, népköztársaságunk, írónk, kritikuskaink, azt hisszük, véleményünk szerint stb.) az ideológiával való erőteljes azonosulást, annak értékrendszerébe való beilleszkedést jelzik. Továbbá a kollektív tudatának erősítését hivatottak szolgálni.

A Párt, a Terv, a fejlődés emblematikussá vált témái iránti rajongás pedig az ilyen jellegű sematikus mondatoknak a leírását eredményezi: „Gazdag és változatos tartalommal jelent meg az Almanachul Literar decemberi száma. [...] Aurel Gurghianu a *Népek vezetője* című költeményében mély érzéssel és művészi hitelességgel tolmácsolja népünk szeretetét, háláját Sztálin elvtárs iránt. A vers egyszerű hangja közvetlen és meleg. Mély hazaszeretetet fűti Al. Cáprariu versét (Cântec de dragoste Republicii mele). A költő Népköztársaságunk életét, gyönyörű tájait éneklie meg. [...] A. E. Baconsky [...] a költemény első részében a feudális és kapitalista korszak elnyomatásának megelevenítése helyett mondai elemekkel példázza a letűnt korok életét. [...] Radu Cârneli verse (Povestește mama) a klasszikus román költészet hangján közvetíti népünk szeretetét Sztálin elvtárs és a béke iránt.”⁴¹ – írja lapszemléjében Szabó István.

A dolgozatomban elemzett korszak irodalma egy más aspektust, a kritikákon keresztül pedig nem csak szerepet, de feladatot kapott: a termelést. A „mintagazdálkodásnak” nem csupán ideális megjelenítési lehetőségévé, de szóhasználatában konkrét közvetítő formájává is vált.⁴² A „valóság” (amit az óriási üzemek, a nagy természetátalakító munkák stb. jelentettek) nem megfelelő ábrázolása, a „rég” és „új” dichotomikus diskurzus alapján az érthetlenség, az elmaradottság bírálatával és veszélyes elemként való megbélyegzéssel járt. A már említett *Vita az Irodalmi Almanach 4-5. számáról* című vitaülésen Horváth Imre egyik, a kirándulásról szóló versére⁴³ így reagálnak: „Mit akar ezzel Horváth Imre ábrázolni? A munkát a Duna-Feketetengeri Csatorna, a békási Erőmű, a vajdahunyadi óriáskohók, a félváros nagyságú üzemek korában? Érthetetlen! [...] Bizony az ilyesmi a legkevésbé sem mai költészet!”⁴⁴

A pártprogramok passzusai is folyton visszatérnek a korabeli kritikákban. A Fagyevjev így határozza meg az író „munkáját”: „nekünk pedig, írónknak, minden szellemi és testi erőnket erre a célra kell fordítanunk: Lenin és Sztálin eszméi-

vel *felvértezve*, az életet fáradhatatlanul tanulmányozva, [...] új és szép műveket alkotni, *a szovjetnép és az egész haladó emberiség üdvére.*"⁴⁵

Az irodalomkritikának és az irodalomnak a párt által diktált programot kellett megvalósítania, mint kötelező⁴⁶ „normát”: az értelmiség szolidaritását és együttműködését propagálni a parasztsággal és a munkásosztállyal, az osztályharc sürgetését és a megteremtődő „új ember” által a szocializmus építését. A fent említett A. Fagyjev írás így folytatódik: „.....amikor tollat veszünk a kezünkbe, jól kell ismernünk az életet, korunkkal lépést kell tartanunk, a szó szoros értelmében *kortársai kell legyünk saját magunknak*, vagyis korunk haladó eszméinek magaslatára kell állanunk és a nép életével kell kapcsolatban lennünk. [...] Meg kell értenünk, hogy az irodalmi alkotás az emberi munka egyik megnyilvánulása: kétségtelenül sajátos megnyilvánulás, de mégiscsak a munka egyik válfaja.”⁴⁷ A munkásság és értelmiség tevékenysége között nincs tehát éles határvonal, mivel mindkettő tettértékű, egyenlőségjelet lehet és kell tenni az írói működés és a munkásosztály által végzett termelés közé. De nem csak az írók kapják ezeket a feladatokat, hanem az irodalomkritikusok is. „Egyetlen teendő marad kritikuszaink számára: dolgozzanak irodalmunk fejlesztése érdekében, úgy, ahogy a falusi és városi dolgozók dolgoznak hazánk szocialista építésén.”⁴⁸

A lapszemlékben, vitaüléseken a kritikust bíráló kritikuskok írásai, felszólalásai is folyamatosan az írói és bírálói tevékenységek ellenőrzését szolgálták, amelyek nem sokban különböztek egymástól. „A kritikai írások közül különös figyelmet érdemel Dumitru Micu Petru Dumitriu írói tevékenységéről írt tanulmánya. Dumitriu regényének tárgya a *nagy természetátalakító munkák* megvalósítása, a Duna – Feketetenger-csatorna építőinek küzdelme a természettel és az osztályellenséggel. [...] A tanulmány legnagyobb érdeme, hogy konkrét *segítséget nyújt bírálatával* nemcsak a bírált mű szerzőjének, hanem a fiatal írónemzedéknek is, amikor feltárja a mű szerkezeti, *ideológiai és stílusbeli fogyatékoságait*. Megmutatja, hogy a regény legnagyobb hibája a központi cselekmény hiánya és a *Párt képviselőinek vérszegény, élettelen megrajzolása* ugyanakkor, amikor *az ellenséget elmélyültebben, élethűbben* ábrázolja.”⁴⁹

4. „FOGJ BÁTRAN TOLLAT.”

4.1. MUNKÁSKÖLTŐK

Az irodalmi interakció szereplőinek sorai is megszorodtak abban a fellazult irodalmi közegben, amelyet a hatalom készített elő, lényegében a saját maga számára és hasznára. Az olyan munkásosztályból jövő személyek, akik a hatalom értékrendjének önlegitimációs nyomására publikálási szereplehetőségekhez, sok esetben pedig (ezáltal) társadalmi funkcióhoz is jutottak, a „hivatalos” (a hivatásos írók által működtetett) irodalmi körforgásba egyébként

nem kerülhettek volna be. A politika azonban mást értett a „hivatalos” irodalomfogalom alatt: azt, ami az ő érdekét hivatott szolgálni, a szocialista építés „valóságának” irodalmi megjelenítését és forgalmazását, valamint hiányának számonkérését az irodalomkritikusok által.

A „szunnyadó tehetségek” ideje következett.⁵⁰

A társadalmi osztályok közötti különbség felszámolásának évekig fenntartott témájával és legfőbb célként meghatározott eszméjével a hatalom megnyerte bizonyos új olvasórétegek bizalmát. Ez az olvasó egyrészt magára ismerhetett az új irodalomban, másrészt az ő szava is megjelent és számítani látszott.

A kommunista politika ennek rendkívüli fontosságát felismerve, hamar kerített is személyeket, akikből írókat, költőket, lapszerkesztőket „csinált”, akik kiszolgálták őt, és megerősítették az elvárt ideológiának megfelelő diskurzust, továbbá azt a hitet, hogy a párt nagy gondot fordít az irodalomra.

A munkásosztályt képviselő, illetve a munkásosztályból kiválasztott és irodalmi szereplővé előléptetett egyén teljes jogú, sőt olykor magasabb státusú tagja lett a hivatásos írók csoportjának. Ez azzal az előnnyel is járt, hogy a hatalom megnyerte magának az egyre népesebb olvasótáborra váló munkásosztályt, a munkával mért irodalom új, dolgozó olvasóját. „A munkás-költő – egy új irodalmi szereplő, az író romantikus mítoszának elhiteltelenítését szolgálta. A kommunista rezsim azt az eszmét propagálta, hogy nincs lényeges különbség az írók és a munkások között. Az volt a szándéka, hogy az értelmiségit az eszterga mellé tegye, a munkást pedig verset írni, semmivel sem alacsonyabb színvonalon – mondta –, mint az előzőek.” (Osman 2004. 52.)

A már említett *Hogyan segítette a kritika irodalmunkat?* című vitaülésen is elhangzott, hogy a korábbi évben „több, mint ötven prózával foglalkozó bírálat jelent meg az *Irodalmi Almanach* és az *Útunk* hasábjain. A bírálatok számszerű növekedése együtt járt új erők bevonásával a bírálat mezőnyére. *Új kritikai hajlandóságú erők* jelentkeztek, mind több alkalommal találkozunk lapjainkban az új olvasó, a dolgozók, köztük több, a termelésben élenjáró munkás irodalmi bírálatával. Sőt az történt, hogy Nagy István *Egy év a harmincből* című regényével kapcsolatban a munkásolvasók bírálata megelőzte kritikussaink bírálatát irodalmi lapjainkban, ahol senki sem elemezte ezt a könyvet.”⁵¹

Sok esetben tehát éppen ezeket az írásokat magasztalják fel, a „hivatásost” pedig elmarasztalják, műveinek hibáit, fogyatékoságait kéri számon.

4.2. „NE ÁLLJ, NE ÁLLJ, NE ÁLLJ!”

„Jól kiolvasható mindebből, hogy a kiadott proletkultos⁵² művek alacsony esztétikai színvonala milyen illúziókat ébresztett a dilettánsokban, akik lépre mentek a napisajtó és a kritika demagóg állításainak, melyek azt ismételték, hogy nyitva az út a nép egyszerű fia számára, a munkásosztály válik uralkodóvá az irodalomban is.” (Tapodi 2003) Ezt azonban nem csak a sajtó és az iroda-

lomkritika, de az irodalompolitikát és az irodalom intézményeit államosított és erőteljes felügyelet alatt tartó hatalmi apparátus is szabályozta. Például a könyvkiadók által, amelyek a korabeli antológiákért és munkásfolklór-gyűjteményekért voltak felelősek. Az antológiákba beválogatott művek a korszak új olvasójának, a dolgozó munkásosztálynak az ízlésére és műveltségére apelláltak. A hatalom „szocialista realista célkitűzése” a munkásosztály és a fiatalság (amelyet úgyszintén erősen elhatároltak a származás tekintetében) bizalmának megnyerését az *alkotó munka kultuszára*⁵³ építette.

A *Felszállott a páva. Szemelvények a magyar népköltészetből* című antológiáról írt kritikájában Márki Zoltán az irodalmi műveket a nevelőérték eszközeiként tartja számon⁵⁴, ahogyan a korszak irodalmában csak az ilyen jellegű művek számítottak újnak és eredetinek. Márki úgy ítéli meg a munkásdalokat, hogy azokat „a kollektív (s nem »anonim« – ahogy hibásan nevezték) munkatette művésziékké, egyszerűségükben oly kifejezőkké...”⁵⁵

Mivel a dolgozat témájának csak egy részét képezi, eddig érintőlegesen vagy csupán közvetve hoztam szóba a társadalmi hovatartozás problematikáját. Az osztályalapú társadalmak tipológiája a marxi gondolatmenetnek megfelelően a hivatalos kultúrának alapvető aspektusát képezte. Ebben a konstrukcióban ez azt jelentette, hogy az emberek magatartását, életvitelét és gondolkodásmódját annak a társadalmi osztálynak a kultúrája határozza meg, ahonnan származnak. A korszak osztálymeghatározottságú társadalomképe (amely a pozitív és negatív személyek kategóriájára volt osztható), az irodalomban és az irodalomkritikában is erőteljesen jelent meg.

Bajor Andor kemény és akár cinikusnak is mondható bírálata „Szász János és a fiatalság” viszonyáról is erőteljesen kapcsolódik ehhez a konstrukcióhoz. Bajor eleve ebből a kettős nézőpontból indul ki, amikor Szász János műveit veszi szemügyre. Bíralatában ezt így fogalmazza meg: „Szász János három évvel ezelőtt, mint a »húszévesek költője« jelentkezett. [...] egyik központi – ha nem a leglényegesebb kérdése: saját viszonya a fiatalsághoz. [...] Nézzük meg, mit értünk Szász János és a fiatalság alatt. Be kell vallanunk, hogy kevésbé érdekel az, hogy a *polgári ifjúság*, vagy a *kulákság fiataljai* mennyiben tarthatják Szász költészetét magukénak. A fiatalság alatt a *dolgozó nép fiait* értjük, akik ma az Ifjúmunkás Szövetség soraiban vannak és akik forradalmi harc útján Népköztársaságunkat és a Béketábort erősítik. Kérdésünk tehát az: Szász Jánosnak, a »fiatalság költőjének« verseit mennyiben vallhatja magáénak a fiatalság forradalmi szervezete, az I.M.Sz.”⁵⁶

További érvelésében is azokat a korábbiakban már említett emblematikus fogalmakat kéri számon a versekben, mint a munka, a mintakép, az osztály-kiszolgáltatottság. De ugyanakkor alkotói erényeit is kiemeli, amikor a Sztálin nevéhez kapcsolódó, az új világért vívott harc élménytere vagy az ifjúsági élet megszervezésében kulcsszerepet játszó munkabrigádok motívumai megjelennek a versekben. „Ha ezeket a verseket jobban megnézzük, [...] ott bújkál mö-

götte – nem tudjuk nem észrevenni – Kosztolányi szegény, kiszolgáltatott, élesszemű »kisgyermek« húszéves kiadásban. [...] Szász azonban nem mindig ilyen komolytalan. A *Valóság* című versében [...] mégis kifejez egy fontos eseményt ifjúságunk életéből: a munkabrigádok szervezését. Véletlen az, hogy csak a célt tudta a vers (»S mi asszonyra, lányra / néztünk, vagy a jóbarátra / vagy bárkire, a nagy családra / amivé lettünk mindahányan«) megfogalmazni? Azt hisszük, nem. [...] Véletlen az, hogy a munkát nem tudja leírni? Véleményünk szerint nem. De nézzük meg hova fejlődött Szász a Népköztársaság kikiáltása óta. Az Ifjú Gárdát ilyen szépen tudja mintaképpül állítani: »ki harcban élt, kit végül a halál ért / érted halt s ezért az új világért.« Szász itt *valóban* a fiatalság költője. [...] Ma, amikor az ifjúság nevében köszönti Sztálint, az ifjúság ismét költőjének vallhatja Szászt.”⁵⁷

A munkásfolklór anyagának összegyűjtése, kiadása és széles körben való terjesztése kiemelkedő fontosságot mutat a többi korabeli irodalompolitikai elvárások között. Az ehhez fűződő, kézzelfogható „eredmények” egy másik referenciapontját képezték a dolgozó nép és a hatalom közötti viszony lecsapódásának, a terv megvalósításának és a népszolgálat ügyének. Dávid Gyula *Munkásfolklórnunk első gyűjteménye* címmel ellátott kritikája is kiemeli az osztályközpontú művek értékének elkülöníthetőségét, és ezen keresztül értelmezési szempontjait, lehetőségeit is. „A burzsoá-földesúri rendszer folklórkutatása a népköltészet fogalmát leszűkítette a parasztság költészetére s a munkásfolklór kutatásával egyáltalán nem foglalkozott. [...] A kolozsvári Bolyai Egyetemen folklórlista munkacsoport alakult, mely elsődleges feladatául tűzte ki mindeztideig lejegyezetlen munkásfolklórnunk összegyűjtését, [...]. E lelkes munka első eredményeit találjuk meg most a *Rajta, rajta proletárok* című kötetében.”⁵⁸

A hatalom már korábban említett „kisebbségbarát” politikájának gesztusa is ezen a ponton jut legerősebben kifejezésre a korszak irodalomkritikai műveiben. „E kötet gyűjtése során helyesen domborodott ki a gyűjtők előtt a magyar és román munkásfolklór mély belső rokonsága. Érthető és természetes ez a rokonság, hiszen hazánkban a román és magyar dolgozók együtt vívták harcukat a kizsákmányolás ellen, azonosak voltak harci feladataik, sokszor közösek voltak hőseik, vértanúik is.”⁵⁹

A korszak egy másik jellegzetesen rajongó kritikáját azokról a könyvekről és antológiákról olvashatjuk, amelyek a munkás-írók műveit gyűjtik egybe. Azért is számítanak fontosnak ezek a művek a korabeli irodalmi nyilvánosságban, mert bennük a munkás-olvasó visszaláthatja és visszaolvashatja önmagát, továbbá büszkén viselheti nem csak származását, de státusát is, hiszen műve alatt fel van tüntetve, hogy ő élmunkás, esztergályos stb., tehát a társadalomnak hasznos, elismert munkát végző tagja. A róluk szóló kritikák pedig hangot adnak nem csak az osztályok, de ebből kifolyólag a tehetségek elnyomásának is. Ezáltal osztály- és hatalomtudatukat erősítik.

A *Fogj bátran tollat. Népköztársaságunk 44 magyar dolgozójának versei* gyűjteményes kötet kapcsán írt kritikájában Szász János nem is mulasztja el ezeket felemlíteni. „Ez a kiadvány – csepp a tengerben – győzelmeink tükre. Bizonyítja, hogy hazánkban a munkásosztály van hatalmon s élcsapata, a marxista-leninista Román Munkáspárt a szocializmus győzelme felé vezeti az egész dolgozó népet. [...] A verset író toll most olyan kezekbe került, amely napi nyolc órán keresztül szerszámot forgattak és a gépet kezelték.”⁶⁰ És idézetek hosszú sorain keresztül próbálja bizonyítani, hogy a dolgozók soraiban milyen nagyszerű irodalmi tehetségek húzódnak meg⁶¹, illetve, hogy a fenntartott hatalmi ideológiának megfelelően, csak a művelt munkásosztállyal lehet a szocializmust építeni. A dolgozatomban már említett fikció megmutatja magát, amikor az ilyen jellegű a sorokat olvassuk: „Ez a politikai-társadalmi tény az alapja a kötet verseinek. Az imperialista labour-párt is szocialistának nevezi magát, a fasiszta Tito is szocializmusról mer beszélni. De a szocializmust nem a kijelentések után, hanem a dolgozók helyzetéről, cselekvéseiről, magatartásáról lehet megismerni.”⁶² Természetesen a korszak retorikájába illeszkedő versbeszéd által: „Előttem a kis könyv, / Piros a fedele, / Piros a fedele s drága, / Mint az élet nedve, / Drága, mint a vér. / Fogadom, becsülettel őrzöm. / Vállalom a harcot. / Az igazabbért... a jobbért. / Munkámért és harcomért, / Viruló hazánk, / Boldog népek hálája / A bér. / Ilyen nagy dicsőségért, / Minden áldozat kevés. / Nekem egy élettel felér.” (Fosztó Sándor: *Párttagsági könyv.*)⁶³

Az irodalomkritika a pártprogramnak megfelelően az ilyen és ehhez hasonló munkák kapcsán a népnevelésre hivatkozik, és felhívást intéz az irodalom intézményeinek működtetőihez és vezetőihez. Szász János írása a *Fogj bátran tollat...* antológiáról hasonló zárást tartalmaz, kurzívval szedett sorokban jelezve a fontosnak tartott üzenetet: „Említettük már, hogy a kötet megjelenése jobb munkára kell ösztökélje a szerkesztőségeket és írószövetségi fiókokat. Mindent el kell követnünk, hogy a kötet szerzői megfelelő ideológiai és szakmai nevelésben részesüljenek.”⁶⁴

5. ÖSSZEGRÖZÉS

Az '50-es évek első felében a kommunista rendszer legitimitását és totalitárius hatalmát megalapozó marxista-sztálinista ideológia, a szocializációs környezet és a homogenizációs politika erőteljesen áthatották és meghatározták az ország korabeli kultúráját. A totalitarista rendszer az '50-es évek első felében az „új szocialista embert”, de tulajdonképpen a személyiség nélküli, illetve az elszemélytelenített, a többes szám első személyben gondolkodó embert hozta létre, amely szemlélet nem csak elfedte az ország társadalmának nemzettudatát (így például az erdélyi magyarságét is), de a kollektív gondolkodásmódban való totális feloldódással is járt.

A vizsgált korszak erdélyi magyar irodalomkritikája kapcsán megállapíthatjuk, hogy jelenségszerkezetét a hatalmi beszédmódba való egyértelmű integráció határozza meg. A hatalmi beszéd militarista és a társadalmi osztálytartalmat erős kategóriák alapján szétválasztó retorikája által létrejött fikatív, valósággal párhuzamos világban az irodalomkritika nyelve, szempontrendszere és értékszemlélete teljesen feloldódott.

A korabeli magyar irodalomról szóló diskurzus a romániai, de mindenekelőtt a Szovjetunió által működtetett hatalmi konstelláció és kultúrmodell politikai elveihez kapcsolódott. A korszak beszédmódjának a kritikákban is dominánssá vált témái (a marxista-sztálinista ideológiának megfelelően, a szocialista építés, az új ember, a párt, a terv, a osztályellenesség stb.) is ezt a hipotézist erősítik meg.

A kommunista világ önmeghatározásában fontos volt az ellenségkép, a másághoz való viszony, az egyneműség mítosza. Az ezekre épült diszkurzív sémákat átvevő irodalomkritika is a hatalom médiumává vált. Túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy ezeket a szervesen beépült, ezáltal pedig ellenőrizhetővé és számon kérhetővé vált témákat forgalmazó kritika is azt a mediátorszerepet vállalta magára, amely a hatalom kiszolgálásának, legitimitása fenntartásának és megerősítésének volt az eszköze.

A korszak kulturális jelenségeiről és „eredményeiről” állapítja meg Stefano Bottoni, hogy „értékek devalválódtak, értékeket járattak le, új/más értékek azonban nem születtek.” (Bottoni 2005b.)

Dolgozatom ennek a folyamatosan fenntartott és ellenőrzött korabeli irodalomról való diskurzusnak a megértéséhez kísérelt meg néhány példát szolgáltatni.

6. BIBLIOGRÁFIA

A. Alapszövegek jegyzéke

BAJOR Andor

1950 Szász János és a fiatalság. *Irodalmi Almanach*. 1: 125–130.

BAJOR Andor

1951 Tükrözi-e irodalmunk a nemzeti kérdés megoldásáért vívott harcot? *Irodalmi Almanach*. 1: 172–179.

BALLA Ernő

1950 A mai román irodalom krónikájához. *Irodalmi Almanach*. 1: 171–181.

BALLA Ernő

1951 Eusebiu Camilar: Fergeteg (II *Irodalmi Almanach*. 1: 194–196.

DÁVID Gyula

1952 Munkásfolklórunk első gyűjteménye. *Irodalmi Almanach*. 3: 347–351.

FODOR Sándor

1952 A Tânărul Scriitor legújabb (3-5) száma. *Irodalmi Almanach*. 2: 254–256.

FAGYEJEV, A.

1951 Az író munkája. *Irodalmi Almanach*. 3: 758–763.

FÖLDES László

1950 A valóság ábrázolásának hitelessége elbeszélő irodalmunkban és a szemantizmus. *Irodalmi Almanach*. 1: 151–161.

GHEORGHIU-DEJ, Gh.

1952 Beszéd a RNK tanítókongresszusán. *Irodalmi Almanach*. 1: 133–144.

KACSO Sándor

1953 Fiatal szívvel. Asztalos István regénye. *Irodalmi Almanach*. 1: 109–115.

KOVÁCS Ferenc

1950 Magyar nyelvű könyvkiadásunk mérlege. *Irodalmi Almanach*. 4: 127–132.

MAROSI Péter

1953 Honfoglalás (I Illés Béla új regénye. *Irodalmi Almanach*. 1: 121–123.

OLÁH Tibor

1951 Creangă válogatott munkái. *Irodalmi Almanach*. 4: 103–108.

RĂUTU, Leonte

1952 Egy felbecsülhetetlen értékű eszmei fegyver. *Irodalmi Almanach*. 3: 342–346.

RJUNIKOV, B.

1951 A negatív személyek és az írói megnemalkuvás. *Irodalmi Almanach*. 4: 96–102.

ROBOTOS Imre

1950 Gaál Gábor Valóság és irodalom. *Irodalmi Almanach*. 2: 109–127.

SZABÓ István

1952 Szorosabb kapcsolatot a román és a magyar írók között! *Irodalmi Almanach*. 1: 127–128.

SZÁSZ János

1951 „Fogj bátran tollat. Népköztársaságunk 44 magyar dolgozójának versei.” *Irodalmi Almanach*. 1: 191–198.

Sz. n.

1951 Hogyan segítette a kritika irodalmunkat? *Irodalmi Almanach*. 3: 960–977.

1952 Vita az Irodalmi Almanach 4–5. számáról. *Irodalmi Almanach*. 1: 112–118.

VÁGÓ Béla

1953 Malcev: Jugoszláv tragédia. *Irodalmi Almanach*. 1: 116–120.

B. Szakirodalom

BOTTONI, Stefano

2005a A hatalom értelmisége – az értelmiség hatalma. A Földes László-ügy. *A Hét*, február 17., <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?kod=126>

2005b Zárszó helyett. *A Hét*, június 21., <http://regi.ahet.ro/printbelso.php?action=cim&name=1526>

CORDOȘ, Sanda

2002 *Literatura între revoluție și reacțiune*. Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof.

DEBRECZENI Hajnal

2004 Tito în *UTUNK* (1950) *Caietele Echinox*. Volumul 7. Cluj-Napoca, Ed. Dacia. 250–253.

GÁLFALVI Zsolt

2005 Megjegyzések egy esettanulmányhoz. *A Hét*. 3/8, február 24.

HERÉDI Zsolt

2004 Metode de manipulare în presa comunistă. Declanșarea mediatică a campaniei anti-Tito în cotidianul *Igazság* din Cluj. *Caietele Echinox*. Volumul 7. Cluj-Napoca, Ed. Dacia. 244–249.

LÁZOK Klára

2006 Államosított kultúra? A kulturális élet monopolizálásának kezdetei Romániában – 1948. *Korunk*, 2. 86–91.

OSMAN, Fernanda Emanuela

2004 Note despre poezia agitatorică a anilor '50. *Caietele Echinoc*. Volumul 7. Cluj-Napoca, Ed. Dacia. 48–64.

TAPODI Zsuzsa

2001 *Irodalom a politika szolgálatában. Gaál Gábor munkássága pályája utolsó szakaszában (1946–1954)*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 4.

2003 Dilettánsok dühöngése? *Korunk* 8. 109–115.

TÓTH Sándor

1997 *Dicsőséges kudaraink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986*. Budapest, Balassi Kiadó.

7. JEGYZETEK

1. A fogalom többes számban való használatát a vizsgált korszak romániai társadalmának több-nemzetiségű jellege indokolja.
2. „A feladat röviden összefoglalható: alaposan *el kell sajátítani* a marxizmus-leninizmust, mert csak ennek a fegyverzetnek a birtokában lehetséges *elvszerű és pártos szellemű irodalombírálat*. [...] Gaál Gábor műveit éppen az ilyen pártszerű tanulmányok hiánya jellemzi. [!]” – írja Robotos Imre hírhedt, Gaál Gáborról szóló cikkében. (*Irodalmi Almanach*, 1950/2. 125. kiemelések tőlem, V. Cs.)
3. „A kommunista rendszer első éveiben egyfajta szerepzavar jellemezte a romániai magyar értelmiség azon tagjait, akik a központi hatalommal együttműködve a nemzetiségi irodalmat és a »totalitárius nyilvánosság« fórumait létrehozták, illetve működtették. Helyzetük ellentmondásosságának fő oka az volt, hogy a legszigorúbb sztálini időszakban egy kettős, vagy pontosabban ambivalens diskurzus által meghatározott szerepre vállalkoztak. Egyszerre voltak rajongói, működtetői és anyagi haszonélvezői egy őket integrálni és megbecsülni igyekvő rendszernek, ugyanakkor, nemzetiségi mivoltuk miatt sohasem válhattak szerves részévé a hatalomnak és a román államépítésnek. Az erdélyi magyar értelmiséget, noha a kommunista párt hatalomgyakorlási jog nélküli hatalmi tényezőnek tekintette, az állambiztonsági szervek 1956-tól kezdve szigorú megfigyelés alatt tartották.” (Bottoni 2005.)
4. Hajdu Győző például „szegény családból származott. Karrierje rendkívül gyors, és kitűnően jellemzi nemzedéke mobilitási lehetőségeit. [...] Egyetemistaként részt vett az Utunk szerkesztésében [...]. Az egyetem elvégzése után már 1953-tól, 23 éves korától egészen 1989-ig az Igaz Szó főszerkesztői posztját töltötte be. Politikai pályafutása is az Igaz Szónál betöltött pozícióhoz kötődik: 1956-tól a KISZ Központi Bizottság, majd 1979 és 1989 között az RKP KB tagja. Testvére, Zoltán [...] a '40-es évek végétől előbb a Magyar Népi Szövetség művelődési osztályának munkatársa, majd Bukarestben és Marosvásárhelyen dolgozott olyan, a párt által létrehozott nemzetiségi intézményekben, mint a Falvak Dolgozó Népe és a Művelődés című folyóiratok, vagy a Román Rádió magyar adása. 1957-ben kinevezték az akkor alakult Állami Székely Népi Együttes igazgatójának.” (Bottoni 2005.)

5. A lap a *Román Népköztársaság Írószövetsége kolozsvári tagozatának kiadványaként* határozta meg önmagát.
6. Az *Irodalmi Almanach* több lapszámában rovatcímként jelenik meg.
7. „Népi kultúrpolitikánk sikeréhez megfelelő irodalmi és művészeti anyagra s megfelelő művelődési eszközökre van szükségünk. Soraink közé hívjuk ezért íróinkat és művészeinket.” Az országos Petőfi-verseny záró határozata. *Szabad Szó*, 1948. július 1. – idézi Lázok 2006.
8. „A néphez kapcsolódott és a néphez hű tanítóságnak az egész arcvonalon küzdenie kell [...] az írástudatlanság felszámolásáért és a *tömegkultúra* terjesztéséért.” In *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 142. – kiemelések tőlem, V. Cs.
9. *Irodalmi Almanach*, 1950/1. 5.
10. „Íróink legnagyobb része ott áll hazánk szocialista építésének első sorában. A Román Munkáspárt elvszerű, sztálini szellemű, az írókat eszmékkel megerősítő *irányítása* felbecsülhetetlen minden egyes alkotó fejlődésében, egész *irodalmunk fejlődésében*.” In *Irodalmi Almanach*, 1950/1. 5. – kiemelések tőlem, V. Cs.
11. Balla Ernő például Costache Negruzzi *Megtiport ország* [Alexandru Lăpușeanu] című novellája kapcsán azt tartja egyik legfontosabb megállapításnak, hogy Negruzzi megtanult oroszul azért, hogy „hozzáférhessen Puskin költészetéhez, az orosz irodalom kincseihez, és hogy fordításukkal a román irodalom fejlődését, kibontakozását szorgalmazza.” In *Irodalmi Almanach*, 1951/3. 607.
12. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 178–179. – kiemelések tőlem, V. Cs.
13. „Városon és falun megváltozott az élet, megváltoztak az emberek, [...] egyre kivehetőbbé válik az új ember típusa, akinek lépte nyomán új élet sarjad, munkája nyomán új világ épül a régi romjain. Neculai Crivăț *új ember*, aki nem húzza meg magát a nagy gazdák, a falu húsz-harminc kulákja előtt. Megértette, hogy a Párt és az ország miniszterelnöke a szegény és nincstelen parasztok mellé állt és leáldozott a kulákok napja.” In *Irodalmi Almanach*, 1950/1. 174. – kiemelések az eredetiben, V. Cs.
14. *Irodalmi Almanach*, 1950/2. 110–111. – kiemelések az eredetiben, V. Cs.
15. *Irodalmi Almanach*, 1951/4. 103.
16. B. Rjunikov A. Fagyjev *Iffjú Gárda* című regényéről írt kritikájában ezt így értelmezi: „Vajjon mi jellemzi az árulót? Az *individualizmus*, a hazával, a néppel való kapcsolat hiánya, a társadalom sorsa iránti közömbösség, [...] melyek mind az egyéni érvényesülés felé irányulnak.” In *Irodalmi Almanach*, 1953/1. 98. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
17. *Irodalmi Almanach* 1953/1. 113. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
18. „Két évvel ezelőtt, 1950 június 20-án jelent meg Sztálin Marxizmus és a nyelvtudomány című munkája. Sztálin elvtársnak ez az írása, az utána megjelent többi nyelvtudományi munkájával együtt alkotja A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései című klasszikus művet, amely [...] művének a Román Népköztársaság életében is óriási jelentősége van.” In *Irodalmi Almanach*, 1952/3. 342.
19. *Irodalmi Almanach* 1953/1. 111. – kiemelések az eredetiben, V. Cs.
20. Az új, 1952 – 1953-as tanévben az I – V. osztályos iskolások új román nyelvtankönyvet kapnak. A többi osztály számára készült *tankönyveket átnézték* s ezek új kiadásban jelennek meg. Az új tantervek és segédkönyvek nagy figyelmet fordítanak a nyelvtanra, amelyet sokáig a lomtárban tartogattak. A XI osztály számára rendszeresítendő előadássorozatok megismertetik a tanulókat a nyelvtudományról szóló sztálini tanítással. [...] Az új tanterv értelmében az iskoláknak biztosítaniuk kell, hogy a tanulók fogalmat alkothassanak az anyanyelv gazdagságáról, a nyelv nemzeti sajátosságairól, mert a nyelv Sztálin elvtárs zseniális meghatározása szerint a kultúra nemzeti formája. *Nagy figyelmet fordítunk az orosz nyelv oktatására*. Ez a nyelv, tekintettel vezető politikai és kulturális szerepére, a szocialista táborhoz tartozó népek közti érintkezés *hatalmas eszközévé* vált.” In *Irodalmi Almanach*, 1952/3. 344. – kiemelések tőlem, V. Cs.
21. „A királyság megdöntése után megvalósult Népköztársaság megszilárdításához, megvédéséhez és a szocializmus építéséhez kellő szaktudással és kultúrával rendelkező szakkáderek, művelt munkásosztály szükséges. *A rendelet* azzal, hogy intézményesítette, megfelelő anyagi alappal ellátta és *állami felügyelet* alá helyezte a könyvkiadást, megszüntette azokat az áldatlan állapo-

- tokat, amelyek által elérte, hogy megszűntek a tulajdonosoknak busás hasznot hajtó magánvállalatok.” In *Irodalmi Almanach*, 1950/4. 127- 128. – kiemelések tőlem, V. Cs.
22. „Hogy a szocializmus építésének útjára léphessünk, gyökeresen meg kell változtatni az iskolaszervezésnek, az oktatás orientálódásának és a tanügyi káderek irányításának eddigi elveit. [...] A volt analfabéták százazrei végeztek kétéves betűvető tanfolyamokat, első öt éves tervünk során pedig teljesen felszámoljuk az analfabetizmust. [...] A burzsoá-földesúri rendszer megfosztotta a nemzeti kisebbségeket az anyanyelvükön való oktatás jogától. Népi demokratikus rendszerünkben a lenini-sztálini nemzeti politika alkalmazását tükrözi az a több mint 3500 elemi és középfokú iskola, valamint azok a felsőfokú tanintézetek, amelyekben az oktatás a nemzeti kisebbségek anyanyelvén folyik.” In *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 138.
23. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 172. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
24. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 173. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
25. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 174. – kiemelések tőlem, V. Cs.
26. *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 112-113. – kiemelések az eredetiben, V. Cs.
27. „Az Almanachtól a Párt tanításait érvényesítő *mintagazdálkodást* várunk az irodalomban. [...] Mindannyian ismerjük a híres lenini szavakat a lapok szervező erejéről. [...] A szocializmusban a remekművek a szerkesztőségeken keresztül kerülnek a nyilvánosság elé, s ezekért a remekművekért a szerkesztőségeknek is fáradozniuk kell, sőt nem csak a remekművekért, hanem az irodalmunk emelkedő színvonalát szakadatlanul követő kéziratokért is.” In *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 118. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
28. *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 118. – kiemelések tőlem, V. Cs.
29. Holott a Korunk kapcsán előbb említi, hogy „állásfoglalt az úgynevezett »*transzilván magyar egység*« haladásellenes irodalmi arcvonallal szemben, [...] igyekezett népszerűsíteni a Szovjetuniót, a szovjetirodalmat stb. „Gaál Gábor ennek a folyóiratnak volt a főszerkesztője közel másfél évtizeden keresztül.” *Irodalmi Almanach*, 1950/2. 111. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
30. *Irodalmi Almanach*, 1950/2. 112. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
31. *Irodalmi Almanach*, 1950/2. 119.
32. *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 121. – kiemelések tőlem, V. Cs.
33. *Irodalmi Almanach* 1953/1. 115. – kiemelések tőlem, V. Cs.
34. *Irodalmi Almanach*, 1951/6. 960. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
35. *Irodalmi Almanach*, 1951/6. 962.
36. *Irodalmi Almanach*, 1951/6. 966–967. – kiemelés tőlem, V. Cs.
37. „A sztálini nyelvtudományi munkák megjelenése óta, jöhetnek ezeknek kérdései szakadatlanul napirenden voltak bírálatainkban, az egyes művek nyelvi vonásaira vonatkozólag igen kevés s ezek között sok semmitmondó és téves észrevétel jelentkezik. [...] Visszatérve kritikánk nyelvezetére [...] inkább feladatról, mint az eredményekről kell beszélünk. Alapvető feladat elérni kritikai nyelvezetünkkel, hogy azt *egyforma haszonnal* fogadhassák olvasók és írók. A kritika nyelvezetileg se készüljön úgy, hogy azt csak az író értse, meg kell érteni az irodalmi ízlésében útmutatást váró olvasóinak is.” In *Irodalmi Almanach*, 1951/6. 967-969. – kiemelések tőlem, V. Cs.
38. *Irodalmi Almanach*, 1951/6. 977.
39. *Irodalmi Almanach*, 1953/1. 122–123.
40. *Irodalmi Almanach*, 1953/1. 119. – kihagyások az eredetiben, V. Cs.
41. *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 127. – kiemelések tőlem, V. Cs.
42. „A kötetben összegyűjtött húsz novella többsége az 1948-as év *termelése*.” In *Irodalmi Almanach*, 1950/1. 172. – kiemelés tőlem, V. Cs.
43. „*Nehéz lett a kabát / s minden meleg holmi, / s minden szem gyümölcsért / le kellett hajolni.*” In *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 114.
44. *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 114.
45. *Irodalmi Almanach*. 1951/3. 763 – kiemelések az eredetiben, V. Cs.
46. Írásai „arra kötelezik Tompa Istvánt, hogy az említett hiányosságok felszámolásával ezután írásaiban [...] életünknek azokat az új vonásait ábrázolja, amelyek a szocialista építés folyamán napról-napra felvetődnek.” In *Irodalmi Almanach*, 1951/3. 598. – kiemelés tőlem, V. Cs.
47. *Irodalmi Almanach*. 1951/3. 758. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.

48. *Irodalmi Almanach*, 1951/6. 977.
49. *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 128. – kiemelések tőlem, V. Cs.
50. Erről pontos képet kaphatunk a következő sorokban, amit Balla Ernő jegyez: „A Művészetiügyi Minisztérium ez év tavaszán meghirdetett irodalmi pályázata valamelyes fogalmat adhatott arról a rendkívüli tehetségről és íráskészségről, mely a Román Népköztársaság dolgozóinak százaiban ezideig felfedezetlenül, sőt elnyomottan szunnyadozott. Már az első hivatalos ilyen irányú próbálkozás is nem várt eredménnyel zárult. 2500 kéziratot küldtek be, 1800 verset, 450 novellát és 220 egyfelvonásos darabot.” In *Irodalmi Almanach*, 1950/1. 174.
51. *Irodalmi Almanach*, 1951/6. 961. – kiemelések tőlem, V. Cs.
52. Sanda Cordoș szerint azonban a Gheorghiu-Dej korszakot nem lehet proletkultnak nevezni. Helyette inkább a zsdanovista terminust javasolja a szerző, hiszen Andrej Zsdanov elméleteinek és retorikájának használata jóval halála után is, egészen a Ceaușescu korszakig működött. (Cordoș, 2002. 71- 86.)
53. „A népi demokratikus rendszer felfogása az oktatásról, az ifjúság neveléséről nem a halál kultuszán, hanem az élet kultuszán, az alkotó munka kultuszán, a nép boldogságáért vívott kemény harc kultuszán alapszik. (Taps.)” In *Irodalmi Almanach*, 1952/1. 138.
54. „A Felszállott a páva az első olyan magyarnyelvű gyűjtemény hazánkban, mely a parasztfolklor gyöngyei mellett, munkásfolklorunk alkotásait is közli. Ez a teljességre törő célkitűzés egyben minőségi célkitűzés: a válogatás harcosszabványainak osztálytartalmát juttatja érvényre. Így a gyűjtemény a szocializmust építő tömegek nevelésének, a kultúrforradalomnak hatékony eszköze.” In *Irodalmi Almanach*, 1951/3. 601.
55. Idézetek soraival támasztja alá megállapítását, mint például: „A búzamezőben / háromféle virág, / a legelső virág / a szép búzavirág. A második virág / a szép szőlővirág, / a harmadik virág / a szép székfűvirág...” In *Irodalmi Almanach*, 1951/3. 602.
56. „Én nem vagyok sem munkás, sem paraszt / csak polgár, aki mindent elhalaszt.” – idézi a költő *Önkritika* című verséből. In *Irodalmi Almanach*, 1950/1. 125- 126. – kiemelések tőlem, V. Cs.
57. *Irodalmi Almanach*, 1950/1. 130. – kiemelés az eredetiben, V. Cs.
58. *Irodalmi Almanach*, 1952/3. 347.
59. *Irodalmi Almanach*, 1952/3. 350.
60. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 191.
61. „Im, halljátok, mire jutottam, / gyárunkban élmunkás vagyok. [...] Ez nem dicsekvés hangja tőlem, / a Párt nevelt embert belőlem!” (Miklósi Józsa, Élmunkás.) *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 191.
62. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 192.
63. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 198.
64. *Irodalmi Almanach*, 1951/1. 198.

SÜTŐ-EGERESSY ZSUZSA

NŐKÉP

A GHEORGHIU-DEJ KORSZAK
REPREZENTATÍV NŐI LAPJÁBAN

1. BEVEZETÉS

A *Dolgozó Nő* először 1945-ben jelent meg, ám első számai inkább egy propaganda-füzetecskére emlékeztettek, mint a későbbi képes újságra. A következő két évben a romániai magyar nők változatos tartalmú havilapjává fejlődött, majd 1948 tavaszától a Romániai Demokrata Nők Szövetsége (RDNSz) irányítása alá került. Ekkor indultak testvérlapjai is, a városi nőknek szánt, havonta megjelenő *Femeia*, illetve a falusi nők körében kéthetente terjesztett *Săteanca*. A *Dolgozó Nőt* korábbi funkciójához hasonlóan „a magyarul olvasó munkás, paraszt, értelmiségi és háziasszonyoknak” szánták (1950/6.), azzal a különbséggel, hogy a két román lappal egyetemben a pártpropaganda programszerű közvetítése, illetve az olvasónők politikai és kulturális nevelése lett az expliciten megfogalmazott feladata.

A továbbiakban a *Dolgozó Nő* 1948 és 1965 között megjelent évfolyamait vizsgálva arra keresem a választ, hogy milyen nőképet közvetített a lap olvasóinak (nevelési célzattal vagy esetleg épp „öntudatlanul”) a Gheorghiu-Dej nevével fémjelzett korszakban, s hogy milyen társadalmi, politikai jelenségek, történések befolyásolhatták e nőkép alakulását.

2. A MUNKA LÁZÁBAN ÉGVE

Az ötvenes évek gyors ütemű iparfejlesztése a szocialista országokban, így Romániában is, nagy mértékű munkaerőbeáramlást tett szükségessé az ipari ágazatokban. A nők tömeges munkába állása ebben az időszakban tehát alapvetően gazdasági szükségszerűségnek bizonyult, ugyanakkor „kielégítette a pártvezetés által megfogalmazott emancipációs törekvéseket” (Schadt 2003. 54.). A korabeli propaganda szerint ugyanis a női egyenjogúság letéteményese az új népi demokratikus rendszer, amely egyenlő jogokat biztosít nőknek és férfiaknak a gazdasági, politikai és kulturális fejlődéshez. A második világháború előtti időkhöz viszonyítva valóban kitágultak a nők lehetőségei a társadalmi és gazdasági élet területén, ami egy új női identitás körvonalazódásához és a társadalmi-nemi szerepek változásához vezetett. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy a *Dolgozó Nő*ben megjelent különböző műfajú szövegek és vizuális reprezentációk hogyan értelmezik a nőknek a munkához, pontosabban a termelő- és a házimunkához való viszonyát, illetve milyen munkatípusokat részesítenek előnyben.

2.1. EGY NŐIDEÁL TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA – TRAKTOROSLÁNYOK ÉS TÁRSAIK

A dolgozó nő mítoszának kialakulásához mindenekelőtt az a szovjet mintán alapuló propaganda-fogás járult hozzá, amely a nők és férfiak egyenlő jogait – legalábbis a nyilvános diskurzus szintjén – a nőknek mint munkavállalóknak az egyenjogúságára szűkítette le: nemtől függetlenül mindenkinek joga van bármilyen szakmában elhelyezkedni, s ugyanolyan mértékű bért kapni munkájáért, mint másoknak, akik azt a munkát végzik. A propaganda-szövegek külön hangsúlyozták, hogy megfelelő képezéssel a nők a férfiakhoz hasonlóan minden munkát képesek elvégezni és alkalmasak a vezető pozíciók¹ betöltésére is. Mivel a „korszak politikai propagandája előszeretettel fejezte ki magát jelképes alakok segítségével” (Farkas 2003. 74.), megszületett a női egyenjogúság, a hősi munká és az ipari fejlődés képzetét egyaránt felölelő emblematikus nőalak: a nehéziparban, bányában vagy traktoron dolgozó nő.

A munkát heroizáló diskurzus hősi erőfeszítésként, folytonos küzdelemként ábrázolta a termelőmunkát, és tökéletesen beépült a korra jellemző militarista retorikába, amely a *Dolgozó Nőt* is áthatotta az ötvenes évek elején: „A vásárhelyi traktorállomás hadserege indulásra vár. Kiss igazgató elvtárs örömmel jelenti, hogy a gépjavításokat a kitűzött idő előtt öt nappal, június 25-én befejezték. A hadvezér büszkeségével szemléli a katonás sorrendben álló traktor, cséplő, és aratógépeket.” (Mihály Róza: *Jó munkával építjük a békét*, 1950/7) Bizonyos értelemben a dolgozó nő megalkotott ideáltípusa is militáns nőalak, hiszen a lapban megjelenő riportok, beszámolók szerint fizikai erejét latba vetve „küzd”, „harcol” a békéért, a szocializmus építéséért.

Ugyanakkor az új nőideál jellemzésekor gyakran előfordul a hagyományosan „nőiesnek” tekintett tulajdonságok előtérbe helyezése is, amikor „a jó munka feltételének tekintett megfelelő magatartás [...] egyértelműen a női szerepből ered” (Farkas 2003. 79.): „[a traktoristalányok] beváltak a munkában. [...] Bár volna kétannyi belőlük, még az is kevés volna. Kint a terepen jobban gondozzák gépeiket, mint a fiúk, a ruhájukat is nagyobb rendben tartják, ha piszkolódik, maguk mossák, vasalják. Szerényebbek is, nem követelőznek. És ami fő, pontosan betartják a szerződésben előírt szántási mélységet.” (Kádár Mária: *Bízzunk a nőkre felelős munkát*, 1951/4.)

A gépállomásokon és az iparban dolgozó nőkről valóban sokat olvashattak a *Dolgozó Nő* előfizetői az ötvenes évek elején. Sokszor nehéz is elkülöníteni a műfajokat; a tartalmilag és stilisztikailag igen hasonló szövegek esetében gyakran nem egyértelmű, hogy éppen riportot, beszámolót vagy rövidprózát olvashatunk. A fikcionalitás elbizonytalanítása bizonyára szándékolt, hiszen a propaganda törekvése az volt, hogy valóságosnak és elérhetőnek ábrázolja a megvalósítandó célt, illetve követhető, a társadalmi valóságból vett példaképeként tüntesse fel a történetek hősnőit.

A típustörténet voltaképpen a munkásnő politikai és szakmai fejlődésének, „öntudatra ébredésének” állomásait követi nyomon. A „sötét múlt” és a „fényes jelen” szembeállítás (megtoldva esetenként a még nagyszerűbb jövő víziójával) az élettörténetek alapvető szervezőeleme, melyet még a legrövidebb bemutatásból (pl. a lap levelezőinek ismertetése) vagy a képes összeállításokból (pl. sportoló nők) is ritkán hagynak ki a szerkesztők. Az új nőideált megtestesítő, gyárban, bányában vagy traktorállomáson dolgozó munkásnő fejlődéstörténete azonban egyéb sematikus elemekben is bővelkedik, például nagyon gyakori az illető munkatípus idealizált bemutatása. A megszólaltatott munkásnők azért törekednek a számukra megnyíló új munkaterületeken elhelyezkedni, mert a várható nehézségek ellenére vonzóknak találják a „férfiás” szakmákat. „Eddig itt nem dolgoztak lányok, [...] mert nehéz munka. Én meg akartam tanulni és meg is tanultam”, vallja büszkén a forrasztópákával dolgozó lány; „Szép mesterség ez, nagyon szeretem. Azelőtt hivatalnoknő voltam, de ez szebb...”, teszi hozzá az egyik tekerceslőnő, aki szabadidejében pilótának készül (Jakab Margit: *Asszonyok a nehéziparban*, 1948/10.). Egy balánbányai lányt, „mikor a gyárba került, csak takarító munkára vették fel, de nagyon szerette a gépeket, vágyakozva járkált közöttük.” (Rác Margit: *Utazás Székelyföldön*, 1950/1.) Hasonló készítményt érez *A bányászlány* című történet hősnője is („Egy ideig a vízpumpát kezelte. [...] De azért valahányszor elvonultak a bányászok a pumpaház előtt, s elnyelte őket a bánya mély sötét torka, egy kicsit kívülállónak érezte magát, beavatatlannak a bánya igazi épületébe. Nem hagyta nyugton a bánya, vonzotta, hívta.” 1953/7.), illetve a *A mozdonyvezetőnő* című írás főszereplője, aki már kislánykorában is rajongott a mozdonyokért („Ezek a beszélgetések, s az, hogy közel volt a mozdonyműhely, ismét felébresztették régen eltemetett vágyát. Láta magát a hatalmas mozdonyon, mely rengeteg szerelvényt von maga után, tele utasokkal”, 1953/9.)

Valószínűleg közelebb állnak a realitáshoz azok a cikkek, amelyek a munkát vállaló nők motivációjaként a család jövedelmének kiegészítését, illetve a társadalmi presztízs növekedését jelölik meg. Nem véletlen, hogy a propagandatörténetek egyik alapüzenete, hogy traktoristának (bányásznak, nehézipari dolgozónak) lenni anyagi és társadalmi felemelkedést jelent a többnyire sokgyermekes szegényparaszti családból származó lányok számára, akik korábban cselédként, napszámosként dolgoztak: „Szegényparasztnak gyermekei, szüleiknek a múlt rendszer egyetlen kereseti lehetőségét adott: a cselédsorsot. Ők is így kezdték. Bukarestben háztartásban dolgoztak. [...] Elkallódó sorsukat ma erős kézzel a Párt irányítja.” (Mihály Róza: *Jó munkával építjük a békét*, 1950/7.) „Falusi lányból városi munkásnő lett.” (*Friss erők a nehéziparban*, 1950/11.) Horváth Irén elvtársnőt elmondása szerint a gyári munkásnők csoportszelleme és fellépése vonzotta: „S ahogy elnéztem ezeket a munkásnőket, milyen bátran beszélgetnek, vitatkoznak a férfiakkal a termelésről, gépekről, munkájukról – az jutott eszembe: lám csak, ma már nem kell férfinak szüless ahhoz, hogy gépekkel

dolgozhass, hogy tanulj.” Úgy tűnik, a nőkép, melyet a *Dolgozó Nő* az ötvenes évek elején az olvasók felé közvetít, leginkább a felsorolt szakmák képviselőivel, illetve általában véve a gyári munkásnő alakjával kapcsolja össze egyenjogúság képzetét.

A munkásnők érvényesülését a történetekben azok a maradi gondolkodású férfiak hátráltatják, akik nem ismerik el a nők egyenjogúságát és képességeit: „A munkatársai, akik többnyire jóindulattal, de néha anélkül, csípkelődtek veled: – Asszony, maradj a fakanálnál. Mit ártod magad a férfiak munkájába? Mohón kapod – abbahagyod.” (*A mozdonyvezetőnő*, 1953/9.) „Voltak, akik morogva fogadták. – Leányt előhajtásba? Menjen a fakanál mellé. Csak lerontja a teljesítményünket.” (*A bányászleány*, 1953/7.) Kétségtelen, hogy nemcsak a szűzsé kívánta meg az efféle ellenállás ábrázolását. A társadalom norma- és értékrendszere nem változott azonos ritmusban és mértékben a munkaerő átsztrukturalódásával, a pozitív propaganda ellenére „a tradicionálistól alapvetően eltérő foglalkozásokban dolgozó nők a közvélemény, sőt sokszor saját családjuk előítéleteivel is szembetalálták magukat.” (Schadt 2003. 54.) Azonban a történetekben a munkásnő segítőkre is talál a férfiak körében, jelesen a „politikailag érett” brigádvezetőre, mesterre vagy szakszervezeti vezetőre, végül pedig bebizonyítja munkabírását és megszerzett szakértelmét.²

Az ötvenes évek elején oly nagy lendülettel népszerűsített munkatípusok azonban a későbbiekben háttérbe szorultak. Az évtized második felében szinte teljesen eltűnnek a *Dolgozó Nő* hasábjairól a traktorista- és bányászlányok, illetve a nehéziparban dolgozó munkásnők. Helyüket elsősorban a textil- és bőriparban dolgozó nők veszik át a cikkekben és a képeken, de egyre többször számol be a lap értelmiségi nőkről is. Az ideáltipikus dolgozó nő továbbra is öntudatos, lelkesen és lelkiismeretesen dolgozó munkaerőként jelenik meg, de érezhetően enyhül a munkához kapcsolódó militarista retorika, és a számszerű adatok (pl. ki hány százalékkal teljesítette túl a normát) is kimaradnak legtöbbször a szövegekből.

Az említett változás talán a *Dolgozó Nő*ben gyakorta közölt, tablószerű kép-összeállításokban jelenik meg a leglátványosabban. Egy 1950-ben megjelent összeállítás a kiváló eredményt elért élmunkásnőkről például a következő szakmákat végző nőket sorolja fel nevük feltüntetésével: fonodai munkásnő, kőművesnő, illetve kőműves tanuló lány, cipőgyári munkásnő, kötő-szövőgyári munkásnő, vegyész, a Grivița Locomotiv maró munkásnője, vasúti fékezőnő, traktorista, kollektív gazdaság elnöknője (*Övök az érdem*, 1950/1.). Egy nyolc évvel később, az NDNSz közelgő IV. kongresszusa kapcsán közölt „tablóról” viszont vasúti kalauznő, tanítónő, földművesnő, lámpafénynél tanuló fiatal nő, üvegcsiszoló, vegyész, cukrász/szakácsnő, szobrásznő és egy gyermekeit ölelő anya mosolyog az olvasóra (*Előzetes hozzászólás*, 1958/5.). Az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek elején a munkás riportalányok jobbra szövedékben, fonodákban dolgoznak, de vidéken dolgozó tanítónőt és

orvosnőt, a kolozsvári egyetemen oktató vegyésznot, frissen végzett román szakos tanárnőt, illetve színésznőket, íróknőket is bemutat a *Dolgozó Nő*.

Mindebből egyrészt az értelmiségi foglalkozások felértékelődésére következtethetünk, s ezen belül is a humán végzettség presztízsének növekedésére, hiszen az ötvenes évek elején az emblematikus értelmiségi nő alakját szinte kizárólag vegyésznök vagy ritkábban mérnöknők képviselték a lapban. Másrészt valószínű, hogy nem a nők pályaválasztási preferenciáiban következett be lényeges változás (a nehéz fizikai munka után ismét a „nőiesebb” ipari szakmák javára), hanem inkább a lap által korábban közvetített (munkás)nőkép nem volt reprezentatív, ami a munkába álló nők igényeit illeti. Amint azt Schadt Mária megállapítja, a magyarországi statisztikai adatok nem támasztják alá az új nőideál általánossá válását az ötvenes évek elején, s minden bizonnyal Romániában is hasonló volt a helyzet: „a foglalkozások nemek szerinti alakulásának elemzéséből kiderült, hogy a nők továbbra is a mezőgazdaságban, a szolgáltató ágazatban, illetve az iparban is a tradicionálisan női szakmákban koncentráálódtak.” (Schadt 2003. 54.)

A traktoristalányok, bányászlányok és olvasztárnők tehát fokozatosan megszűnnek követendő példának lenni az ötvenes évek közepétől kezdve, olyannyira, hogy az általuk képviselt nőideál korábban elképzelhetetlen kritikáját is közli a lap. A háztartási ismeretek iskolai oktatása és a pályaválasztás kapcsán a megkérdezett Șomfelean Zaharia mérnök szerint nem kérdőjelezhető meg a nők egyenjogúsága, de fizikumuk nem alkalmas bizonyos munkákra, ezért a nők „fejlettebb érzésvilágát és szépérzékét” tekintve inkább a művészi alkotás, orvostudomány, precíziós műszerészet felé kéne irányítani őket (*A gyalu mellé tűt is*, 1958/7.). Az is kiderül viszont, hogy a szülők elvárásai ellenére a propaganda által megteremtett nőkép időközben szervesen beépült az oktatásba: kolozsvári általános iskolások nemre való tekintet nélkül fa- és fémmegmunkálást tanulnak, középiskolás lányok géplakatosi gyakorlaton vesznek részt, a vasúti fűtőházat főként lánytanulók látogatják. (*A gyalu mellé tűt is*, 1958/3., 1958/7.)

2.2. „AKIK EDDIG CSAK A RÁNTÁST KAVARGATTÁK” – A HÁZIMUNKA MEGÍTÉLÉSE

Annak érdekében, hogy minél több, korábban nem dolgozó nőt vonjanak be a munkaerőpiacra, elsősorban az ipari ágazatokba, nem volt elegendő az új nőideál népszerűsítése. A nőknek az önálló keresetet, a családon belüli státusz pozitív változását, a szakma munkamenet közbeni elsajátításának lehetőségét kínálták a propaganda-szövegek, melyek igyekeztek egyszersmind szembeállítani a nagyközösség érdekében végzett termelőmunkát a „csupán” a család ellátását biztosító háztartási munkával. A *Dolgozó Nő* ötvenes évek eleji évfolyamaiban se szeri, se száma a háziasszonyokat (azaz fizetett munkát nem végző nőket) ipari munka vállalására buzdító és a dolgozó nő mítoszát erősí-

tó szövegeknek. Az egyik cikk szerint a munkásnőkkel szemben a háziasszonyok „úgy érzik – bármennyit is fáradnak – az ő munkájuknak »nincsen látszatja« és vajmi keveset hoz a konyhára. Pedig ahol három-négy gyermek van, jól fog a családfő keresetének kipótlása. Arról nem is beszélve, hogy hét éves korig a gyermekek az üzem bölcsődéjében vagy napközi otthonában a hazinál is jobb ellátásban részesülnek. Számtalanszor szóbakerült az is, hogy a házi munka mellett nincs meg az a »becsületünk« még férjeink szemében sem, mint az üzemekben dolgozó asszonyoknak. Gyakran tapasztalom, mennyire más egy munkásasszony, mint mi, háziasszonyok. Bátorabb hangon beszél, magabiztosabb a fellépése, büszke munkájára, s a politikában is jobban eligazodik.” (*Fogjunk hozzá!* 1952/12.) A munkásnő alakja mint határozott, öntudatos nőtípus jelenik meg, aki értékes tudás birtokába került azáltal, hogy egy szakmát elsajátított. Mihály Róza *Öt hónap* című színjátékának egyik szereplője arra büszke, hogy tanítványai, „akik hat hónappal ezelőtt csak a rántás kavaráshoz értettek, ma szakmunkások” (1953/1.)

De amint azt a hagyományostól eltérő női pályaválasztás kapcsán már említettem, a társadalom elvárásai a nők felé, a tradicionális női és férfi szerepek nem változtak olyan gyorsan, hogy a munkájának, hivatásának élő nőideál példája a mindennapokban is problémamentesen követhető legyen. A háztartási munka és gyermeknevelés továbbra is nagyrészt a nőkre hárult. A Carbochim üzem igazgatójának kritikája arra enged következtetni, hogy a háziasszonyból lett újszülött munkásnők nehezen birkóztak meg a háztartás és az üzem egyidejű követelményeivel. „A nők nevelése terén elért eredmények mellett még nagyon sok a hiányosság is. A politikai nevelés nem történt párhuzamosan a szakképesítéssel. Az asszonyok nagyrésze még kivonja magát a tömegszervezetek munkájából, gyűlésekre sem járnak elég rendszeresen. Azzal érvelnek, hogy odahaza várja őket a gyermek és a háztartás. Nem tudják még úgy megszervezni munkájukat, hogy házi teendőik mellett tanulásra is jusson idő. [...] Az asszonyok között több az igazolatlanul hiányzó, és nem is gondolnak arra, hogy ez a termelés rovására megy. Gyakori a késés, ami szintén nagy idővesztéséget jelent.” (*Új munkásnők az üzemben*, 1953/2.)

A korabeli propaganda szerint ugyan az állami intézmények tehermentesítik a dolgozó anyákat/háziasszonyokat (biztosítják az étkezést a kintinban, a gyerekek elhelyezését bölcsődében, óvodában), ám a valóságban többnyire komoly hiányosságok adódtak ezen a téren. A *Dolgozó Nőben* megjelenő írások azt tükrözik, hogy a házimunka, a termelésbe való bekapcsolódás és/vagy a mozgalmi munka, illetve tanulás összehangolása „csak” szervezés kérdése. Az egyik hasonló írás szereplője Kálmánné, aki ugyan háziasszony, de majdnem minden délután önkéntes munkát végez a szervezetben, gyűlésekre jár, háztartását és családját mégis nagyszerűen ellátja, még kikapcsolódásra is jut ideje. (*Tanulhatunk tőle*, 1951/6.) A lap közli egy ötgyermekes kollektivista asszony heti munkabeosztását is (*Háztartási pályázatunk eredményei*, 1954/5–6.), aki

reggeltől estig a mezőn dolgozik, de a házi munkát a gyerekek bevonásával gond nélkül elvégzi (a férjről nem esik szó). A lap által javasolt másik megoldás az idősebb nőgeneráció segítségére hagyatkozni. „Mindenki, amíg csak teheti, dolgozni akar, hogy hasznára legyen társadalmának, tudásával, tapasztalatával segítse a fiatalabbakat. Az idősebb asszonyok, akik már nem helyezkednek el a termelésben, gyermekeik otthonában, háztartásban hasznosítják magukat. [...] Az iskolából, napköziotthonból hazatérő gyermekeket a nagymama látja el, felügyel rájuk, gondoskodik róluk. A háztartás gondjait is leveszi gyermeke válláról. Leányának vagy menyének nem kell munka után bevásárolni, a konyhagondokon bosszankodnia. Így munkahelyén dolgozhat, teljes erejét munkateljesítménye emelésére fordíthatja.” (*A jó háziasszony* rovat, 1951/1.) Látszólag a házimunka csak abban az esetben megbecsült munkatípus, ha a nő – jelen esetben kora miatt – nem potenciális ipari munkaerő. (Idős asszonyt egyébként ritkán mutatnak be a lapban, általában fiatal vagy középkorú nőkről szólnak a beszámolók.)

A lapnak nyilatkozó nők kijelentései kezdetben azt sugallják, hogy az állam vagy a nagymama segítségével a dolgozó nő kiiktathatja életviteléből a háziasszonyi szerepet a tartalmasan eltöltött szabadidő javára („A házimunkával kevés bajom van, mert kintinban étkezünk. Gyakran moziba vagy színházba megyünk.” *Hogyan lettem mester?* 1951/4., „Özvegy édesanyám vezeti a háztartást, kisleányommal rendszeresen foglalkozom. Férjemmel minden jobb filmet, színdarabot megnéziünk.” 1952/2.) Az ötvenes évek második felében viszont már a *Dolgozó Nő* is azt sugallja, hogy a nők többsége nem szabadult meg a „kettős norma” terheitől: „látom én, nehéz a gyárban is dolgozni, otthon is elvégezni a munkát, s még a gyermekeket is ellátni”, mondja egy fiatal riportalany. (Kovács Erzsébet: *Lányok – a szerelemről, a házasságról*, 1958/5.)

A háziasszonyi és gyermekgondozási tevékenység ismét a magától értetődő női szerepkörök között jelenik meg, ám ezúttal az egyenjogú párkapcsolat jegyében a férjek segítségére formált igény lesz visszatérő témája a lapnak: „A férjek egyenjóságához tartozik az is, hogy segítsenek feleségüknek a házimunkában. A férj vághat fát, hordhat vizet, segíthet sepregetni, ruhát tisztálni, mosogatni, s a krumplit is megtisztíthatják ketten is. Öntudatos ember nem hagyja, hogy felesége egyedül végezze el a ház körüli teendőket, miközben ő hever.” (*Fiatal asszonyok tanácsadója* rovat, 1956/6.) A fotókon, grafikákon is gyakorta feltűnnek a házimunkát együtt végző párok, s a riportok igyekeznek élő példával szolgálni: „Az üzemben mérnök és technikus; otthon férj és feleség. Csutak Vilmos és párja azt vallja: kettesben a házimunka is kedvesebb.” (Nagy Olga: *Amiről egy tömbház mesél*, 1958/5.) Érdekes következtetés kínálkozik a társadalmi-nemi szerepek dinamikáját, pontosabban az erre irányuló elvárásokat illetően. Míg az ötvenes évek elején a nőképet próbálta a propaganda a férfi-szerephez közelíteni az egyenjogúság nevében, nagyrészt sikertelenül, addig az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek elején

fordított folyamatot tükröz a *Dolgozó Nő*: a férfi is el tud végezni minden „női” munkát.

2.3. SPORT ÉS TANULÁS

Bár az eddig ismertetett női szerepkörök mellett viszonylag kevés figyelem irányult a *Dolgozó Nő* oldalain a sportolónőkre, illetve az egyetemista lányokra, érdemes röviden kitérni rájuk. Nem véletlen, hogy együtt említem a sportot és az intézményes keretek közötti tanulást, közös vonásuk ugyanis, hogy az ötvenes évek elején mindkettőt a munka szinonimájaként értelmezik a róluk szóló cikkek. Következésképpen a sportolói és az egyetemista státusról való beszédmód átveszi a heroizált munkához kapcsolódó diskurzus fogalmait és nyelvhasználatát. Egyrészt mindkettő a nők frissen szerzett egyenjogúságának bizonyítéka, hiszen a propaganda szerint a „polgári-földesúri” rendszer elzárta a nők elől a felsőfokú oktatást, a maradi társadalmi normák pedig nem tették lehetővé a sportolást, főként falun. Másrészt mindkettőt „harcként” értelmezik, és teljesítményorientált bemutatásra törekcszenek a cikkekben.

A sommásan bemutatott sportolónőkről kiderül, hogy egyben jól teljesítő munkásnők is. A sportolás, akár versenysportról, akár tömeges sportmozgalomról van szó, végső soron a dolgozó nők fizikai teljesítőképességét hivatott fokozni („a sportoló nők a termelésben is jobban megállják a helyüket”, *Sport*, 1950/6.), a szocialista embereszmény kialakítását szolgálja (a „testnevelés és a sport a szocializmust építő új ember nevelésének egyik lényeges eszköze.” *Sport*, 1950/6.) Az eredményes sportolónő „személyes példájával harcol egy politikailag érett, erőteljes, egészséges munkás sportnemzedék kifejlődéséért” (*Sport*, 1950/8.), az eredményes munka és sport egyformán versenyszellemet feltételez, célja a norma túlszárnyalása: „munkásszármazású női atlétáink bizonyították, hogy a termelés élmunkásnői a sportban is elsők” (*Sport*, 1950/8.)

Az egyetemista lányok bemutatásában fontos szerepet kap a tanulmányi átlagok számszerű említése, illetve a tanuláshoz való hozzáállásuk, szervezeti tevékenységük felvázolása. „Az egyetemet sohasem tekintetem diploma-gyárnak, mint a múltban a hallgatókisasszonyok, hanem komoly, termelő munkahelynek.” – állítja a Bolyai egyetem egyik végzős hallgatónője. (Laza Gizella: *Elsők lettek*, 1951/8.) Nem maradnak el a militarista retorika jól ismert fordulatai sem, a „harcra”, a közösség és az ideológia érdekképviseletére vonatkozó szöveghelyek. A nyelvtudományi kar IMSz-alapszervezetének vezetője például azon kívül, hogy az irodalmi könyvtár egyik legszorgalmasabb látogatója volt egyetemi éve során, harcolt a „kárttevő, a múlt csökevényeinek hordozói, a közvagyonrongálók és a puskázók ellen, de a kishitű IMSz-tagok átneveléséért is.” (Tamás Mária: *Ahol az új értelmiséget nevelik*, 1954/7–8.) Az egyetemista lányok (általában véve a felsőoktatás) ábrázolásához a propagandának egyéb vetülete is kapcsolódik, mégpedig az együttélő nemzetiségek baráti viszonyá-

nak igazolása. A román és magyar egyetemisták közötti összhang illusztrálása végett írt cikk az ötvenes évek elején is feltűnik a lapban (*Szél Zsuzsa: Román –magyar diáklányok közös harca a kultúráért*, 1951/3.), az ötvenes évek végén pedig a kollégiumi élet derűs bemutatásával, román és magyar szobatársak, jóbarátok szerepeltetésével (*Barátság*, 1959/4.) valószínűleg a magyar felsőoktatásra mért korlátozások³ negatív visszhangját próbálták ellensúlyozni.

3. ÉLET A MUNKAHELYEN KÍVÜL

3.1. A DOLGOZÓ NŐ MAGÁNÉLETE

Míg 1946-ban és 1947-ben a *Dolgozó Nő* szerkesztői láthatóan arra törekedtek, hogy a lapban arányos legyen a nőket érintő gyakorlati kérdéseket feldolgozó és az ideologikus jellegű írások mennyisége, miután a lap az RDNSz irányítása alá került, az előbbieket háttérbe szorultak. Továbbra is jelentek meg gyermeknevelési tanácsok, receptek, divatképek, háztartási és egészségügyi tanácsok, de a hangsúly az olvasók politikai nevelésére helyeződött át. Az új nőideál megtestesítőiként bemutatott nők családjáról, magánéletéről kevés szó esik ebben az időszakban. A család, a párkapcsolat nem mint az intimszféra területe jelenik meg, hanem a propaganda állításainak igazolásaként, például a múlt–jelen dichotómiát (a családtagok korábbi kiszolgáltatottságát és jelenbeli előrelépését/megnyugvását) hangsúlyozandó. Az új nőideál egyébként is legalább olyan szorosan kötődik a közösséghez, a dolgozók „nagy családjához”, illetve a haladás útját mutató Párthoz, mint rokonaihoz.

Úgy tűnik, a militáns nőkép változatai közé nemcsak a nehéziparban helytálló békeharcos élmunkásnők figuráit sorolhatjuk, de ide tartozhatnak adott esetben a „hagyományos” női szerepekben ábrázolt asszonyok is az 1948 és 1953 közti periódusban. Anya és gyermeke jelképes alakokként jelennek meg a *Dolgozó Nő* illusztrációin ezekben az években. Az 1948-as évfolyam novemberi címlapján díszelgő fekete-fehér fotó például egy kitüntetésekkel díszített katonai egyenruhát viselő nőt ábrázol kisgyermekkel az ölében. Ha az ennyire egyértelmű militarista elemek el is maradnak a további képekről, az anyákat ábrázoló képekhez mellékelt szövegek gyakorta hasonló eszmei mondanivalót hordoznak: „Gyermekeit lágyan ölelő kéz / Békéért – fegyvert ragadni kész”, olvashatjuk egy 1950 áprilisában közölt kép alatt, melyen egy harciasnak nem igazán tűnő édesanya tartja karjában gyermekét. A szeptemberi szám címlapjáról pedig egy dundi csecsemő nevet az olvasóra az alábbi felszólítás kíséretében: „Harcolj a békéért, értem harcolsz.” Az anya-figura tehát minden, a békeharcban résztvevő nő közös törekvésének megtestesítője, a gyermek pedig a békés, boldog jövő jelképe és egyben potenciális élvezője.⁴ Nem véletlen, hogy a különböző munkákat végző nőknél kívül gyerekek szerepelnek legtöbbször a *Dolgozó Nő* címlapjain ekkor és a későbbiekben is. A gyermek egyébként is

mint a szocialista társadalom kedvezményezettje jelenik meg a lapban: a gazdagon illusztrált beszámolók szerint szakszerű ápolásban és gondoskodásban részesül a bölcsődékben, óvodákban, kórházakban – ellentétben a gyarmati és kapitalista országok kizsákmányolt gyermekeivel.⁵

A szocializmus építéséért folyó küzdelem jegyében a családi kapcsolatok is a közösségért végzett munkának rendelődtek alá, legalábbis a propaganda-szövegek szerint. Az „új típusú feleség”, amennyiben (még) nem kapcsolódott be a termelésbe, azáltal veheti ki részét a tervek teljesítéséből, a béke megvédéséből, hogy férjét mind több és jobb munkára ösztönzi. A házastársaknak ez egyébként is kölcsönös kötelességük, hiszen aki nem dolgozik elhivatottan, az nem is jó társ. Huszár Sándor *Együtt a gyárral* (1952/11.) című írásának építkezésen dolgozó hősnője azért hidegül el férjétől, majd szakítja meg vele a kapcsolatot, mert a férfit csak egyéni érdekei foglalkoztatják a közösség ügyének haladása (az épülő gyár) helyett. Az „társadalmi törvényszék”⁶ elé idézett Benke házaspár kapcsolata is azért romlott meg, mert a nő munkát vállalt ugyan férje unszolásának engedve, de hiányzik belőle az elhivatottság, a fejlődés igénye (Látó Anna: *Miért válik a Benke házaspár?* 1954/11–12.). Az ötvenes évek eleji lapszámokban viszonylag kevés szövegben jelenik meg férfi és nő szerelmi viszonya, ha mégis, akkor egymás munkára, politikai fejlődésre serkentése az ideális kapcsolat ismérve.

Az ideális munkásnő és munkás ugyanakkor aszexuális magatartást tanúsít a termelőmunka során. A gyárban nincsenek nők és férfiak, csak munkatársak. Kászoni Kata *Egyenrangú emberek* (1951/7.) című történetének erélyes munkásnője szerint nemcsak az a férfi vét a női egyenjogúság ellen, aki a nők képességeit, helytállását kérdőjelezi meg, hanem az is, aki évődik, udvarol a munkahelyen. Az a munkásnő, aki ezt eltűri, netán szívesen veszi, hozzájárul ahhoz, hogy csak „a nőt” lássák benne, nem az egyenrangú munkatársat. A történet végén Dénes bocsánatot kér Annától a „csípkedésért”, s kettejük fizikai hasonlósága hivatott kiemelni egyenrangúságukat: „Olyanok a villanyfényben, mint a testvérek. Most látom, hogy széles arcuk, kemény ajkuk vonala: hasonlít egymáshoz.” Anna fizikai ereje és kemény vonásai egyértelműen egy olyan maskulinizált nőképre utalnak, melyet részben a korszak olajfoltos kezelé-
basba öltöztetett emblematis munkásnő-alakjai is képviselnek.

Az egyes munkatípusok megítéléséhez hasonlóan a magánszféra ábrázolása is az ötvenes évek közepe táján módosul a *Dolgozó Nőben*. Megszaporodnak a szórakozást⁷, családi életet ábrázoló fotóriportok, az ipari vagy mezőgazdasági munkát végző nőket bemutató képek és a portrék mellett egyre többször láthatunk nőket családjuk körében, otthonukban. A magánszféra képi megjelenítése ugyan többnyire az állami megvalósításokat illusztrálja, de ettől függetlenül tény, hogy az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek elején a lap egyre többet foglalkozik a családi élet különböző aspektusaival. Ide sorolhatók a frissen épült tömbházakba beköltöző családok mindennapjairól tudósító riportok

(Erdélyi Lajos: *310 új lakás*, 1958/2.; Nagy Olga: *Amiről egy tömbház mesél*, 1958/5.), melyek az építő jellegű kritika jegyében helyenként a negatívumokat (lakók közti konfliktusok, hamar rongálódó és nem funkcionális lakások) is megemlítik. Az ötvenes évek elején közölt gyárlátogatási beszámolókhöz viszonyítva érdekes jelenség az is, hogy egy olyan szöveg, melyet pár évvel korábban bizonyára munka közben lefényképezett nők fotóival illusztráltak volna, a munkásnők intimszféráját és szabadidős tevékenységeit ábrázoló képek kíséretében jelenhetett meg. Korda István *Ahonnán egy országos mozgalom elindult* (1958/10.) című beszámolóját a termelékenység emeléséről elhíresült bukaresti szövödéről ugyanis a következő fotók kísérik: az egyik szövőnő csinos nyári ruhában éppen képes újságot vásárol, majd otthonában pongyolában kézimunkázik, munkatársnője ugyancsak pongyolában olvas az üzemi otthonban, egy harmadik szövőnő pedig gyermekei és édesanyja társaságában látható otthonában.

Az anya ábrázolása is egyre távolabb kerül az ideologizált jelképiségtől. A Nagy Olga *Mindig, mindent együtt* című cikkében (1958/7.) szereplő háztartásbeli anya bemutatása például arra korlátozódik, hogy a nyári szünidőben anya és három kisebb lánya hol vidáman megosztják a házimunkát, hol kirándulni vagy strandolni mennek a dolgozó apa és nagyfiú társaságában. A családaya-szerep már nem elsődlegesen a termelő munkának rendelődik alá, hanem tradicionális funkciói válnak ismét hangsúlyossá: az anya a gyermekei, családja életét összetartó és megszervező erőt képviseli.

Bár a hagyományos női szerepek és a dolgozó nő ideáljának összeegyeztetése gyakorta komoly problémákat okozott a mindennapi életben⁸, a munkához és javadalmazáshoz a férfiakéval egyenlő joggal rendelkező, öntudatos nő ideáltípusa pozitív irányba is befolyásolta a nők magánéleti szerepeit. A *Dolgozó Nő*ben az ötvenes évek végén megjelent riportok, gyári beszámolók a munkásnők magánéletére is kitérnek röviden, eladdig szokatlan őszinteséggel. A nagyváradi kötöttárugyár mesternőjéről megtudjuk, hogy leánya is a gyárban dolgozik, kétéves múlt az unokája, s férje tizenöt éve elhagyta, de most készül újra férjhez menni (Lázár József: *Született 1948-ban*, 1958/6.). Egy selyemfonodai munkásnőről amellett, hogy harminc éve dolgozik a szakmájában, az is kiderül, hogy nemrég hagyta el részeges férjét, s már van új férjjelölt, aki „komoly ember”. (Korda István: *Sok aranyló selyemfonál*, 1958/7.) A *Dolgozó Nő* általánosan véve sokat foglalkozott az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a férfi–nő kapcsolatokkal, kezdve a szerelmi ügyekben tanácsot kérő olvasói levelek megválaszolásától⁹ a férjeket megszólaltató összeállításig (1958/3.) vagy a kolozsvári egyetemisták románcait taglaló képes riportig (1963/4). Az írások nyomán kirajzolódó „ideális feleség” és „ideális férj” egyenrangú társak szellemileg és anyagilag, s megosztóznak a házimunkán és a gyermeknevelésen is. A *Dolgozó Nő* nemcsak a nőket, hanem közvetve a férfiakat is igyekezett ebben a szellemben nevelni azáltal, hogy olvasónőit újra és újra szembesítette az „öntudatos” férfitől elvárható viselkedésmintákkal.

3.2. RUHA TESZI A (DOLGOZÓ) NŐT

A lapban megjelenő grafikákat, fényképeket ugyanolyan műgonddal válogatták össze a szerkesztők, mint a közlésre szánt szövegeket. „Rajzolók, fényképészek dolgoznak, terveznek, készítenek képanyagot a cikkekhez, melyeket a szerkesztőségek kollektívái a lap megjelenése után is bírálják, megbeszélnek, elemeznek” – tudjuk meg az *Dolgozó Nő* és tesvérlapjai, a *Femeia* és a *Săteanca* műhelytitkait ismertető cikkből. (*Lapjaink*, 1950/6.) A vizuális reprezentáció azonban nemcsak a befogadás megkönnyítésében játszott szerepet, hanem a korszak politikai propagandája által kialakított jelképes alakokat is megragadhatóbbá tette az olvasók számára, főként az 1948-tól az ötvenes évek közepéig tartó időszakban. A képeken megjelenő nők külalakja, ruházata ugyanis üzenetértékű, akár cselekvés közben, akár portrészzerűen ábrázolják őket.

Az ötvenes évek elejének emblematisz nőalakja, az egyenjogúságát és öntudatos békeharcát a „férfias” szakmákban való helytállással bizonyító munkásnő például kivétel nélkül kezelébasban, esetleg nadrágban és felgyúrt ujjú ingben, kendővel a fején látható. A cikkek tanúsága szerint a traktoroslányok „olajos munkaruhájukban otthonosan mozognak” (*Jó munkával építjük a békét*, 1950/7.), az üzemi munkásnők „vidáman, csoportosan jönnek, egyik kezelébasban, másik olajfoltos munkaruhában” (*Horváth Irén példamutatása*, 1953/2.), a mellékelt fotók pedig gyakorta a méltatott közösségi szellemet igazoló csoportképek, illetve munka közben (a traktoron, a gép mellett stb.) ábrázolják a nőket. Az ideáltipikus munkásnő egyesíti magában a nőies és férfias vonásokat: „rózsaszín”, „kedves” arca mosolygós, keze, karja „izmos” és „erős” (a képeken megjelenő nőalakok néhol valóban meglehetősen robusztusnak tünnek munkaruháikban). A korábbi öltözködési normák felülírása, a nőknek olyan ruhadarabokban való ábrázolása, melyeket hagyományosan férfiak viseltek, minden jel szerint szervesen hozzátartozott az ötvenes évek eleji propaganda új nőideáljához.

Hasonlóan sematikus az „ellenség” ábrázolása, aki legtöbbször maga is nőnemű, mint a lap célközönsége. Az osztályellenség soraiba tartozó férfiakat (reakciósok, kulákok, papok) sűrűn pellengérrre állítják ugyan a különböző írásokban, de a feketéző, rémhírterjesztő, volt háztulajdonos „naccságák” azok, akik az illusztrációkon megjelennek. A grafikák negatív nőalakjai inkább nevetséges, mint ijesztő figurák, nem rendelkeznek a korban gyakran alkalmazott mitizált ellenségkép jellegzetességeivel (Osman 2004. 59.), nem deformált vagy állatias alakok, hanem kövérkés, ékszer, mintás pongyolát és kontyot viselő nők. A rajzokon puritán szoknya-blúz összeállítást és fejkendőt viselő munkás, földműves vagy szervezeti munkát (agitációt) végző asszonyokkal ellentétben a „naccsága” kinézete a tunyaságot, dologtalanságot és az ízléstelenséget, a közösségen való élőködést hivatott megtestesíteni. Ez vizuális jellemzés azután átöröklődik szinte minden olyan nőalakra, aki valamilyen módon a „haladást” gátolja. Mi-

hály Róza *Öt hónap* című színjátékában (1953/1.) Teri, aki a termelésbe belépni készülő hősnő ellen áskálódik, a rendezői utasítás szerint „kicsi, kövér, ízléstelen nagymintás ruhában, feje tetején konty.” Fényesné, a gyári munkásnő ellenben „rokonszenves, határozott fellépésű nő”, kabátban és kendőben lép a színpadra. A cicoma, a feltűnő vagy drága öltözék mindenképpen negatív nőalakot jelöl, mint például Nadezsda Belinovics *Amerikai nő* (1951/7.) című versében, mely az ún. „gyűlöletversek” antihőseinek (Osman 2004. 58.) sajátos, női verzióját alkotja meg: „Cipője sarka oly magas / Mint játék-felhőkarcoló”, „Testét ápolja, őrizi, / Szép selymekkel burkolja be, / A világon semmit sem ér / ostoba, önző élete.” A külső díszek a belső tartalom hiányát jelölik: „Mi lesz belőled? Semmi több: marék rongy, csillogó szemét...”

Bár a *Dolgozó Nő* a kezdetektől fogva viszonylag rendszeresen közölt divatképeket és szabásmintákat, ezek sokszor a takarékoság jegyében, az ellátás hiányosságait orvosolandó készültek: ruhahosszabítás, a ruhák kikopott részeinek kötéssel való ötletes pótlása, fehérnemű készítése házilag és hasonló ötletek jelentek meg a lapban. A nőideál puritanizmusa tehát részben az említett problémában, részben ideológiai okokban gyökerezhetett. Azonban lassan bővülni kezd a képzeletbeli ruhatár: 1954-ben a lap már szövetkezeti divatbemutatóról számol be, hiszen „a dolgozó nő ízlése és szépre való törekvése állandóan fejlődik, s így ruházatára nagyobb gondot fordít.” (Vajda Ágnes: *Divatbemutató Kolozsváron*, 1954/9–10.) Az ellátásban továbbra is sok a fennakadás, amint azt az – ekkor már megjelentethető – olvasói panaszok sejtetik, a ruházatkódás terén például problémát okoznak az egységesített konfekcióméretek („a fehérnemű-készítő üzemek gondoljanak a nagy termetű nőkre is”, *Kedves Bori postája*, 1958/2.), és az a tény, hogy az extenzív iparosítás korszakában elsősorban a városi nő az etalon, ezért a regionális öltözködési szokások háttérbe szorulnak: „egyes kereskedelmi szervek nem foglalkoznak kellőképpen azzal, hogy különböző vidékeken milyen a viselet, tehát milyen árura van szüksége a dolgozóknak [...] pedig valószínű, hogy a Magyar Autonóm Tartomány falusi asszonyai sem járnak kalapban.” (*Kedves Bori postája*, 1958/4.) Az ötvenes évek végén és hatvanas évek első felében az alkalomhoz illő csinos, elegáns öltözék már szervesen hozzátartozik ahhoz a nőképhez, amelyet a *Dolgozó Nő* közvetít olvasóinak.¹⁰ „A szocializmust építő emberek legyenek szépek és jólöltözöttek, az asszonyok – az egyenrangú munkatársak és élettársak – legyenek csinosak és elegánsak”, fogalmazzák meg az 1958-as bukaresti nemzetközi divatkongresszus résztvevői. (*Gondolatok egy nemzetközi divatkongresszuson*, 1958/8.) A „nyugati burzsoá világban elhatalmasodott hisztériát” kifejező modellek, mint Yves Saint-Laurent kreációi természetesen kerülendőek, de a dolgozó nő imázsával már nem összeegyeztethetetlen, hogy kirakatok előtt nézelődik, divatlapokat olvas és élénken foglalkoztatja készülő új ruhája, sőt az sem, hogy akár gyári munka közben is csinos legyen. (*Legyünk csinosak munkahelyünkön is*, 1956/11.) A kezdetben eléggé

mellőzött magánszférára irányuló figyelmet bizonyítja, hogy a dolgozó nőkről szóló riportok képanyaga már nem kizárólag munka közben, munkaruhában ábrázolja őket, hanem akár nyári ruhában az utcán vagy mintás pongyolában (!) otthonukban.

Ha az olajfoltos kezeslábás el is tűnt egy idő után a *Dolgozó Nő* fotóiról, a népviselet mindvégig megőrizte ikonikus üzenetét. A magyar népviseletben megjelenő nőalakok funkciója ugyanis főként az volt, hogy igazolják, miszerint a magyar nemzeti identitás szabadon megélhető és kifejezhető a román állam keretei között.¹¹ Népviseletbe öltözött nők és férfiak leginkább a különböző kultúrsoportok előadásairól készült fotókon láthatók, de időnként akár a *Dolgozó Nő* cím- és hátlapjára is felkerültek pl. székely ruhás fiatalok, gyerekek. A nemzetiségek békés együttélését ábrázolandó gyakori a különböző viseletű asszonyok, párok képeinek egymás mellé helyezése. A *mi hazánkban* című 1953-as összeállítás a „nincsen nemzeti megkülönböztetés” állítást torockói magyar jegyespár, szász leányok, török parasztlányok és korondi székely fazekasok fotóival igyekszik alátámasztani, az átellenes oldalon egy csángó asszony és gyermeke képe illusztrálja Szabó Gyula cikkét az anyanyelvükön szabadon tanuló csángókról. (*Csángó asszony*, 1953/5.) Fokozottan reprezentatív szerepet szántak a népviseletnek az olyan nagyméretű rendezvényeken, mint az 1958 tavaszán megrendezett Nők Kongresszusa. Mind a *Femeia*, mind pedig a *Dolgozó Nő* szinte teljes áprilisi számát az esemény bemutatásának szentelte. A címdalok jól érzékeltetik a személyi kultuszt: mindkettőn Gheorghe Gheorghiu-Dej mosolyog az olvasóra az őt körülvevő női küldöttek gyűrűjéből; a *Dolgozó Nő* címlapján a Magyar Autonóm Tartomány népviseletbe öltözött küldöttei veszik körül a pártelnököt. Bár a képanyag nagyjából azonos a két „ünnepi” lapszámban, a *Dolgozó Nő* olyan fotókat is közöl, melyek hiányoznak testvérlapjából, köztük együtt nevetgélő román és magyar viseletű nők, illetve egy bolgár nő képét. Általában véve, a két lap felületes tartalmi összevetése alapján úgy látom, hogy a „nemzeti kisebbségek” és a többségi nemzet felhőtlen viszonyának (képi) igazolása a *Femeia* számaiban alig jelenik meg.

3.3. AJÁNLOTT OLVASMÁNYOK

A *Dolgozó Nő*ben kirajzolódó nőideálhoz kezdetektől fogva hozzátartozott az olvasás igénye. Az olvasást a szellemi fejlődés, a korrallal való haladás, nem utolsósorban pedig az ideológia elsajátításának eszközeként értelmezték. A lap célkitűzései között a nők olvasási szokásainak, szépirodalmi ízlésének alakítása is szerepelt: „A tanításon, felvilágosításon és nevelésen kívül a RDNSz lapjai az asszonyok irodalmi ízlését is fejlesztik.” *Lapjaink*, 1950/6. Az irodalmi ízlés formálása végett különböző módszerekhez folyamodtak a *Dolgozó Nő* szerkesztői. Ide sorolhatjuk elsősorban az újonnan megjelent könyvek rendszeresen közölt lajstromát és a könyvismertetésekét. Az ideológiailag megfelelő kánon kialakí-

tását szolgálták azok a beszámolók is, melyek a különböző foglalkozású nők könyvvásárlási és olvasási szokásairól tudósítottak, mivel ezekből többnyire nem maradt ki a az olvasott szerzők neveinek hosszas sorolása. A könyvcímek-re vagy szerzőkre való hivatkozás egyes riportokba és tanmese-szerű rövid írásokba is beépült, s nem maradt el a deviáns olvasmányok (ponyva) pellengérré állítása sem, bár ez utóbbira kevés példát találunk.

Az ötvenes évek eleji ideális olvasónő látszólag a politikai tárgyú szövegeket részesítette előnyben a szépirodalommal szemben, bár alkalmasint ez utóbbi kategóriából is az ideológiai (ön)nevelés céljával választott olvasmányt: „Férje nagyon szereti a jó könyveket. Minden hónapban vesz egyet-kettőt. Vele is megszerettette az olvasást. Este vacsora után, amikor a gyermekeket megmosdatta, lefektette, olvas. Mikor mit. Ha a R.D.N.Sz.-ben valamilyen politikai anyagot dolgoznak fel, akkor ahhoz olvas, ha ilyen nincs, akkor szépirodalmat olvas.” (*Tanulhatunk tőle*, 1951/6.) A politikai „brosúrák” olvasása valójában nem feltétlenül az egyéni preferenciákat tükrözte, hanem a különböző szakmai tanfolyamok, továbbképzések részét képezte: „Nekem csak a napilapok és a brosurák olvasására marad időm. Szemináriumon is résztveszek. Sajnos szépirodalmi könyvek olvasásához már nem jutok. Tudom, hogy ez nagy mulasztás, de egyelőre tervszerűen kell tanulnom.” (*Hogyan lettem mester?* 1951/4.) Ha mégis jutott idő szépirodalomra, az ideális olvasónő előszeretettel választott a szovjet szerzők művei közül, mint a következő fiktív párbeszédben, melybe a két nyaralni induló munkásnő olvasási szokásainak ismertetésén kívül könyvajánlót is tömörítettek:

„[Klári:] Igen, olvasok, de látod, annyi időm nem volt, hogy szépirodalmat is olvassak. Mindig a szemináriumokra készültem, brosurákat olvastam, ideológiai munkákat, aztán szakmai tanfolyamra is készülnöm kellett. Itt van például Ázsájev könyve, a »Távol Moszkvától«. Már egy féleve mindig az jár a fejemben, hogy milyen jó lesz, amikor szabadságom alatt a szovjet nép nagy építőmunkájáról olvashatok.

[Margit:] Gondolod, vigyek én is valamit? Tegnapelőtt vettem meg A. G. Valda »Jeltüzek« című könyvét. Arról szól, hogy a kommunisták hogyan harcoltak a doftánai börtönben, hogyan kínozták őket a múlt urai, s hogyan tört meg a pribékek minden mesterkedése sziklaszilárd akaratumon. Én is elviszem magammal ezt a könyvet, aztán majd cserélünk, jó?” (*Mit olvassak szabadságom alatt?* 1951/7.)

A könyvvásárlási alkalmakról tudósító cikkek alapján egy változatosabb kánon rajzolódik ki. A kolozsvári textilgyár udvarán „asszonyokból, lányokból álló kis csapat rohamozza meg a könyvekkel borított asztalt, és pillanatok alatt szétkapkodják Móricz Zsigmond, Liviu Rebreanu, Asztalos István, Kahána Mózes, Méhes György, Munteanu Francisc és még sok más író művét.” (Somlyai László: *Új könyvek érkeztek*, 1956/4.) A makófalvi könyvnapon „A kollektivisták és az egyénileg gazdálkodó dolgozók pedig – az ideológiai és ismeretterjesz-

tó könyvek mellett – szeretettel szerezték meg maguknak Petőfi, Eminescu, Rebreanu, Jókai, Mikszáth, Gorkij, Solohov, A. Jar, Horváth István, Asztalos István és más írók műveit.” (*Húsz asszony könyvet árul*, 1954/9–10.) A haladó szellemű klasszikus szerzőkkel és a szocialista realizmus jegyében alkotó kortársakkal szemben a deviáns olvasmány, a ponyva is felbukkan. Egy tisztviselő háromszori megbüntetésének oka például az a ponyvaregény, amit ebéd-szünetben olvasott. A történet pikantériája, hogy épp egy fiatal munkásnőtől kapta kölcsön, tehát a populáris irodalom felett gyakorolt ellenőrzés ellenére ezek a „negatív kánonhoz” tartozó szövegek az osztály-identitástól függetlenül olvasókra találtak.

Ami a könyvismertetéseket illeti, úgy tűnik, az ötvenes évek elején a *Dolgozó Nő* szerkesztői igyekeztek nagyobb teret biztosítani azoknak a recenzióknak, melyek a nőket érintő kérdéseket, illetve a női szereplőket emelték ki elsősorban az ismertett művekből. Ilyen például Orosz Irén írása Nagy István *A legmagasabb hőfokon* című regényéről. A főszereplő, Bucsiné jellemzéséből először is az derül ki, hogy munkája mellett bölcsődét szervez, otthon pedig „mindent rendben, tisztán tart, pedig alig jut ideje a házimunkára, hiszen gyárba jár”, férjét, fiát ellátja. Hősnőnk tehát össze tudja egyeztetni a rá háruló házi- és termelőmunkát, mi több, társadalmi feladatokat is vállal. Egyetlen hibája, mely a bonyodalmat elindítja, hogy naivan elfogadja a gonosz szándékú grófnő ajándékát, nem ismeri fel a szocialista társadalom ellenségeit. Az ismertetés végkövetkeztetése a regény pozitív, azaz munkás nőalakjaival való büszke azonosulást magától értetődőnek tartja: „Az a dolgozó nő, aki elolvassa Nagy Istvánnak ezt a kitűnő regényét, a könyv munkásasszony alakjaiban társaira vagy éppen saját magára ismer. Felemelő érzés, hogy mi munkásasszonyok és munkáslányok hasonlítunk az érdekes, izgalmas regény hősnőjéhez: az igazi regényhősnőkhöz.” (*Regényhősnők*, 1952/6.) Máthé Ernő elemzését is érdemes megemlíteni, hiszen az átlagos könyvismertetések terjedelméhez mérten hosszán, két oldalon keresztül értekezik Antonyina Koptajeva *Ivan Ivanovics* című regényéről. A mű szovjet kritikai visszhangjaira is reflektáló írás fő témája a férjét elhagyó főszereplő döntésének jogosultsága. A szerzőnő és a recenziós érvelése szerint ugyanis nem elég, hogy Ivan Ivanovics szereti a feleségét, ha nem veszi komolyan és nem segíti fejlődését, ha párosukat „nem támasztja alá a férj és feleség közössége az alkotó munkában, hivatásukban”. (*Jogosan hagyta-e el férjét Olga Arszanova*, 1953/11.) Az adott művek népszerűsítésén túl az ehhez hasonló metaszövegek végső soron ugyanazt a funkciót töltötték be, mint a *Dolgozó Nő*ben megjelenő egyéb cikkek és a gondosan válogatott képanyag: a propaganda nőképe népszerűsítését.

Nemcsak az olvasónők ismerhettek magukra, pontosabban a követendő nőideálra a *Dolgozó Nő*ben ismertett szépirodalmi művekben. A fikció és a társadalmi realitás közötti konvergencia bizonygatásának másik módja, amikor a lapban bemutatott valós személyeket irodalmi minták felől közelítik meg a

cikkírók. „Mintha csak Nagy István »A mi lányaink« című regényének alakjai elevenedtek volna meg aznap előttem. Jártam a kábelosztály hosszú, világos csarnokát. Nézegettem a serényen dolgozó asszonyokat, lányokat. (...) Valóban ők azok – gondoltam magamban... Hiszen a regény megírása előtt itt gyűjtötte élményanyagát hazánk jól ismert munkásírója... Azután én is megismertem egy Veronicát. Élete nem azonos a »Mi lányaink« Veronicájának az életével, de sok benne a hasonlóság. Hős ez a Veronica is. A termelékenység emelésének a hőse.” (Meszesi Vilmos: *A szocialista verseny élenjárója*, 1956/1.) A bemutatott nők irodalmi szereplőkkel való összevetése a múlt és a jelen kötelező szembeállítását is kiemelhette, amennyiben az interjúalany szűkszavúsága vagy egyszerű kifejezésmódja kiegészítést kívánt, például ha a megkérdezett munkásnő csak annyit árul el, hogy régen nem becsülték meg. „Ma pedig? A mester előre köszön a szövőnőnek, úgy bizony. (József Attila jut eszembe azzal a bizonyos versével: a postás köszön az édesanyjának. Az ember letiport méltóságának mily százados sebeit érezte és láttatta meg a költő, ha ma a szabadság és föl-emelkedés külső jelét egy munkásnő is abban érzékeli, hogy előre köszönnek neki.)” (Korda István: *Erzsébet I. Erzsébet II. Asszonyemzedékek*. DN 1958/3.) A haladó szellemű klasszikus irodalomból választott figurák akár helyettesíthetők is a hiányzó negatív pólust, mint annak a fiatal orvosnőnek az esetében, akiről kiderül, hogy amellet, hogy jó szakember, művelt is: „ilyennek képzelhette el Anton Pavlovics Csehov a jövővidéki orvosait, miközben elégikusan tragikus novelláit írogatta a szakmájukat is egyre jobban felejtő, begyepesedő akkoriakról.” (*Hétköznapi riport*, 1958/10)

Míg az ötvenes évek elején az ismertetett vagy bármilyen kontextusban megemlített művek többnyire a szovjet irodalom termékei, a kortárs román és magyar szerzők művei, ritkábban pedig a „haladó szelleműnek” ítélt klasszikus magyar irodalmi művek közül kerültek ki, a évtized második felében inkább a világirodalom klasszikusait népszerűsíti a lap. Általában véve ebben a periódusban megszaporodnak a kulturális hírek, a filmekről, balett- és színházi előadásokról szóló képes ismertető, zene- és művészettörténeti cikkek. 1956-ban többek között Mark Twainről, Heine-ről, Rembrandtról olvashatnak a *Dolgozó Nő* előfizetői. Deák Tamás 1957-ben induló *Irodalmi kalandozások* című rovatában olyan alkotásokat értelmez, mint az *Éjjeli menedékhely*, *Effi Briest*, *Othello*, illetve olyan szerzők életművét ismerteti, mint Dickens vagy Milton. A kultúrához kapcsolódó írások terén is érezhetővé válik az a változás, mely az agitációs propaganda enyhülésével a lapban megjelenő szövegek témaválasztásában, de főként nyelvhasználatában bekövetkezett.

4. ZÁRSZÓ

Összevetve a *Dolgozó Nő* oldalain kirajzolódó nőkép korábban felvázolt aspektusait, egyértelmű, hogy a többé-kevésbé radikális változás minden téren az ötvenes évek közepére tehető. A jelzett időpont Sztálin halálához (1953), de véleményem szerint elsősorban a szovjet vezetésnek a sztálini politikát és propagandát felülbíró állásfoglalásához köthető. A *Dolgozó Nő* által közvetített nőkép kialakulásában kulcsszerepe volt a szovjet minta követésének, és a magyarországi szakirodalmi munkák tanúsága szerint hasonló modulációkat mutat a magyar lapok nőképe is.

5. BIBLIOGRÁFIA

BURUCS Kornélia

1998 A „fordulat” és a „dolgozó nő”. *História*, 7. 25–29.

FARKAS Gyöngyi

2003 „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall*, 13. 65–86.

KÉRI Katalin

2000 A nők helyzete Magyarországon az 1950-es évek első felében. A szerző honlapja, <http://kerikata.hu/publikaciok/text/nok50ben.htm>

2003 *Gyermekképünk az ötvenes évek első felében*. A szerző honlapja, <http://kerikata.hu/publikaciok/text/50venes.htm>

KÁDÁR Edit

2002 „Otthonod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. *Médiakutató*, digitális változat, téli szám,

www.mediakutato.hu/cikk/2002_04_tel/07_otthonod_az_urade/01.html

OSMAN, Fernanda Emanuela

2004 Note despre poezia agitatorică a anilor 50. *Caietele Echinoc*, vol. 7. Cluj, Editura Dacia.

PALASIK Mária

2005 A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 78–100.

SCHADT Mária

2003 „*Feltörekvő dolgozó nő*”. *Nők az ötvenes években*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

VINCZE Gábor

2000 Nemzeti kisebbségtől a „magyarul beszélő románokig”. In. *Nyolcvan év. A romániai magyarság története 1918 – 1998*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 216–267.

6. JEGYZETEK

1. Érdekes jelenség, hogy a vezetői pozíciót betöltő nők, akik a *Dolgozó Nőben* megjelennek, többnyire a mezőgazdaságban dolgoznak, azaz kollektív gazdaságok elnöknői. Gyárigazgatónókat elvéve szólaltat meg a lap nagyobb összeállítások keretén belül, a fontos állást betöltő értelmiségi nők pedig szintén ritkák.
2. Bár a nyilvános diskurzusban – többek között a *Dolgozó Nő* oldalain – a hagyományostól eltérő munkakörben elhelyezkedő nőket érintő nehézségek vagy a munka heroizálását segítették elő vagy meg sem jelentek, egyes cikkekből arra következtethetünk, hogy „pályaelhagyók” számosan lehettek: „[a traktoroslányok] az új és számukra szokatlan környezetben nehezen találják meg helyüket. Ezzel is magyarázható, hogy létszámuk tizenegyről ötre csökkent. Az együtt-dolgozó elvtársak közül is többen nem elég öntudatosak és helytelenül fogják fel a nőknek új munkaterületeken való elhelyezkedését. Aztán itt van a lakáskérdés is.” (Mihály Róza: *Jó munkával építjük a békét*, 1950/7)
3. A cikk megjelenésével egyidőben zajlott le a Babeş és a Bolyai egyetem egyesítése. Lásd Vincze 2000. 236.
4. Vö. „A pozitív gondolatokat és a társadalom fejlődésével kapcsolatos optimizmust az újságban bemutatott gyermekek képe is sugallta, illetve alátámasztotta. Az általunk vizsgált időszakban mindvégig pufók, nevetős arcú, szépen fésült, ünneplóruhás kislányok és kislányok népesítették be a lapot [a *Nők Lapját*] – legalábbis akkor, ha az illusztráció valamelyik szocialista ország, illetve Magyarország bemutatásához tartozott.” (Kéri 2002)
5. Lásd például *A gyermek sír*. *A gyermek nevet* (1950/2) című kép-összeállítást, mely a franciaországi, vietnami, indiai és maláj „éhező, elkínzott” gyerekek képét a „szovjet gyermek boldog mosolyával” ellentétezteti.
6. A *Dolgozó Nőben* megjelent szöveg a nagyközönség előtt előadott szerepjáték rövidített változata. Hasonló nevelő célzatú „válási tárgyalásokról”, ahol a peres feleket színészek alakították, és különböző funkciókat betöltő bírálók hoztak erkölcsi ítéletet, a későbbiekben is beszámolt a lap.
7. A kolozsvári nehézipari üzemek klubjáról készült fotóriportból megtudhatjuk például, hogy hol *szabad* a dolgozó ifjúságnak udvarolnia, miközben a kulturált közösségi szórakozásnak hódol. (*Táncos csütörtök esték*, 1958/2.)
8. Lásd a házimunkáról szóló alfejezetet.
9. Az olvasói levelek megválaszolására a *Kedves Bori postája* címet viselő levelezési rovatban került sor. Érdemes megfigyelni, hogy míg az ötvenes évek elején a lap levelezési rovata nagyrészt arra szolgált, hogy a terveződés megvalósításáról szóló (tematikusan és a nyelvhasználat tekintetében egysíkú) olvasói beszámolókat közöljék, az ötvenes évek közepétől többnyire az olvasók ellátással kapcsolatos panaszaira reagáltak itt a szerkesztők. Utóbb jogi és magánéleti tanácsok is helyet kaptak a rovatban.
10. Nem véletlen, hogy ekkortájt jelennek meg a reklámok a lapban, főként ruházati termékeket ajánlva: „Már most vásároljon be tavaszra. Szép gyapot, gyapjú- és selyemkelmék, cipők, táskák, rövidárúk kaphatók az OCL Déva üzleteiben.” „Minőség, elegancia, új vonalak. Temesvári Kalapgyár”.

SÜTŐ-EGERESSY ZSUZSA

11. „Pártunk a Szovjetunió példája nyomán megoldotta a nemzetiségi kérdést. Ma már szabad hazánkban a felszabadult népek kultúrája hatalmas fejlődésnek indult. Hazánk minden dolgozójának gyermeke saját nyelvén tanulhat.” (*Éljen az együttélő népek barátsága*, 1950/6.) A „nemzetiségi kérdés” megoldását a *Dolgozó Nőben* az ötvenes években a programcikkeken kívül elsősorban az amatőr kultúrcsoportokról, a kulturális eseményekről (pl. magyar színelőadások) és a tanuló ifjúságról szóló írások hirdették. Az optimista hangvételű írásokkal ellentétes intézkedésekről és politikáról lásd Vinceze 2000.

VALLASEK JÚLIA

A GYERMEKKÉP ALAKÍTÁSA
A GHEORGHIU-DEJ KORSZAK
IFJÚSÁGI LAPJAIBAN

1. VITÁK A GYERMEKIRODALOMRÓL

Az egyén társadalomba való beilleszkedésének első szakasza a beszéd (az anyanyelv) elsajátítása, az irodalom a szocializáció másodlagos eszközei közé tartozik. A gyermekirodalom szerepe hagyományosan az, hogy értelmezési technikákat, tájékozódási pontokat biztosít a fiatal olvasó számára, amelyek segítségével az felismeri a világában uralkodó rendet és megtanul tájékozódni e rend sajátos szabályai között. A gyermekirodalom ezen végső soron didaktikus funkcióját a gyermekolvasó fantáziájának, érdeklődésének, nyelvi kreativitásának megragadásával, vagyis esztétikai, retorikai elemek segítségével tudja betölteni. A nevelődés eszközeként és a pihenés, szórakozás egyik módjaként egyaránt felfogható irodalomolvasás nemcsak a gyermekolvasó világképének tágitásában játszik szerepet, hanem az adott világképnek aktuális hatalmi szempontból célirányos formálásában, sőt akár szűkítésében is. „Miközben lát-szólag tiszteljük a differenciálatlan gyermeki látásmódot, amely képtelen meglátni a császár új ruháját, az ipari forradalomtól napjainkig számtalan olyan könyv íródott, amely elnyomja a gyermeki látásmódban rejlő anarchiát, és helyette arra tanít, hogyan ismerjük fel a császár hatalmát.” (Foulkes 1983. 45.)

A gyermekirodalomban spontán mód benne rejlő propagandisztikus lehetőségek kiaknázása nem a kommunista hatalom találmánya, a didaktikus vonatkozásoktól el nem választható (mert a világot – vagy akár még annak nyelvét is – tanuló, megismerő, formálódásban levő olvasónak szánt) gyermekirodalom tekintélyes hányadában kimutathatók propagandisztikusként is értelmezhető vonások. (Isaac Kramnick egyik tanulmányában például azt vizsgálja, hogyan jelenik meg az ipari kapitalizmus és a polgári rend ideológiája a kora tizenkilencedik századi népszerű gyermekirodalmi munkákban.) (Kramnick 1980. 203–240.)

Propaganda és (gyermek)irodalom kapcsolatának vizsgálatában különbséget kell tennünk az agitációs és az integrációs propaganda között. (Ellul 1973. 81.) Míg az előbbi szubverzív módszerként egy adott rendszer megdöntését, az ellenállás megtörését, a mozgósítást tűzi ki céljául, az utóbbinak elsősorban az a célja, hogy a már kialakult rendet megőrizze, azt automatikusan elfogadtassa. Ezért lesz a forradalmakat követő korok jellemzője az egyszerűsége való törekvés, a komplex formák, nyelv, képi világ elvetése, a sajátos mítoszok megteremtése, a művészet szubverzív erejének felismerése, s ennek kordában tartására a cenzúra megerősítése. Az, hogy egy rendszer mennyire tekinti propagandaeszköznek a gyermekirodalmat, gyakorlatilag azon mérhető le, hogy a klasszikus

ellentéparokban (*dulce et utile, delectare et docere*) leírható vonások közül milyen szerepet biztosít a gyermekirodalom didaktikus vonásának. Minél erősebben támaszkodik az irodalom tanító/nevelő jellegére, annál inkább fontosnak tartja az olvasóhoz eljutó információ célzatos szűrését, az olvasmányokból körvonalozódó eszmények, követendő és elrettentő példák adott doktrínába illeszkedő válogatását.

Farkas János, a *Napsugár* főszerkesztője a *Korunk* 1961/10-es számában a gyermeklap szerkesztése kapcsán felmerülő problémákról írván egy olyan alapvetően didaktikus gyermekirodalom eszményét rajzolja fel, amelynek célja az új (ti. kommunista eszméknek megfelelő) ember megformálása. Úgy véli, ennek érdekében kötelessége az írónak „a gyermek figyelmét a mindennapi élet és a munka hősiességének lehetőségére felhívni.” (Farkas 1961) Farkas cikkére ugyancsak a *Korunk* lapjain reagálva Dáné Tibor *Irodalmibb ifjúsági irodalmat* című kétrészes írásában feltérképezi a romániai gyermekirodalom aktuális helyzetét, és amint a címválasztásból is sejthető, esztétikailag igényesebb, a gyermek vagy kamaszolvásó életkori igényeit jobban szem előtt tartó gyermek és ifjúsági irodalmat sürget. (Dáné 1962a)

Leszögezi ugyan, hogy az irodalom célja a(z) ideológiai nevelés („Célunk: a pártos, kommunista ifjúsági irodalom, mert harcos, fegyelmezett, boldog embereket akarunk nevelni gyermekeinkből a szocialista építés és társadalom számára.”), de nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a jelenlegi gyermekirodalom tekintélyes hányada szélsőségesen didaktikus, s ennek érdekében „irodalmiatlan” módszereket használ, nem veszi figyelembe a gyermekolvasó életkori sajátosságait, és gyakran egyszerűen nem üti meg a kívánt esztétikai mértéket. „Semmilyen tematikai szükséglet nem indokolhatja az olyan verbális tantörténetek megjelenítését, amelyek világosan tükrözik, hogy szerzőjük még csak meg sem kísérli irodalmi eszközökkel megoldani művészi nevelői feladatát.”

Az esztétikai érték és a valós olvasói igényeknek való megfelelés fókuszba állítása eretnenségeként hangozhatott, hiszen az „irodalmibb ifjúsági irodalmat” igény megfogalmazása csaknem egy éven át tartó vitát kavart. Először Izsák József védi a didaktikus gyermekirodalom fontosságát, „hibás, helytelen, polgári világból maradt előítéletnek” nevezi Dáné esztétikai hiányosságokra való hivatkozását, és Nagy István közelmúltban megjelent *Ácsék tábort vernek* című könyvét hozza fel követendő példának. (Izsák 1962) Utóbb az akkor nagy tekintélyű írónak, sőt közéleti szereplőnek is számító Nagy István is megszólal, aki a kommunista fejlődés-mítoszra támaszkodva elutasítja a gyermekolvasók különböző érdeklődéssel és érettséggel rendelkező életkori csoportokra való osztását („a műveltebb kommunista szülők s a művelődés fókuszainak közelében élő gyerekek – ha mindehhez ésszerű táplálkozás és a sport is hozzájárul – felfogó képessége, öntudata, sőt biológiai alkata is korábban beérhet”). Ugyancsak elutasítja a klasszikus gyermekirodalom tekintélyes hányadát, mivel az egyéni vágyak vagy spontán kialakuló közösségek hőse helyett a szervezett pionír- vagy

IMSZ közösségbe tartozó „kollektív erőfeszítések hőseit” kéri számon az íróktól. (Nagy 1962)

A vita kiobbantója válaszcikkében a korabeli retorikai szabályok szerint jár el, nem annyira a klasszikus gyermekirodalom hagyományára, hanem elsősorban a vitapartnerek által is említett szovjet gyermekirodalom néhány, a maga korában kanonikusnak mondható példájára hivatkozik (Gajdar: *Timur és csapata*, Makarenko: *Új ember kovácsa*) hogy még egyszer leszögezhesse esztétikum-centrikus álláspontját: „akár ifjúságnak, akár felnőtteknek szánt művészetről vagy irodalomról legyen is szó: *a művészetben és irodalomban az esztétikum az eszmei mondanivaló létezési formája.*” (Dáné 1962b. Kiemelés D.T.)

A *Korunk* lapjain lezajló *esztétikum versus didaxis* vita a kommunizmus (s ezen belül a jelen dolgozatban vizsgált Gheorghe Gheorgiu-Dej korszak) éve alatt írott gyermekirodalom alapvető funkciójára hívja fel a figyelmet. A berendezkedő kommunista államhatalom a gyermekirodalmat propagandisztikus eszköznek tekintette. Mivel publikálni csakis az államhatalom által jóváhagyott csatornákon keresztül lehetett, a megjelenő műveknek alkalmazkodniuk kellett a folyton változó, hol szigorodó, hol enyhülő, tematikai restriktciókat támasztó, majd azokat feloldó mindenkori elvárásokhoz.

Jelen tanulmányban azt vizsgálom, milyen szerepet játszott az irodalom két (9–14, illetve 6–14 éves) gyermekeknek szánt folyóiratban, a *Pionírban*, illetve a *Napsugárban*. Az itt közölt szövegek tekintélyes hányada (kisebb-nagyobb átdolgozásokkal) utóbb az egyes szerzők verses-, illetve elbeszélésköteiben, önálló könyv formában is megjelent. Ha a propagandisztikus célokot vesszük figyelembe, a folyóiratokban való megjelenés potenciálisan nagyobb hatást gyakorolhatott, hiszen (a sok helyen kötelezővé tett előfizetésnek és a szervezett értelmező tevékenységeknek köszönhetően) tekintélyes számú gyermekolvasóhoz jutott el.

A folyóiratokban megjelenő szövegek túlnyomó része valóban nem más, mint a hivatalos tananyag kiegészítőjeül szolgáló irodalmi adalék, amely az oktatás és a szervezett pionírtevékenységek során zajló lehető legjobb ellenőrzött ideológiai nevelés céljait szolgálja. Nem szabad elfelejteni, hogy az iskolában, pionírfoglalkozásokon elhangzottakat legfennebb informális szinten, családi körben lehetett kritikával illetni, amennyiben a szülők vállalták az ellentmondás kockázatát, ám az így szerzett tudás nyilvánosan továbbra is kimondhatatlan maradt. A felnövekvő generációk számára tehát elvileg csak az öncenzúra vagy a „ferdített” tudattal való élés lehetősége adatott meg (Luka 1982. 58.) Hogy a gyakorlatilag a legzsengőbb gyerekkortól véghezvitt ideológiai nevelés mégsem tudott tökéletesen megvalósulni, annak legfőbb oka nyilván az volt, hogy a hirdetett és az egyén által tapasztalt valóság a nyolcvanas évekre olyannyira kiáltó ellentétbe került egymással, hogy azt már a propagandisztikus eszközökkel konstruált tudat sem fogadhatta el problémátlanul.

Nagyon ritka, hogy egy-egy irodalmi szöveg a hivatalosan hirdetendő ideológiát kikerülő, esetleg azzal (ha nem is nyíltan, de) szembe forduló, szubverzív szerepet töltsön be. Ennek egyik eszköze paradox módon az esztétikai igényesség. A végtelenségig ismételt klisékből építkező „verbális tanmesék” és hazafias rigmusok szövegtengerében egy-egy valós esztétikai mércét megütő vers (mert többnyire versekről, verses mesékről van szó) azzal, hogy más (ha mégoly ártatlan) témát választ, és azt a megszokottól eltérő eszközökkel fogalmazza meg, már a hatás-ellenhatás elve alapján is kiemelkedik a többi közül. Ez a kiválás segítheti aztán azt a kettős kóddal történő, vagy csupán a nyilvánvalóként felkínált értelmezést részben megváltoztató olvasásmódot, amely már kritikával vagy iróniával viszonyul a hivatalos ideológia által előírt irodalomértelmezési gyakorlathoz. Ezek a szövegek tehát elsősorban megfelelő értelmezés esetén válhatnak „kettős értelművé”, látens szubverzivitásról van szó, amely a felszínen, a szüzsé, a szavak, ritmikai megoldások stb. szintjén valósul meg.

2. A PIONÍR

2.1. A LAPSZERKESZTÉSI ELVEK VÁLTOZÁSAI

A 9–14 éves gyermekeknek szánt *Pionír* című hetilap 1951 június 10-én az Ifjúmunkás Szövetség Központi Bizottságának mozgalmi lapjaként indul Bukarestben. 1953 szeptemberétől 1956 februárjáig a frissen létrehozott Magyar Autonóm Tartomány központjában, Marosvásárhelyen, a pionírszervezetek tartományi lapjaként a Tartományi Néptanács kiadásában jelenik meg. Ezután ismét Bukarestben adják ki, ezúttal már az Országos Pionírtanács lapjaként 1967. november 21-ig, amikor átadja helyét az induló *Jóbarátnak*.

Mozgalmi lap lévén célja már nem a gyermekolvasó szórakoztatása, illetve szórakoztatva nevelése, hanem az ifjúság célzatos, uralkodó ideológiának megfelelő formálása. Fazakas János (ekkor az IMSZ KV titkára) első számban publikált köszöntőjében a korabeli militarista retorika szellemében így fogalmazza meg az induló lap célkitűzéseit: „Szervezetünk a lappal magyar nyelvű pionírjaink és iskolásaink kezébe újabb fegyvert ad, olyan fegyvert, amellyel sikeresen harcolhatnak feladataik végrehajtásáért”, továbbá megfogalmazza a gyermeknevelés alapelvét: „Pártunk és szervezetünk iránti határtalan odaadás szellemében kell pionírjainkat nevelni”.

Egy évvel később, Bokor András (ugyancsak IMSZ KV tag) elégedetten nyugtázza (ugyancsak vezércikkben), miszerint: „Megjelenésének egy esztendőjében a *Pionír* arra nevelte olvasóinak tízezreit, hogy szeressék a Pártot, hogy odaadó ragaszkodással kövessék abban a harcban, melyet a dolgozó nép élén, a szocializmus felépítéséért vív. Sosem feledkezett meg a lap arról, hogy megmagyarázza, mennyi mindent köszönhetnek hazánk dolgozóinak gyermekei a Pártnak, hogy boldog gyermekkor, lehetőség a tanulásra, a pionírélet, a pionír-

táborok, a bukaresti Pionírpalota, a pionírházak és még sok-sok más mind a Párt harcának eredménye. A gyerekek hazafias nevelésének feladatát csak akkor töltheti be a *Pionír*, ha ezen az úton halad tovább, ha a haza, a Párt, a Szovjetunió és Sztálin elvtárs iránti lángoló szeretet szelleme hatja át a jövőben is minden cikkét, minden sorát.”

A személyiségformálás (öntudatos pártkáderré nevelés) hármasszerepe az önállóságot feladó, vak engedelmességre nevelő fegyelmelés, a különbséget, és ezzel a különállást is elmosó egységesítés, illetve a pártideológiai képzés. (Manolescu 2004. 215.)

A *Pionír* által (különböző időpontokban különböző fokú) agresszivitással közvetített értékrend és gondolkodásmód gyakorlatilag az ország minden egyes 9–14 éves gyermekéhez eljutott, hiszen mind a pioníroknak, mind pedig a szervezet soraiba még fel nem vett (esetleg származásuk miatt onnan eleve kizárt) ún. „tanulóknak” egyaránt kötelező volt rá előfizetni. A lapban közölt egyes írások kifejezetten a pionírtevékenységek megszervezésére tartalmaztak utasításokat, technikai leírásokat, másokat viszont „osztag vagy csoportgyűléseken” kellett megbeszélni, „feldolgozni”.

Mozgalmi lap lévén a *Pionír* eleinte csupán minimális önállósággal rendelkezett, anyaga különösen az első időkben (a Marosvásárhelyre való átköltöztetéséig) szinte szó szerint megegyezett román testvérlapja, az ugyancsak az IMSZ KB által kiadott *Pionierul*, illetve a *Scînteia Pionierului* anyagával. Ez alól gyakorlatilag csak a magyar diákok által beküldött olvasói levelek, illetve néhány (Kányádi Sándor, Majtényi Erik, Páskándi Géza által jegyzett) vers jelent kivételt. A *Pionír* lapjain megjelenő írások java része voltaképpen kettős idézetnek tekinthető, hiszen a román nyelvű lapokból átvett szövegek jelentős hányada a *Pionierszkaja Pravdából* származik. A szovjet pionírok lapja témaválogatás és szerkesztés szempontjából mindvégig példaképpéül szolgál, „itt mindig megtaláljuk az iránymutató, tanító, bátorító cikkeket” – fogalmazzák meg a fennállásának 25. évfordulójára Lenin érdemrenddel kitüntetett szovjet laptestvér köszöntésében. (1950/3.)

A megjelenés helyének, illetve a lapot kiadó szervezetnek a változása nagyjából egybeesik az ötvenes-hatvanas évek főbb, a korabeli diskurzust is érintő változásaival. Jóllehet a továbbiakban a *Pionírban* megjelent szépirodalmi alkotásokat vizsgálván egy korszakként tárgyalom az 1950–1964-es időszakot, az alábbiakban részletesebb lebontásban felvázolom az egyes alkorszakok jellemzőit. Annak vizsgálatára, hogy a *Pionír* az adott időintervallumokban milyen paraméterek közt töltötte be a maga agitációs szerepkörét, az alábbi tényezőket használom támpontként: a szépirodalom lapban betöltött szerepe, illetve a lap általános összképe (ideértve – a vizualításra általában nagyobb súlyt fektető gyermekolvasóknak szánt kiadványról lévén szó – a fotó- és képanyagot, a témaválasztást és retorikát).

1. Az első időkben a lap a legszorosabban vett politikai nevelés feladatkeretét tölti be, szektárius szigorral közvetíti a gyermekolvasó felé a Párt elvárásait. A szépirodalom gyakorlatilag dekorációs, szimbolikus szerepet játszik: a versek (próza szinte egyáltalán nincs ezekben a lapszámokban!) többnyire a kommunista ünnepkör egy-egy jeles napjához kapcsolódva jelennek meg. A lap illusztrációs anyaga elsősorban győzelmet ünneplő felvonulásokon, vagy különböző közmunkák során (kalászszedés, szüret, stb.) mutat gyermekszereplőket. Nemcsak a szövegekben, hanem a vizuális megjelenítés síkján is állandó a Párt romániai vezetőire (elsősorban Gheorghie Gheorghiu-Dejre), az illegalista korszak hőseire, illetve Sztálin és Lenin személyére tett utalás. Az ellentétezésre épülő vizuális ábrázolás pontosan jelzi a sztálinista személyi kultusz éveinek mitizáló szemléletét: hatalmasra nagyított Sztálin, Lenin, Gheorghiu-Dej (ritkábban névtelen Vöröskatona vagy a Zoja Koszmodemszkája, a „hős partizánlány”) portréja mellett, azokra felnézve apró, általában egészalakosan ábrázolt pionírnyakkendősek gyerekek állnak. A mitizálás az ellenségkép megformálásában is szerepet játszik: a gyűlöletversekben, illetve a hasonló érzelmi indíttatású, hasonlóan propagandisztikus célú kiselbeszélésekben a külső (imperialisták, Tito stb.) vagy belső (kulákok, reakciósek, papság stb.) ellenség a mitikus gonosz attribútumaival (testi deformáltság, állati jegyek stb.) ruházódik fel.

A korabeli retorika agresszivitását jelzi az értékrend elfogadására alkalmazott, bio/fizikai folyamatokra építő metaforasor rögeszmésen visszatérő használata. A Párt IMSZ-en illetve Pionírszervezeten keresztül érkező, a *Pionír*-ban közzétett utasításait az olvasók feladata „elsajátítani”, „magukévá tenni”, „feldolgozni”. Mindez a kapcsolódó „határtalan odaadás”, „önfeledt” stb. jelzőkkel együtt megteremti a passzív, önálló gondolkodásra, cselekvésre képtelen befogadó eszményképét, azét a személyét, aki aztán a megfelelő célok érdekében, az éppen aktuális külső vagy belső ellenséggel szemben aktivizálható.

2. 1953–56 között, ameddig a *Pionír* a MAT lapjaként jelenik meg, előtérbe kerül a regionális sajátosság. A különböző nagyobb tömegeket megmozgató eseményekről (augusztus 23-i, május elsejei felvonulás) szóló beszámolók, fotóanyagok elsősorban az adott régióra (MAT), illetve központjára, Marosvásárhelyre összpontosítanak. A tudósítások is elsősorban a MAT területéről, illetve a magyarság lakta régiók eseményeiről szólnak, a fővárosi pionírélet hírei között is túlsúlyban vannak a bukaresti magyar iskola pionírtevékenységeiről szóló információk. Az illusztrációs anyagra jellemző a magyar/székely népviselet és pionírnyakkendő ikon értékű együttes ábrázolása.

Fokozatosan csökken az ellenséget ostromozó írások aránya, ezzel párhuzamosan a korábbi militarista retorika is oldódik valamelyest. Előtérbe kerül a munka mennyiségével mérhető hazaszeretet témája, az ország gazdagságának, szépségének leltárba vétele mellett megjelenik a szülőföld, a szűkebb régió szépségeinek dicsérete. A helytörténeti írások, népmondák, népköltészeti alko-

tások stb. segítségével kísérlet történik a kommunista világkép és értékrend sajátos (és mindvégig másodlagos fontosságúnak ítélt), regionális értékekre, regionális hagyományra alapozó változatának megteremtésére.

3. A Bukarestbe visszakerülő *Pionír* már az „olvadásnak”, „enyhülésnek” nevezett korszak mozgalmi gyermeklapja. Továbbra is fontos szerepet játszik a pioníréltre, illetve a pártfegyelemre való nevelés. Csökken a regionális érdekeltségű témák aránya, ellenben viszonylag nagy súlyban vannak jelen a gyermek/kiskamasz olvasók érdeklődési köréhez igazodó jegyzetek, tudósítások, cikkek (tudományos és technikai újdonságokról, úrkutatásról, művészetekről vagy a közösségi élet egyes „pártsemleges” rendezvényeiről – pl. karnevál, sportesemények stb.). A regionális jelleg csökkenése és az oldódás a figurák vizuális megjelenítésében is tetten érhető, nagyjából eltűnik a népviselet, a kötelező iskolai, illetve pionír egyenruha mellett feltűnik a „polgári”, utcai viselet. Nemcsak fikcionális síkon (különböző elbeszélések, regényrészletek hősei esetében), de a tudósítások többnyire néven nevezett, azonosítható szereplőinél is változatosabbá válik a tevékenységek köre. Míg az ötvenes évek elején kizárólag pionírtevékenység, tanulás vagy közmunka során, tehát gyakorlatilag közéleti szerepben ábrázolták az egyes szereplőket, itt már szerepet kap a magánszféra is. Pihenő, hobbitevékenységben elmerülő, szórakozó (sőt a hatvanas évek elején teret hódító, deviánsnak, elitelendőnek bélyegzett twistre és rockzenére táncoló) fiatalok is megjelennek a szövegekben, fotó-, illetve képanyagban. Az irodalom itt már szolgáltatás szerepet is játszik: a fontosabb eseményekre készülve (elsősorban Augusztus 23-ra, illetve December 30-ra, de akár olyan kisebb jelentőségű eseményekre is, mint egy tábori ünnepség, évszázó ünnepély vagy akár egy-egy pionírgyűlés) a *Pionír* egész oldalas versösszeállítást, egyfelvonásos jelenetet, zenés-táncos összeállítást, szavalókórus számára összeállított műsortervet közöl.

2.2. AZ OLVASÓ FANTOMKÉPE

Propagandisztikus céljait nyíltan vállaló lapról lévén szó, a pionírkorú, tehát 9–14 éves (de nem feltétlenül a szervezet kötelékeibe tartozó) gyermekolvasók egymást követő évfolyamai a nekik szánt hetilap hasábjain nem önnön képmásukkal, hanem az idealizált pionír figurájával szembesülhettek. A kommunista propaganda voltaképpen a valóság szurrogátumaként funkcionált, célja immár nem a létező megszépítése, deformálása, hanem egy olyan fiktív világ megteremtése, amely hiába áll ellentmondásban az egyén mindennapi tapasztalataival, az kénytelen úgy viselkedni, mintha realitásnak fogadná el. A *Pionír*-ban megjelent versek, elbeszélések, de a szorosan vett sajtóműfajok (cikkek, tudósítások) is a pionír ideáltipikus figuráját rajzolják fel. Viselete az iskolai egyenruha és az emblematikus pionírnyakkendő, tevékenysége pedig csupán részben az

életkora és helyzete (iskolás) alapján feltételezhető tanulás, elenyésző mennyiségben az otthoni, ház körüli segédkezés, legfőbb elfoglaltsága és kedvtelése a különböző közmunkákban való részvétel. Semmilyen ezektől eltérő érdeklődése nincs, az egyéni kezdeményezés kimerül a közmunka éppen gyakorolt változatától eltérő, ám még hatékonyabb verziók kitalálásában és véghezvitelében. Az alvás kivételével gyakorlatilag minden pillanatban közösségben (tehát szem előtt) van, nem rendelkezik szabadon használható magánidővel. (Még az olyan, alapvetően magányos tevékenységet, mint az olvasást is olvasókörök, és irányított olvasmány-megbeszélések fogják/fognák keretbe.) Kényszeres aktivitási lázban ég, egy fotó tanúsága szerint a vakáció első napján a „szünidei munkatervet” beszél meg a pionírok. A munka szerepének hangsúlyozása összhangban áll a Makarenko-féle, a világháború során elért, kisebb-nagyobb bünteteket is elkövető gyerekek szó szoros értelmében vett munkatáborai számára kidolgozott pedagógiai eszménnyel.

Ahogy a RNK Pionírszervezetének szabályzata összekeveri a kötelesség és a jog fogalmát, és előbbi mindvégig az utóbbi kategóriában tárgyalja, úgy a gyakran emlegetett, és a Párt jótéteményének elkönyvelt táborok, hétvégi programok is voltaképpen jobbik esetben az ellenőrzés alá vonás és egységesítés eszközei, rosszabb esetben pedig egyszerűen az intézményesített gyermekmunka különböző formái. Az írásokból így körvonalazódó, a lap potenciális olvasói számára követendő példának szánt gyermekszereplő tehát az RNK Pionírszervezetének Szabályzatát testesíti meg.¹ A propagandairódalom által szimulált valóság működésének vakfoltjaira éppen egy író hívja fel a figyelmet. Lev Kasszil, a *Vologya utcája* című, korabeli ifjúsági sikerregény szerzője, egy bukaresti író-olvasó találkozáson így foglalja össze a valóság- és jellemábrázolás írói módszerét: „Az írónak ismernie kell a népet, a jó és rossz embereket. *Ki kell választania egy nagyon jót, ez lesz a tipikus*, akiről ír. Ez tehát nem mindig élő, valóságos gyerek.” (1955/111. kiemelés tőlem, V.J.)

Arról az eszményi figuráról szólván, amellyé a konkrét olvasó a lapban közölt útmutatásokat megfogadva változhat, szót kell ejtenünk az ideológiai neveléssel párhuzamos testkultusról. A sport, a versengés, általában a fizikai erő kultusza a *Pionír* cikkeiben legalább olyan fontos szerepet kap, mint a tanulásra, munkára való biztatás. A testi és szellemi értékek viszonya így fogalmazódik meg az egyik versben: „A színötös még nem babér. / Izmod is legyen oly feszes, mint szablyaél! / Nyakkendőd arra kötelez: / légy bátor, hű, vidám, eszes, / s erőben legyél oly nemes, / mint vert acél!” (Tamás Mária: *Folyóparton*. 1956/151.)

2.3. A PIONÍRRODALOM

2.3.1. Infantilizmus, emancipáció, megfélemlítés

A *Pionír*ban megjelent irodalmi alkotások nyelvi és tematikai vizsgálatát megelőzően azt a világgépet kell felrajzolni, amelynek alakítására ezek a versek, elbeszélések íródtak. A Gheorghiu-Dej korszak gyermekirodalmának gyermekképét vizsgálva feltűnő, hogy két ellentétes tendencia feszül benne egymásnak: az infantilizálás és az emancipatorikus szándék.

Az előbbi voltaképpen a gyermeket csökkent értelmi képességű olvasónak tekintő gyermekirodalmi hagyomány továbbvitele, amelyben szerepet játszik az a tizenkilencedik század kezdetétől megerősödő szemlélet, amely a gyermeket immár nem „vadembernek” hanem „király gyermeknek”, védelemre szoruló pótolhatatlan értéknek tekintette. (Badinter, 1999. 174.) Ennek a félreértése, eltúlzása áll a nem gyermeki, hanem infantilis világgépet tükröző, „gügyögő” hangú (és többnyire nem is élvonalbeli) alkotások mögött. Az új ember formálását célul kitűző propagandisztikus gyermekirodalom megőrzi ezt a vonást, ahogy a nyelvhasználatot is. A versek címzettjei tehát a formálódásra váró gyermekek: „Ők is fények / Féltett fényei a népnek, / Napocska a hazának, szemefényei a Pártnak” (Anavi Ádám: *A párt szíve bennünk liktet* 1955/119.). Ellenkező előjellel ugyan, de tovább él a két világháború közti magyar gyermekirodalom jelentős részének „harsány, elfogult, didaktikus” hangja is. (Komáromi, 2001. 30.)

Az alárendelt helyzetben, passzív szituációban, álnaiv környezetben megjelenő szereplők általában lányok, vagy a többi szereplőnél fiatalabbak.

A propagandisztikus mondanivaló gyakran naiv gyermeki nézőpont, gondolatmenet, viselkedésforma mögé rejtőzve fogalmazódik meg. Ez a fajta álnaivitás rányomja bélyegét a nyelvhasználatra is, hiszen a komikum határát súroló jeleneteket, megoldási módokat kínál fel. A berlini VIT-re érkező román küldöttséget például így fogadja Edit, a kis keletnémet pionír: „A kisleányka karjait kitárta, / rohant a román küldöttség felé, / fent csattogott a zászlók vörös szárnya, / s a kis berlini pionírleányka, / úgy dalolt, mintha minden színes álmat, / édes mosolyát dalba öntené.” (Majtényi Erik: *Egy berlini állomásról* 1951/63.). Az üdvözlés után a propagandisztikus céloknak megfelelően, de az álnaiv idill szellemében „vidáman csacsogva” Kelet-Berlin újjáépítéséről, a munkások boldog életéről, az imperializmus elleni harcról és a népek testvériségéről mesél.

A másik póluson a gyermek felnőttként jelenik meg, a felnőttekkel egy sorban dolgozik vagy harcol. (A háború vagy az illegalista korszak idején játszódó elbeszélésekben visszatérő figura a röpcédulákat osztogató vagy a partizánok között harcoló gyermek.) A pionírszervezet, a maga katonai hierarchiájával önmagában is kedvez ennek kvázi-emancipatorikus játéknak, a gyűlések, megbeszélések forgatókönyve (de sokszor a témája is) a felnőttvilág erőteljesen át-

politizált tevékenységeit idézi. (Pl. megvitatni az éppen aktuális választásokat, a pártkongresszus határozatát stb.) Az elvileg kiskorú, tehát választásra nem jogosult olvasóknak szóló *Pionír* mindvégig fontos szerepet szán a politikai választásoknak, hol jobban, hol rejtettebben arra buzdítva a gyermekolvasót, hogy családi, ismeretségi körében kampánytevékenységet végezzen. A közügyek iránti érzékenység felülírja a gyermeki ragaszkodást, az egyik versben a megszólaló például hazafias tevékenységre biztatja jelölt édesanyját, hozzátéve, hogy: „Ha jelölt vagy édesanyám, / annyi jót tegyél, / hogy minden kis pionírnak, / jó anyja legyél.” (Páskándi Géza: *Pionír levele jelölt édesanyjához* 1953/13.) A gyermekolvasó rendszeresen értesül a főbb politikai események hatalmi ideológiának megfelelő értelmezéséről.²

A *Pionír* irodalma a táborokban üdülő, „napfényes gyermekkorát gondtalanul kiélvező”, ugyanakkor felnőttként gondolkodó és dolgozó gyermek-eszményt rajzolja meg. A paradoxon áthidalását egyrészt a közmunkák megéneklésével, másrészt a gyermeki és felnőtt tevékenységek egymás mellé helyezésével, egyenértékűnek tételezésével éri el. A földmunka, a tanulás és a harc így válik egymás szinonimájává: „Földműves embernek / drága az aratás / tanuló gyermeknek / vizsgálja: számadás. // Egyéves munkája / most szökik kalászbá. / Sorakozz vidáman / vizsgára – csatába!” (Majtényi Erik: *Vizsga* 1951/53.) A megmérettetés pillanatát, a nyári vizsgát egyébként az egész ország szempontjából kiemelt fontosságú eseményként jelenítik meg, különösen az első néhány évfolyamban. Fontos közéleti személyiségek (akadémikus, közoktatásügyi miniszter stb.), illetve a néphatalmat szimbolizáló élmunkások köszöntik, buzdítják a vizsgára készülőket.

Az infantilizálás és a konkrét célok érdekében történő emancipálás egymást paradox módon kiegészítő folyamatában jön létre a szülő-gyerek viszonyt felülíró új családmodell, amelyben a Párt tölti be a gondoskodó szülő szerepkörét. (A biológiai szülők ugyanakkor idealizált párttagként jelennek meg a jelenben játszódó történetekben, a múltban játszódókban pedig mint illegalista hősök. Ritkán, a kollektivizálási folyamattal párhuzamosan megjelenik a múlthoz ragaszkodó, tévelygő szülő, felcserélődnek a szerepek, az öntudatos pionír vezeti rá szüleit a helyes útra. Nincs értelmiségi szülő, csak munkás, paraszt, katona. A szülőszerepet játszó Párt androgün jelenség, egyszerre rendelkezik óvó-gondoskodó, „anyainak” tételezett tulajdonságokkal, és tanító, nevelő (ez esetben apaiként megjelenített) vonásokkal. Szülőszerepe már a legzsengőbb életkorban megjelenik: „Játékaidat / ő vigyázza, / ő ügyel fel / a vidámságra, / ő mondja el legszebb mesédet...” (Majtényi Erik: *Tudod-e mit köszönsz a Pártnak?* 1961/47.). Jelenléte végigkíséri az öntudatra ébredés folyamatát: „Akár szülő az édes gyermekére, / Én tudom jól, a Párt vigyáz reám, / A szovjet pionírok példájára – / teérted élek szeretett hazám.” (Sziklai Jenő: *Fogadalom* 1953/11.). A felnövekvő gyermek pedig már természetes gesztussal azonosul a biológiai szü-

ló helyére lépő eszmei szülővel. „Életet neked ő adott, ő az életed!” (Nicolae Tăutu: A Párt 1961/10.)

A növényi lét metaforája jelzi az infantilizáció eredményességét, a „tökéletes pionír” megszületését: „Hazám fáján én így vagyok levél. / Le nem szakít se forró nap, se szél / mert védem–óvom bimbózó rügyek / szép testében a legdrágább ügyet. (...) Hisz testem-lelkem neked adom át, / viruló drága Népköztársaság!” (Hajdu Zoltán: *Vallomás a hazához* 1956. december, 27.)

Az infantilizáláshoz hasonló szerepet játszik a megfélemlítés, amelynek eszköze többnyire az itt és máshol, illetve a Kelet-Nyugat dichotómia negatív érték-töltetű pólusának részletes, horrorisztikus elemekben bővelkedő leírása. Különösen 1954-ig gyakoriak (a koreai háború vagy a Tito-ellenes kampány során) a lap utolsó oldalán közölt (gyakran fotóval/illusztrációval ellátott) hírek árván maradt, megkínzott, megcsonkított, nyomorgó gyerekekről. A partizánharcok vagy az illegális kommunista tevékenység idején játszódó történetekben, versekben is gyakori a „vadállati kegyetlenséggel megkínzott” gyermekszereplő. A horror elemekben bővelkedő, morbid hőskultusznak köszönhetően a gyermekelvasó évről évre újra szembesülhetett a kommunista panteon néhány nemzetközi, nemzeti vagy regionális ifjú hőisének (Zoja Koszmodemszkaja, Vasile Roaită, Tyukodi András) tetteivel, de különösen halálának körülményeivel.

A megfélemlítés másik módszere az állandó megfigyelés és a legkisebb hibát is szankcionáló büntetés. A lap időről időre változó (*A Pionír Távírója jelenti, Foto Feri látta, Négyszemközt*) címet viselő rovata nem más, mint a feljelentés és a nyilvános megszégyenítés fóruma, ahol a hibát és elkövetőjét osztálytársak, tanárok, de akár szülők „feljelentő levele” alapján, mindenki számára azonosíthatóan (név, helység, iskola megadásával) leplezik le.

2.3.2. Tempo di marcia

A lap nyíltan vállalt propagandisztikus céljainak megfelelően a versek nagy része valamilyen országos (augusztus 23., december 30.), vagy a teljes szocialista tábor körében kiemelkedő jelentőséggel bíró (november 7.) esemény évfordulójának megünneplésére írott induló. (Igen gyakori, hogy a verseket megzenésítve, kottával együtt közlik, a dalok számára megadott tempójelölés a teljes versanyagban ott lüktet!) Ezeknek egy része a csoportszellem megerősítését célozza, a képzeletbeli „Mi” nevében többes szám első személyben megszólaló hang, egy erős, harcra késztető közösség autoritását fogalmazza versbe. A generációk természetes és fokozatos cserélődése például katonai őrségváltás formájában jelenik meg: „Váltjuk apák / hős csapatát, / Hú a szívünk és erős / Osztagaink, / Harcosaink, / Mind csupa sztálini hős.” (Szergej Álimov: *Fölöttünk fénylik a hajnal*. 1951/72.)

Az élet minden területén érzékelhető katonai készség, a militarista formák használata egyébként a kor szellemének meghatározó jegye, amint azt a passzivitás, az állandó ellenőrizhetőség és megfélemlítettség fenntartására kita-

lált, „békeharc” kifejezés is tükrözi. A porondon egyedül maradt győztes erő, a különböző neveket viselő kommunista párt saját hatalmának megőrzése végett az általa megkonstruált, személyében változó, de tulajdonságaiban állandó ellenségkép rögzítés alkalmazásával fenntartja és gerjeszti az állandó veszélyezetttség érzését. Mindez a gyermekvilág szintjén mindjárt a pionírszervezet „Légy készen!” jelszavában jelen van.³

A csoportokra, osztagokra és egységekre bomló pionírszervezet felépítése, a pionírellet sajátos rituáléi (zászló, fel- és levonások), a kürtösök és dobosok jelenléte, a katonai kitüntetések, rangfokozatokat imitáló különféle megkülönböztető jelzések a ruházkozásban, általában a viselkedést szabályozó „pioníretikett”⁴ által előírt köszöntési és tisztelgési módok mind a pionírszervezet militáris gyökereire utalnak. A fentebb felsorolt külső jegyek, illetve a testkultusz, a fegyelem, az uralkodó politikai eszméhez és a vezetőkhöz való lojalitás egyébként ugyanazok a vonások, amelyek korábban a legfőbb fasiszta ifjúsági szervezetet, a Hitlerjugendet jellemezték. (Guyot–Restellini 2002. 171–174.)

A *Pionírban* közölt írások (elsősorban próza) tanúsága szerint a gyermeki játék éppen a pionírrá nevelés során elsajátított katonai fegyelemnek köszönhetően bármikor átalakulhat a közösség érdekében véghezvitt cselekedetté. Méhes György *Három fiú és egy lány* című (folytatásokban közölt) regényében a játszani induló gyermekszereplők lelepleznek egy galád terveket forraló volt háztulajdonost, és védelmükbe veszik a vajdahunyadi gyár termelését segítő kísérelten dolgozó akadémikus professzort.

A regény zárata a militarista retorikával átítatott csoportszellem apoteózisa:

„– Professzor elvtárs, osztagunk nevében tisztelettel jelentem, hogy az ellenség támadását elhárítottuk (...) Ezentúl állandó figyelőszolgálatot tartunk a várfalnál, ha bármire szükség van, tessék csak nekünk szólni.

Calamfir felállt, majd Iovan mesterre támaszkodva kiment a verandára. A lépcsőfeljárónál kettős sorokban álltak a pionírok. Jobb szélén a kutyás osztag Hanneloréval az élen. (...)

– Köszönöm nektek, pionírok, amit értem tettetek.

Egyszerre harminc kéz emelkedett tisztelgésre és felcsattant a köszöntés: Vidáman köszönt a pionír!” (1959/191.)

A pattogó ritmusú, áradó optimizmust sugalló indulók mindig mozgósító szerepet töltenek be, valamilyen tevékenység virtuális kísérőjeként, hatékonyságának fokozására („Ócskavasat gyűjt víg csapatunk / Add hát, pajti, ha van hamarost, / Görbe szöged, karikád, suta ásód!” – Veress Zoltán: *Vasgyűjtők éneke*) vagy egyszerűen az egyéniséget megszüntető agresszív közösségi szellem kifejeződéseként jelennek meg: „Ma még a könyv, holnap az építés / szólít, hegy és völgy megremeg bele. / Fel tanulásra, fel szilaj rohamra! / Lenin legifjabb serege.” (Majtényi Erik: *Lenin legifjabb serege*)

A munka, a korabeli diskurzusban többnyire a harc szinonimája, s mint ilyen, a gyermeki élethelyzetből való kiemelkedés, a felnőtté avatás eszköze:

„Felszedik mind, mi kárba veszne / s a sok szem mind-mind kenyér. / Kalással harcolnak ők naponta / a gyönyörű békéért” (Kányádi Sándor: *Kalászggyűjtés* 1955/85.). Vagy „Szabadság – béke katonája, / a pionír – az sosem gyáva. // A pionír miként a zászló, / harcban, munkában élenjáró.” (Hajdu Zoltán: *Májusi dal* 1955/85.) A *Pionír* oldalain mindennaposak a különböző (többnyire szezonális) közmunkákra (kalászszedés, szüret, utca, lakóház-, utcatakarítás, papír-, üveg-, és vasgyűjtés), illetve az iskola mellett végzendő munkákra (nyúltenyésztés, selyemhernyó gondozás, barkácsolás stb.) való felszólítások. Munka és harc összemosása, a kor irodalmát átszövő fikatív ellenséggel való állandó csatározás domesztikált változata a munkaverseny, illetve a tanulási verseny, amely az említett tevékenységeket a sport és a játék attribútumaival ruházza fel: „Rajta, menjünk a határba! Gyűjtsünk kalászt garmadába! (...) Piros pipacs, égő virág! / Melyik lesz a győztes brigád? (Nyárádi Endre: *Gyűjtsük garmadába!* 1954/47.)

Az, hogy a megírás jelenében játszódó elbeszélések jelentős hányadának központi témája a munka általi átváltoztatás (vagyis hogy a pionírközösség segít a rossz tanulónak, aki ezáltal megváltozik, és szorgalmas tagja lesz közösségének), jelzi, hogy az állandó éberség, és ezzel párhuzamosan az állandó bizonytalanságérzés fenntartására gerjesztett munka- és tanulási verseny nem más, mint az új ember formálásának újabb eszköze. A rossz jegyekkel való harcot megéneklő aláíratlan vers voltaképpen a tetszés szerint különböző nevekkal behelyettesíthető ellenséget ostorozó, azt kigúnyoló propagandarigmusok szelídebb változata: „Furcsa hadjáratról szólok, / hadszíntér az iskola, / megriadva, esztét veszve / sok kettes szalad tova. // Üldözik a nyakkendősök / fegyverük a könyv, a toll. / Né, egy kettes, hogy sompolyog! / Szaladj, pajtás, érd utol! // Vége van a hadjáratnak? Dehogyan van. Hej, hármások! / Az újévben nem tűrünk meg, / naplónkból pusztuljatok!” (*Hadjárat* 1954/68.)

A korszak népszerű ún. „gyűlöletverseinek” (Buda 2002. 24.; Osman 2004. 58.) retorikája vissza-visszaköszön a *Pionír* versanyagában is. Kifejezetten az ellenség verbális megszüntetését célzó, tipikus „gyűlöletvers” nem található ugyan a gyermeklapban, gyakori viszont, hogy a jelen megvalósításainak himnikus dicséretét néhány sor erejéig megszakítja a múltbeli, vagy a felvázolt idillt fenyegető jelenbeli ellenséggel való szembenállás. A korszak jellemző retorikai megoldása, a dichotomikus szerkesztésmód elsősorban olyan versekben jelenik meg, amelyekben egymás mellé helyeződik az értéktelen múlt és az értéktelített jelen. Az összehasonlítás eredménye didaktikus éllel, többnyire felszólító módban megfogalmazott tanulságként fogalmazódik meg: „Kell forró szíved hogy szeressed, / hogy érte verjen szüntelen (...) És ajkad is kell, hogy dicsérje, a pártot, népünk csillagát.” (Majtényi Erik: *Kigyúlt csillag*. A Román Népköztársaság Alkotmányához. 1956/251.)

A múlt negatívumai helyenként konkrétan, a gyermeki nyomor, testi nélkülözések, fizikai bántalmazások formáját öltik (pl. Hajnal Anna: *Hajdan és*

most) vagy Páskándi Géza: *Ének augusztus 23-ról* című versében („Fasiszták ölték meg apám, / naponta egyszer, ha ettem / két hétig éltem föld alatt, / sovány és sápadt lettem”). Máskor képletesebb, elvontabb formában, az én tárgyi-asulásaként jelentkeznek: „Áru voltam, cernává gyúrtek, / s mindenki eldobott”. (Szász János: *Évforduló* 1957/65.)

A múltat és jelent összevető (helyenként az idillt a jelenből távolabb, egy közeleli jövőbe projektáló) dichotomikus szerkesztésmódnak köszönhetően ezek a versek/elbeszélések megannyi üdvtörténetként funkcionálnak. Az üdvözülés narratívái a tévelygéstől, árvaságból a felismerésen át vezetnek a deisztikus erőként megjelenő Párt/Ügy/Közösség megtalálásához, a vele való testi-lelki azonosuláshoz. A világrendező elv érvényesülése általában a megújulást jelző kozmikus/természeti metaforasorban (hajnal, virágzás, napfény stb.) ölt formát. Ritkán nagyon is konkrét, már-már profán hasonlatok is megjelenhetnek, az egyik vers például lakás feldúlásával és rendbe tételével ábrázolja az érvesszés/új évre találás folyamatát: „Feldúlták lelked, / bús szobád, / egymásra hányták bútorát, / helyére mindent ő rakott, / s a kertre ő tárt ablakot.” (Kiss Jenő: *Sorok a pártról*. 1961/47.)

A kozmikus hatalomként megjelenített Eszme természetesen messiásként, kultúrhéroszként ábrázolt hősöket kíván. A legkevésbé egyénített hősfigura a világháború káoszát megszüntető szovjet hadsereg, illetve annak képviselője, a vöröskatona. A vele való találkozást általában valamilyen kulturális toposzra való utalással fogalmazzák meg. Hajdu Zoltán versében például pseudo-Prométheuszként, fényhozóként jelenik meg: „Felejthetetlen az a nap, / mikor a szovjet hős nyomába, / feltűnt a legszebb virradat / rab népünk örök szabadsága! (...) Köszöntünk győztes, jó haza, / köszönt román föld ifjú népe! / Augusztus vörös csillaga / öntsd fényed e harcok népre!” (*Pionír köszöntő* 1955/101.). Domahidi Gyula a regionális irodalmi hagyomány újraírásához folyamodik: *Még előttem áll az ifjú arca* című verse a transzszilvanizmus egyik emblematikus versének, Áprily Lajos *Tetőnjének* átírata. A hegy-völgy ellentét itt a „mosolygó vöröskatona” és a „gyáva náci hordák” szembeállításában fejeződik ki. Ez utóbbiak a gyűlöletversek retorikájának megfelelően magukon viselik a fizikai deformáltság, a visszataszító állatokkal való hasonlóság ismert jegyeit (Osman 2004. 59–60) „Kancsal szemük gyűlöletben égett / kezükben öltek a fegyverek”. A szovjet katona ellenben „ifjú sas”, aki az Áprily-versből ismert, a korszak költészetében közhelyként visszatérő gesztussal „ennivalóval kínál”. Megjelenése, barátságos gesztusa megszünteti a káoszt, és megteremti az idillt: „a szabadság édes szellője szállt / s a boldogságtól felzsongott a völgy”.

A névtelen szovjet katona megéneklése mellett, 1948-tól kezdve egyre gyakoribbak a személyi kultusz versei, amelyekben elsősorban Sztálin, az eszmei atyának tekintett Lenin vagy a „helyi hős” (Gheorghe Gheorghiu-Dej) jelenik meg messiási szerepben. Páskándi Géza *Vizsgadalában* Sztálin nemcsak személyében, hanem fényképe által is inspiráló múzsa az iskolai élet nagy kihívá-

sainak leküzdésében: „Már virágosak az iskolakapuk / s a virágok közt Sztálin néz reád, / Úgy érzed, tudod / bátor vagy e képtől.” (1950/2.) E gondolatmenet természetes következménye tehát, hogy a már említett infantilizált világgépbe illően hálája jelül önmagát kínálja fel születésnap ajándékkul egy másik vers gyermek beszélője: „Ha virág volnék – épp ma nyílnék / Sztálin elvtárs – Neked!” (Kászoni Kata: *Köszöntő* 1951/81.)

Sztálin halálával, illetve a személyi kultusz éveiben történeteket kritikával illető XX. kongresszus után eltűnnek a Sztálin-versek, immár Lenin válik eszményi példaképpé. A *Pionír* Lenin születésének, illetve halálának minden évfordulóján közöl néhány vele foglalkozó írást. Gyermeklap lévén különösen Lenin gyermekekkel való jószágot viselkedéséről vagy gyermekkorát feldolgozó, elbeszélő szovjet ifjúsági könyvekből ad közre egy-egy részletet, ahol a kis Vologya Uljanov úgy jelenik meg, mint az érvényben levő Pionírszabályzat absztrakciója. A versek nem annyira a személyes példaadást emelik ki, hanem az elvont gondolat, a Párt, a kommunista eszme megtestesítőjeként ábrázolják Lenint: „Millió szobrot emeljete néki, / én akkor is az élőt látom mindig: / Oroszországból elindult egy férfi, / s azóta egyre lángol szívtől szívig. // Hogyha van hit, mely soha el nem hagyhat, / és reménység, mely egy a győzelemmel, / Lenin maga az örökké szebb holnap – / számomra Ő, a legemberibb ember.” (Hajdu Zoltán: *Lenin*. 1956/136.)

Mivel a verseknek, elbeszéléseknek otthont adó lap gyerekeknek szól, akiknek korlátozott a múltból való közvetlen ismerete, nagyobb hangsúly esik az idilli fényekben ábrázolt jelenre, mint a múltra. Az értéktelített jelen pillanata nem egy folyamat végpontjaként, hanem csupán köztes állomásaként tűnik fel, az idill fenntartása állandó erőfeszítést, egymást feltételező, egymással egyenértékű munkát, illetve harcot követel még a gyermekektől is: („tapossuk a férget és gondozzuk a virággyakat.” – írja A. E. Baconsky *Gyerekek dala a Népköztársasághoz* című versében – 1951/82.)

A múlt-jelen dichotómia pozitív pólusának képi megjelenítéséhez általában a megvalósítások vagy az ország természeti szépségeinek, gazdaságának rögeszmés leltározása szolgál eszközüül. A leltározás időnként az ódai megjelenítés és a hódolat kifejezésének eszköze: „Hazám, te zúgó gyarak földje: / golyóscsapágy, relon, papír. dicsőségedet dübörögje – / vidáman köszönt a pionír!” (Lászlóffy Aladár: *Vidáman köszönt a pionír!* 1965/26.)

Az expresszionista retorikát idéző újabb és újabb hullámokban érkező felsorolások egyre fokozódó nyomása teremti meg a verszárlatban a didaktikus precizitással megfogalmazott tanulságot. A felsorolás szemantikai szerepet is kaphat: egy-egy fogalom (Haza, Népköztársaság) definiálásának feladatát is betölti, s ezzel párhuzamosan az értelmezett kifejezés használati körét is megszabja: „Jelent kincses hegyéseket / és búzamezőt végtelent, / jelenti büszke gyaraink, / iskolákat, bányát, kohót, / ahol a dolgozó az úr, / ki a jövőért harcra fog. // Jelenti, hogy dolgozz, tanulj, / építsd, szépítsd szabad hazád – / mert jo-

got ad és kötelez / az a szó: Népköztársaság.” (Szilágyi Domokos: *A Köztársaság ünnepén*. 1960/52.)

Külön kategóriát képeznek azok a versek, amelyekben a jelenbeli idill nem (vagy nem csupán) az anyagi jólét hangsúlyozásából jön létre, hanem az egymás mellett élő népek békés egymásra találásában jut kifejezésre: „Szép hazánkban boldog minden ember, / román, török, bolgár, szász, magyar, / összefogva, nagy családba forrva, / békés jövőt, építést akar. // Munkában, nagy, hősi küzdelemben, / csillagunk – a győztes párt vezet, / róla zengünk, csodás erejéről, / messze szálló, boldog éneket.” (Domahidi Gyula: *Dal a hazáról*. 1955/116.)

Az ilyen típusú versek, általában a népek (elsősorban a Romániában élő népcsoportok) testvériségét megjelenítő szövegek (és képanyag) elsősorban az alatt jelennek meg, amíg a *Pionír* a MAT lapja.

3. A NAPSUGÁR

3.1. LAPSZERKESZTÉSI ELVEK

A kisiskolások számára szerkesztett irodalmi folyóirat első száma 1957 januárjában jelent meg Kolozsváron, de megalapítását néhány hónappal korábban, 1956 tavaszán-nyarán felvetették. Az erről szóló határozatot 1956 szeptemberében olvasta fel egy kolozsvári írógyűlésen Fazekas János,⁵ az Asztalos István vezette szerkesztőség⁶ is ekkor alakult meg. Megjelenése mögött nyilván taktikai okok álltak (az 1956-os magyarországi forradalom körüli/utáni forrongó, nyugtalan helyzet csillapítása), de kétségtelen, hogy megjelenésével a *Napsugár* a magyar nyelvű lapkínálat egyik szembetűnő hiányosságát szüntette meg. Az 1950-től megjelenő *Pionír* elsősorban a 10–14 éves gyerekeknek szólt, mozgalmi lap lévén, csupán mellékesen közölt irodalmat. A pionírszervezetbe még be nem lépett, vagy frissen bekerülő, de immár az állami oktatás kötelékeibe, az új ember formálásának mechanizmusába jutott kisiskolásoknak más fórumra volt szüksége. E szerep betöltésére hívták létre a *Napsugarat*,⁷ amely immár nem mozgalmi hanem elsősorban irodalmi lap. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy függetleníthette magát az uralkodó kommunista ideológiától, hiszen a *Pionír*hoz hasonlóan a *Napsugár* is az Ifjúsági Szövetség Központi Vezetőségének lapja (1967-től a Pionírszervezetek Országos Tanácsa veszi át a védnökséget), s ez voltaképpen szigorú cenzúrát jelentett. A cenzúra ellenére az a tény, hogy kisgyerekeknek szólt és irodalmi lap volt, a *Pionírnál* lényegesen nagyobb mozgásteret engedélyezett. Asztalos István igényes, a gyermeket „olvasni szoktató” lapot kívánt létrehozni, s ennek érdekében a korabeli irodalmi élet legjobbjait vonta be a *Napsugár* munkatársai közé. Külön odafigyelt arra, hogy a fiatal, (sokszor még egyetemista) szerzők (pl. Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos stb.), képzőművészek (pl. Cseh Gusztáv) munkái is jelen legyenek a lapban. Az első évfolyamokban pedig a két világháború közötti erdélyi irodalomnak ekkor az iro-

dalmi élet peremére szorított szerzői is megjelentettek írást (pl. Kemény János verses állatmeséket, vadásztörténeteket, vagy Szentimrei Jenő verseket).

Nemcsak a lapban közölt írások színvonalára, hanem a vizuális megjelenítésre fogékony gyermekolvasó számára különösen fontos minőségi illusztrációs anyagra is gondot fordítottak. A kor számos kiváló képzőművészeinek (csak az első évfolyamban Bene József, Máthé István, Fux Pál, Arz Helmut, Soó Zöld Margit, Porzolt Borbála, Tenkeiné Ruzs Livia, Tollas Júlia, Deák Ferenc, Fodorné Nagy Éva, Ifj. Cseh Gusztáv és mások) színes rajzai kísérik a szövegeket. Kép és szöveg kapcsolata időnként szorosan összefonódott, a könyvformában való megjelenéssel pedig immár végképp eggyé válik az olvasói tudatban. (Pl. Fodor Sándor népszerű *Csipikéje*, és Ruzs Livia illusztrációi.) A színes, képzetet megragadó, fantáziadús illusztrációk ugyanakkor kétes szerep betöltésére is kényszerültek, egyrészt kárpótolták az olvasót az igénytelenebb, irodalmi álcát öltő ideológiai tanmesék miatt, ugyanakkor mintegy „figyelmébe is ajánlották”, „reklámozták” is azokat. A többnyire szép, harmonikus vonású (1960-tól kezdve egyre inkább pionírnyakkendőt viselő) gyermekfigurák körül kirajzolódó idilli világ akarva-akaratlanul az integrációs propaganda eszközeként is szolgált.

A mind tartalmi, mind pedig vizuális-tipográfiai szempontból igényes gyermeklap szerkesztésének szándéka Asztalos 1960-ban bekövetkező halála után is megmaradt. „...olyan irodalmi gyermeklapot igyekeztünk szerkeszteni, amelyik rászoktatja a gyermeket az olvasásra, megkedvelteti vele a verset, miközben az első oldalakon igyekeztünk megadni 'a császárnak, ami a császáré', nehogy az Istenét is magának követelje.” (Fodor 2003. 17.) Ennek volt fenntartott helye a gyermeklapban kissé különösnek tetsző, a szerkesztők által váltásban írott vezércikk, ahol az aktuális események, évfordulók ideológiailag helyes értelmezése olvasható, többnyire rövid tanmese formájában.

A korabeli lapszerkesztés jellegzetes vonása az „évforduló-érzékenység”, és a „jeles napok” hangsúlyozása. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a berendezkedő új hatalom a korábbi, többnyire nemzeti/vallásos ünnepeket megszüntetve saját mitológiát, és saját, a nemzeti jellegzetességet nemzetközire váltó (pl. március 8., „a nők nemzetközi napja”, május 1.), illetve a kommunizmus hatalomra jutásának fontos eseményeihez kötődő ünnepkört teremtett magának. Az ezekről való megemlékezés kötelező eleme a korabeli lapszerkesztési koncepcióknak, ami (különösen) a havilapok tartalmát meglehetősen kiszámíthatóvá tette. A *Napsugár* esetében a kiemelkedő eseményről való megemlékezés vagy az évforduló ünneplése általában tematikus blokk megjelentetését feltételezte, amelyhez a vezércikk kínált interpretációs stratégiákat. Az évi tizenkét szám megoszlása a következő módon történt: Január: – évindítás, pionírfo-gadalmak. Február: – grivicai sztrájk emléke, Március: – Nőnap, Anyák napja, Április: – Lenin születésének évfordulója, Május: – Május 1., Június – év végi vizsgák, Július – vakáció, kalászszedés, táborok, „készülődés a Felszabadulás

Ünnepére”, Augusztus: – Augusztus 23-a ünneplése, Szeptember: – iskolakez-
dés, Október, November: – A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, szovjet
katonák. (A naptári eltolódásnak köszönhetően ez mindkét hónapban köz-
ponti téma), December: – Köztársaság ünnepe. Az évi tizenkét számból tehát
csupán kettő (a júniusi és szeptemberi) kínált a lap profiljába és a gyermek-
olvasók életrendjébe illeszkedő tematikus összeállítást. A gyermeklapokban
hagyományosan fontos szerepet játszó keresztény ünnepkörbe tartozó ünne-
pek (Karácsony, Húsvét stb.) természetesen számúzve vannak a *Napsugár*ból,
viszont a decemberi számokban rendszeresen szerepel egy-egy „angyalmesét”
leleplező, megbélyegző rövid vers, elbeszélés, mese stb. (pl. Létay Lajos: *Új an-
gyalok*, Benedek Fülöp: *Angyalok*, stb.) A klerikális erők és a babona elleni
küzdelem érdekében végzett „felvilágosítás”, „leleplezés” többnyire hosszas, di-
daktikus ízű, múltat és jelent, gazdagok és szegények világát összevető történet
formáját ölti, ritka az, hogy a szerző frappánsan, egyetlen mondattal oldja meg
a kérdést, mint például Kányádi Sándor versében (*Télapó válasza egy kíváncsi
gyermek kérdésére*), ahol az ajándékok sokaságán csodálkozó gyermeknek a
Télapó csak annyit mond: „Munkás vagyok, mint az apád.”

A vezércikkek, tematikus összeállítások így évről évre újratelemzik a kom-
munista hatalomra jutás narratíváját, néhány jellegzetes esemény kiemelésével
és tendenciózus értelmezésével (pl. parasztlázadások, sztrájkok, második vi-
lágháborús katonai történetek stb.) megkonstruálják a hivatkozási alapnak
tekinthető saját történelmi hagyományt. Az üdvtörténet gyermeklapban is
megjelent szimbolikus stációi egy kommunista megváltástörténet esemé-
nyeit elevenítik fel, amely a grivicai sztrájkok szenvedéseitől indul, a Munka
Ünnepén keresztül jut a Felszabadulás pillanatához, hogy a Szovjet Hadsereg
és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom segítségével megteremtődjön az új
rend világa, a Népköztársaság. Ennek a tematikus érzékenységnek lenyoma-
ta Szilágyi Domokos *Gyermek-naptár* című versösszeállítása (1964/1), amely
a fenti rendszert követő 12 rövid versben foglalja össze, melyik hónapban mi-
vel foglalkoznak a gyerekek. Az év kiemelkedő, legfontosabb eseménye ter-
mészetesen itt is az augusztus 23-i ünnepség, amelynek megjelenítésében itt
az egyéni fejlődés, növekedés lendülete az aktuális úrkutatás, úrutazás iránti
lázás érdeklődéssel összefonódva teremti meg a kollektív győzelem pillanatá-
nak euforikus hangulatát. „Ezer nyakkendőt / cibál a szellő, / nicsak, apa vál-
lán, / Petike is eljő, / kezéből galamb száll / fellegekig – húsz év múlva a
rakéta / ezerszerte magasabbra, / röpíti Petit.”

A különböző alkalmakra írott versek az évszakonként ismétlődő iskolai ren-
dezvényeknek köszönhetően gyakorlatilag a rendszer fennállásáig visszatérő,
már-már rituális darabjai lettek az erdélyi gyermekirodalmi kánonnak. (Tamás
Mária: *Édesanyám jut eszembe*, Kiss Jenő: *Édesanyám*, Vasile Roaita,
Kányádi Sándor: *Februári vers*, *Aranyvirág*, Veress Zoltán: *Így akarja ezt a
Párt, Köztársaság*, Szilágyi Domokos: *Május* stb.)

Jóllehet a továbbiakban egy korszakként tárgyalom az 1957–64 közötti időszakot, a társadalomra és ezen belül a magyarságra és annak kulturális intézményeire nehezedő nyomás ez alatt a nyolc esztendő alatt nem volt azonos, és ennek hatása a különböző évfolyamokban is tükröződött. Az 1957-es, illetve 1958-as évfolyamok tanúsága szerint a későbbiekhez képest érezhetően nagyobb mozgástérrel rendelkeztek a szerkesztők. A kötelező témaválasztás elvárása ekkor még csupán egy-egy vezércikk, esetleg egy, az első oldalakon elhelyezett vers erejéig érvényesül. Az indulás lendülete mellett az igényes klasszikus és kortárs magyar gyermekirodalom hagyományának megőrzésére, továbbvitelére való próbálkozások is érezhetők a lapban (Benedek Elek által gyűjtött és más népmesék, Andersen, Grimm, La Fontaine meséi, Petőfi Sándor, Lévy József, József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Weöres Sándor versei stb.) E szűk két év alatt jelenik meg a legtöbb, nem rendelésre írott, nem a fent említett hatalmi narratíva valamely epizódját, hanem a gyermekvilág jellegzetes tárgyait, eseményeit, játékait, érzéseit megéneklő vers, mese. Ezek nagy része (Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor válogatott köteteiben azóta is rendszeresen szereplő versek, Veress Zoltán *Tóbiás és Kelemen* című verses meséje, Bajor Andor: *Egy bátor egér viszontagságai* című meseregénye) máig szerves része az összmagyar gyermekirodalmi kánonnak. Ekkor még megjelenik a magyarság (többségi nemzetétől eltérő) nemzeti jellegű ünnepe, az 1848-as forradalom. Elsősorban a történelmi eseménysor regionális jelentőségű, erdélyi színterekhez köthető epizódjait elevenítik fel. Az 1957. októberi lapszámban Kiss Jenő verse (*Október 6*), és Fodor Sándor rövid története emlékezik meg az aradi vértanúk kivégzéséről, az 1958. márciusi lapszám pedig Petőfi *Az erdélyi hadsereg* című versét, Fodor Sándor Bem-portróját, és Cezar Bolliac népek összefogását hirdető *Testvéri Románia* című versének részletét közli. A regionális/nemzeti jellegű ünnepek azonban nem épülhetnek be a romániai népuralom hatalomra kerülésének hagyományába, a következő évektől megszűnik minden sajátos, magyar jellegű történelmi eseményre történő utalás.

Az indulás lendülete hamar megtörik, 1959–64 között az erdélyi magyar értelmiséget és intézményeit érő fokozódó politikai nyomás a lap színvonalán is nyomot hagy. Egyre erőteljesebbé válik a didaktikus hangnem, a tréfás csalimesék helyét átveszik a nevelő célzatú, sokszor lapos cselekménybonyolítású piórtörténetek. A magyar vagy a klasszikus gyermekirodalom szerzői helyett mind gyakoribb lesz a román, illetve szovjet szerzőktől való fordítás. Megjelenik a verses termelési riport, ahol a költő a szocialista ipar valamely megvalósításáról, egy-egy gyárról vagy vízierőműről közöl versesokrot. (Pl. Lászlóffy Aladár: *A Tehnofrig üzemben*)

Az alábbiakban a *Napsugár* irodalmi anyagát három csoportra bontva vizsgálom, annak függvényében, hogy mennyire és milyen módon jelentkezett benne a fennálló hatalmi rendszer érdekében kifejtett propaganda, illetve az azt aláaknázni próbáló szubverzivitás. Az első csoportba tehát a mozgósító jellegű

írások kerülnek, amelyek közvetlenül élnek az agitációs propaganda eszközeivel, hogy valamilyen tevékenységre (pl. közmunka, tanulási verseny, pionírtevékenységek, ünnepeken való részvétel) buzdítsák az olvasót. A második csoportba olyan írások kerülnek, amelyekben a propagandisztikus cél leplezetesebb, inkább a szereplők környezetéből, tárgyi világából, a felmerülő konfliktusokból és azok rendezési módjából körvonalazhatók az integrációs propaganda eszközei. Az utolsó csoportban pedig olyan műveket tárgyalok, amelyek (noha többnyire csak a kettős kóddal történő olvasás során) megpróbálják felülírni azt a hatalmi struktúrát, amelyet a lapban közölt írások tetemes hányada kisebb-nagyobb mértékben kiszolgál.

(Természetesen a vizsgált időszakban számos olyan vers, mese stb. jelent meg a *Napsugár*-ban, amelyek nem értelmezhetők az ideológiai propaganda vagy az annak való ellenszegülés mentén. E szempontok kiemelése miatt nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt, hogy a *Napsugár* még a vizsgált korszakban sem tekinthető kizárólag az ideológiai nevelés irodalmi szócsovének. Jelen dolgozatomban kifejezetten az „új ember formálásának” irodalmi megoldásait vizsgálom, ezért számos, jobb-rosszabb, netán a gyermekirodalom kanonikus darabjává lett mű értelmezésétől eltekintek.)

3.2. A MUNKA ÉS A HŐS KULTUSZA

A *Napsugár* propagandisztikusnak nevezhető irodalmi anyagát ugyanaz a kötött témaválasztás, ugyanazok a retorikai megoldások (ellentézés, múlt és jelen összevetése), ugyanaz a hőskultusz és militarista felhang jellemzi, mint a *Pionírét*.

A szülőszerepet játszó Párt, illetve Vezető figurája itt is központi helyet foglal el, mind a szülői, gondoskodó-védő, mind pedig a tanítói attribútumokat magába olvasztja: „Szíve, édesanyám szíve, / értünk dobog, óvva félt. (...) Szelíd, mint az édesapám / de irgalmat nem ismer. (...) Hasonlít a tanítónkhoz: / Úgy nevel és úgy tanít, / hogy a világ megcsodálja / okos munkás fiait.” (Tamás Mária: *A Párthoz* 1959/8.)

A kommunista eszme prominens figurája, a Párt megtestesítője a *Napsugár* versanyagában Lenin, aki egyszerre jelenik meg gyermekszerető jóságos apafiguraként, és mindenütt jelenlevő, az élet minden területét szemmel tartó elvont „erkölcsi imperatívusként”. Gondoskodó szerepkörét általában naiv-rajongó gyermeki nézőpontot imitálva rajzolják meg: pl. almát ad az éhes kislánynak, és segít megoldani a matematika házi feladatát (Bajor Andor: *Vologya bácsi* 1958/11.), egy kisfiú szerint „cukrot hozna, meg mindenféle jót, mint nagyapó” (Bodoki Árpád: *Vajon mit mondana* 1960/4.) vagy „Száz harc között ő faragott / bölcsőnkre egy piros virágot” (Létay Lajos: *Lenin* 1960/4.). Lászlóffy Aladár *Lenin* című verse a kommunizmus eszméjének szárba szökkenését idézi fel egy több szakaszon keresztül kibomló lírai képpel, hogy a didaktikus csattanóban

megfogalmazza az olvasót mozgósító parancsot: „Szívében egy almamagot / űr-
zött, óvott meg Lenin. (...) Viharálló fává nőtt fel / jóságának almafája. (...) Ki-
csi szíved pirosába / te is ültess ilyen fát // s ha majd megnősz – igazságért /
küzdő ember lesz belőled. / Lámcsak: Lenin nem is ismert, / s mégis ezt várta
el tőled.” (1959/4.) Lenin figurája szakrális szerepet tölt be, az ő alakja köré
épül a gyermekolvasó felé közvetített kommunista ideológia, és az ennek meg-
felelő viselkedési kódex. A sikeres indoktrinációt példázza Marton Lili *Lenin
hangja* című meséje, amelyben a szovjet falusi fiúcska, Petya életének legna-
gyobb élménye, amikor a leningrádi múzeumban felvételtől meghallgatja Lenin
hangját. A mese zárlata a hangfelvétel közönségre tett hatását jeleníti meg: a
felvétel lejátszásakor a jelenlevők automatikusan cselekednek: „állnak, kalaple-
véve, csendben és halkán utána mondják: Éljen a szocialista forradalom!”
(1961/4.)

A különböző ünnepek alkalmával kötelező, himnikus jellegű versek mellett
a mozgósító, közmunkára, tanulásra buzdító versek képezik a direkt propagan-
da eszközeit. (Ezeket többnyire csokorba szedve újraközzli az 1964-ben induló,
háromhavonta megjelenő *Műsormelléklet*.)

A munka kultusza jellegzetes eleme a makarenkói pedagógia eszménynek. A
gyermek iskolai tevékenysége, a tanulás ugyanolyan keretek között zajlik,
mint a felnőttek termelő munkája. A gyermekkor szükséges átmenet a nem fel-
nőtté, hanem dolgozóvá váláshoz, a tanulás pedig nem az én kiteljesítésének,
hanem a közösség érdekében végzendő munkához szükséges ismeretanyag
megszerzésének eszköze. „A munka nevel őriássá – / Tanulj, mert hív az új vi-
lág – / hogy hű lehessél harcainkhoz, / piroslobogós ifjúság!” (Csávossy György:
Bíztató 1960/9.). A tanulás maga is „sztahanovista” mintára zajlik: a gyárakban
zajló munkaversenyek mintájára állandóan tanulási versenyeket szerveznek.
(Fodor Sándor *A verseny* című elbeszélésében – 1960/6 – kifejezetten az esz-
tergályos szülők termelési versenye motiválja a gyermekek tanulási versenyét.).
A javuló eredményeket különböző események, évfordulók tiszteletére ajánlják
fel. „Már egy hete csupa tízes, / gyűl az osztálykönyvbe fel. / Osztályunkban
minden gyermek / Szorgalommal ünnepel” (Horváth István: *Hazánk születés-
napjára* 1964/10.) A coloradóbogár-szedéstől az iskolaépítésig az élet meg-
annyi területén bevetett gyermekmunkát pattogó ritmusú vidám munka-versek
népszerűsítik. Pl. „Lánc-lánc gyermeklánc / emeletnyi létra / kézből-kézbe re-
pül a / pengő-piros téglá. // Markold meg és add tovább! / – Új házat, új isko-
lát, / falazzon a téglá!” (Kányádi Sándor: *Tégla-adogató* 1960/8.).

A munka kultusza ugyanakkor összefügg a közösség kultuszával, hiszen az
egyéni teljesítmény is csupán a közösség érdekében végzett munka formájában
fogadható el hiteles értéknek. A munka tehát úgy jelenik meg, mint a valós élet-
ben tapasztalható különbségeket, szembenállásokat feloldozni képes utópisztiki-
kus közösségi idill megteremtője. Kányádi *Aranyvirág* című versének második
szakasza az első szakaszban líraian megragadott természeti idill pillanata után

a méh/kaptár metaforának köszönhetően a falanszter közösségi idilljét formálja képbe: „Egyetlen nagy aranyvirág / az ország s a mézet róla / Egy közös kaptárba gyűjti / minden szorgos dolgozója.” (1964/10.)

3.3. METAMORFÓZISOK

A gyermekirodalom szocializációs funkcióval is rendelkezik, a mesékből, versekből az olvasó konfliktushelyzetekkel és megoldási módozatokkal, világának működési elveivel, hatalmi viszonyaival, az egyén számára adott mozgástérrel és szerepekkel ismerkedik meg. A *Napsugár* irodalmi anyagának tekintélyes hányadát azok az írások képezik, amelyek anélkül, hogy közvetlen propagandát folytatnának, a gyermekolvasó számára megközelíthetővé, sőt kívánatosá teszik azt a fiktív világot, amit a kommunista propaganda valóságként tételez. (Természetesen e szimulált valóságnak elsősorban a gyermeket érintő, számára fontos szeptetéről van szó, a különböző szövegekben leggyakrabban megjelenített szintér ezért az iskola.)

Az integratív propaganda elemei figyelhetőek meg a gazdagságot, bőséget megjelenítő művekben. Lászlóffy Aladár *Szüret* című versében például a tárgyi világ ismert elemei, a termés gazdagságának felsorolásszerű leírása, a lelkendező felkiáltások, a jelzők halmozása megfelelő kontextusba állítva, didaktikus jellegű csattanóval hangsúlyozva népszerűsíti a kollektivizálást, a munkás világot, a közös (köz)munka és az ezzel (és nyilván csak ezzel) járó anyagi biztonság gondolatát: „Mitől dobog úgy a szív ma? / Szüretel a kollektíva. / Mennyi dió, szilva, alma! Lila, arany, piros halma, / Magaslik a zöld fűvön. / Sok-sok dolgos család jön, / csíkos zsákkal, cekkerekkel / nagy klotyogó szekerekkel: / jut belőle minden házba, / Felcipelik a padlásra. // Mikor jön a fagyos tél / Munkásember már nem fél!” (1959/10.)

A gazdagság-mítosz körébe tartoznak azok a lírai riportként olvasható vers-összeállítások is, amelyek egy-egy gyár (pl. Lászlóffy Aladáré a Tehnofrig hűtőipari berendezéseket gyártó gyárról, Kiss Jenőé a vajdahunyadi acélkohókról) vagy város (Kányádi Sándor Leningrádról) jellegzetességeit, fontosságát ismertetik meg az olvasóval. Lászlóffy riportja például a portásfülkétől indul, majd egy-egy versben részletesen leírja a gépsorokat, a munkafolyamatot, a termelést ellenőrző vidám Miki mester alakját, míg végül a lap címét kiugrató játékos megoldással a gyári idill pillanatával zárja a verset: „A készülő termékeken / mindenütt ott tündökök / naponta a napsugár mint / minőségi ellenőr”. (A *Tehnofrig üzemben* 1964/4.)

Míg az első évfolyamokban még a rurális témájú, falusi világban játszódó írások dominálnak, a hatvanas évektől fokozatosan erősödik az urbánus/munkás tematika aránya, egyre határozottabban körvonalazódik a gép/gépesítés kultusza. (A rurális témák fokozatos háttérbe szorulásának két oka van: az első évfolyamok még viszonylag gazdagon merítenek az erdélyi népmese hagyomá-

nyából, a népmesék cselekménye pedig első sorban falusi környezetben játszódik. Ugyanakkor az ekkor zajló kollektivizálási folyamat megjelenítésére tett próbálkozások ismét a rurális témák jelenlétének kedveznek. A kollektivizálás befejeztével, (1962) a figyelem áthelyeződik a gyárakra, a városi munkásvilág eseményeire.) A gép sokszor nem is eszközként, hanem már-már mitikus figuraként, a kommunista emberideál tökéletes megtestesítőjeként jelenik meg. Nem véletlen, hogy a költő ugyanolyan himnikus lendületű sorokban üdvözli a gyári munkát végző robotokat, mint amilyenekkel a munkásembert, a Pártot, eszmét megjelenítő kommunista harcost: „Járnak egyre halkán. / Mindben egy-egy agy van. / Hús ember sem végez ennyit, / és nem pontosabban. // Hála annak, hála, / aki feltalálta!” (Kiss Jenő: *Önműködő gépek* 1959/6.)

A gépkultusz, illetve a mérnökfigurát övező tisztelet Veress Zoltán két verses meséjében is fontos szerepet játszik. Az *Ábrahám és Domokos*ban a gépekért rajongó iskolások addig szerelnek egy színben talált ócska gépet, amíg az önállósítja magát, világgá megy és ámokfutása alatt minduntalan új formákat ölt, míg ifjú tervezői végül megszelídítik, és visszatérnek az iskolába, ahol „tanulnak, hogy gépészmérnök / lehessen majd belőlük.” A *Hosszú Fülöp, Kajla Jakab* hősei a kollektív gazdaságból ódivatúként kiselejtezett szamarak, akik, hogy ismét munkát és hivatalt nyerjenek, mindent elkövetnek, hogy „gépesítsék magukat”.

A gépek/gépesítés kultusza (amely egyébként az ipari forradalom idején született) összefüggésben áll az élet minden területén szorgalmazott sztahanovista termelési mód népszerűsítésével. Ez a törekvés fonódik egybe játékos, humoros formában a természet átformálásáért vívott harccal (vö. Boia 2005. 171–202.) Csávossy György *Tojásgyári riportjában*: „Jártál, pajtás tojásgyárban? / Crevedicán bíz én jártam. / Nincsenek ott tojógépek, / tyúkok tojnak, mint a gépek: / ötvenezer kotkodács, / mindegyikre egy tojás (...) így megy egész esztendőben, / esztendőben háromszázszor, / s azon felül is egy párszor!” (1964/4.)

Ugyancsak az új világban való eligazodást (az új világhoz való igazodást) szolgálják azok a népmese-átdolgozások, amelyek egy-egy ismert mese szüzséjét alkalmazzák megváltozott körülmények között. Román Viktor meséi (*Árva Zsóka*, 1958/7., *Traktoros Jancsi* 1959/3.) például a szerencsét próbálni induló, próbákat kiálló árva fiú történetét dolgozzák fel újra egy aktuálpolitikai jelenség, a kollektivizálási folyamat egyes elemeinek hasznosításával. Csakhogy a táltos paripa szerepét itt a traktor tölti be, a próba természetesen egy nagy földterület minél rövidebb idő alatt történő felásása, és a munkát akadályozó szereplők közt megjelenik a magát kollektivistának álcázó, de voltaképpen a közösség érdekei ellen dolgozó, a főhős által végül leleplezett, a közösség által pedig megbüntettetett kulák. A mese végkifejlete pedig a gép és főhős apoteózisa a kollektív gazdaság díszletei között: „Az öreg traktor díszhelyet kapott a kol-

lektív gazdaságban, Jancsiból meg olyan traktorista lett, hogy hetedhét országra eljutott a híre.”

A *Napsugár* prózaanyagának túlnyomó részét a különböző „megtérés-történetek” teszik ki, melyekben a főhős hiúságból, tudatlanságból, rosszul értelmezett ambícióból stb. hibát követ el, majd hibáját felismerve, bűnét (többnyire nyilvánosan) megvallva feloldozást nyer a közösség valamely fontos képviselőjétől (tanár, kollektív gazdaság vezetője, mester a gyárban stb.) majd javulást fogadva ismét a közösség teljes rangú tagja lesz.

Ezek az integrációs történetek a legalkalmasabbak arra, hogy kijelöljék azokat a határokat, amelyek között az új ember mozoghat, hogy megismertesse vele a hatalmi viszonyokat és elsajátíttassák azt a viselkedésmódot, amely a lehető leginkább alkalmazkodik ezekhez. Gyermekhősökről lévén szó, az elkövetett vétségek is gyermekléptékűek, és többnyire szorosan kötődnek az iskolai élethez (pl. csavargás, rossz tanulás, padfaricskálás, hazugság stb.) A hibák lehetőleg nyilvános megbánása a közösségbe való visszafogadtatás elsőrendű feltétele: az osztályközösség, illetve a pionírosztag tagjai öntudatos kis funkcionáriusként viselkedve szankcionálnak és mentenek fel. (Pl. Fodor Sándor *Táborozók* című több folytatásban megjelent történetében, 1958, 1959.) A túlzott buzgalom is vétségnek minősül: Bálint Tibor *A földalatti város* című meséjében az ötödikes Andriská titokban belopózik a bányába, mert „pionírbányász” akar lenni, aztán eltéved és sírva elalszik, míg végül a bányászok rátalálnak és hazaviszik, nem feledkezve meg arról, hogy figyelmeztessék, a bányász munka legfontosabb velejárója a fegyelem.

Bonyolultabb történetek azok az ideológiai tanmesék, amelyekben a főhős olyan etikai konfliktusba kerül, hogy kénytelen érzései ellenére cselekedni. Fodor Sándor *Bátran becsülettel* című meséjében a fiúcska előbb elrejtí vesztességgyanus kedves kutyáját a hatóságok elől, majd miután a tanácselnök lelkére beszél („bátran, becsülettel helytállsz, ha a szocializmus ügye úgy kívánja”), végül mégis átadja a sintéreknek. Ezek a történetek (közvetlenül vagy áttételesen) arra nevelnek, hogy a szerettekhez, a családhoz való ragaszkodásnál magasabb rendű az eszméhez való hűség. Nagy István *Teri és Feri meg a pionírnyakendő* című tanmeséjében a később az *Ácsék tábort vernek* hősei között éppen ezen a ponton adódik nézeteltérés: mind a pionír nagyfiú, mind az apa azt állítja, hogy a pionírbeccület előbbre való a testvéri összetartásnál. Ennek nevében egyenesen elvárható, hogy a testvére nézve kompromittáló, a közösség számára hozzáférhetetlen, bizalmas információkat is azonnal jelentse a pionír (pl. hogy a kislány hazudott és rendetlen volt). Ámbár ezek a történetek nem jutnak el a hagyományos családi kapcsolatok oly mértékű lerombolásáig, mint V. Gubarev (egyébként a *Pionír* tanúsága szerint háziolvasmányként is népszerűsített) *Pavlik Morozov* című írásában, ahol a tizenhároméves főhős saját apját jelenti fel a titkosrendőrségen, mégis a tradicionális emberi kapcsolatok leértékelésének szándéka érzékelhető bennük.

A *Napsugár* irodalmi anyagából voltaképpen a makarenkói modellnek megfelelő autoritárius család és iskolakép körvonalazódik. A nevelés eszerint a közösség, a militarizáltság és az autoritás szabályai szerint megy végbe, a gyermek az államot miniatűr szinten képviselő autoriter családból, az ugyancsak államot képviselő, ugyancsak autoriter iskolai képzés rendszerébe kerül, hogy onnan kikerülve válhasson hatalomhoz hű, lojális állampolgárrá. (Boia 2005. 143.) A *Napsugár* jobb-gyengébb színvonalat képviselő „tanmeséi” voltaképpen az állampolgárrá nevelés feladatában játszanak szerepet, példázatokon keresztül tudatosítva az olvasóval, hogy a szabályok áthágása szankciókat von maga után, a szabályoknak való megfelelés viszont mind kicsiben, a gyermek életében, mind pedig nagyban, a felnőttek általa is érzékelhető világában jutalmakat feltételez. Ennek formája a pionírtábor, a különféle pionírfoglalkozások, illetve a megannyi versben, mesében, karcolatban megjelenő, az élet minden területét átfogó anyagi gazdagodás, gyarapodás. „Új lakások, újabb kertek, / friss falszagú osztálytermek, / itt új kémény les a napba (...) új antennák nőnek, járdák, / utcánkat új buszok járnak, / kirakatban új könyvcímek.” (Csávossy György: *Újlesztendő* 1960/1.)

Az írásokból egy olyan idilli világ rajzolódik ki, amelyben a kis pionírnak könnyű tájékozódni. A gyermekek között ritka a feloldhatatlan konfliktus (ha mégis akad, az a megtérés-történetek forgatókönyvének köszönhetően rövidesen rendeződik), a pionírszervezethez való tartozás ténye mintegy transzcendens valóságként minden (életkori, nyelvi, nemzetiségi stb.) ellentétet elsimít. (Fodor Sándor: *Új barátok* című folytatásokban közölt történetében, a Tulceára utazó kolozsvári magyar fiúcska pillanatok alatt barátkozik össze egy román és egy lipován fiúval, csupán azért, mert mindhárman pionírnyakkendőt visel.) A felnőttvilág alakjai többnyire a kommunista korszakban fokozott jelentőséggel bíró szakmák képviselői. Értelmiségi szülő alig akad. (Az értelmiséget általában az uralkodó ideológia szellemében cselekvő, azt képviselő tanárok, tanítók, ritkán a gyári gyakorlaton megismert mérnök képviselik.) Az apák tehát általában vasgyári munkások, vasutasok, traktoristák, kollektív gazdaságban dolgozó földművesek, az anyák pedig többnyire gyári munkásnők. A kommunista ideológia kifejezetten szorgalmazza, és az értelmiségi/irodai munka fölé helyezi a kétezési munkát, ezt az értékrendet tükrözik az írások is, jóllehet egy-egy elszólás formájában megjelenik a reális rangsor is. Egy apa például így szidja hazugságon kapott fiát: „Hazug emberből fiam, itt nálunk nemhogy párttitkár, de még csak munkás, mozigépész, vagy kollektivista sem lehet.” (Fodor Sándor: *Büntetés* 1961/2) (kiemelés tőlem, V. J.)

A kommunista hatalmi struktúrával szemben igencsak korlátozott mértékben voltak tematizálhatók a központosító hatalom nyelvétől (román) eltérő, regionális (erdélyi) és kisebbségi (magyar) vonások. Erre nyújtott lehetőséget egyfelől a népi kultúra és hagyomány hangsúlyozása, másfelől pedig, a transzszilvanista eszmét a kommunista internacionalizmus irányába kiterjesztő

megközelítésmód. Míg a *Pionír* a MAT korszakában hangsúlyozza a jellegzetes magyar népviseleti, kulturális elemeket, addig a *Napsugár* ezt az indulás lendületét és szabadabb légkörét hordozó első két évfolyamban teszi. Itt van a legtöbb klasszikus magyar irodalmi hagyományból átvett mese, vers, de szinte számonként közölnek népi mondókákat, találós kérdéseket, népi gyermekjátékokat is. Az 1957-es évfolyamban, a hátsó borítóoldalon népviseleteket mutatnak be, ahol túlteng az erdélyi viselet, és azon belül a különböző erdélyi magyar tájegységek (Kalotaszeg, Torockó, Mezőség, Székelyföld) népviseletének ismertetése. Ez a fajta, a nemzetiségi vonásokat a folklór elemein keresztül kultiváló megközelítés '59-től átadja a helyét „a népek testvérisége”-eszmé hangsúlyozásának, amely egyfelől lehetővé tette a másság megfogalmazását, ugyanakkor határozott propagandisztikus szerepet is játszott. A mesékben, történetekben már-már sablonszerűen visszatérő elem, hogy az egyik gyermekhős román, a másik pedig magyar, és nem egy történet kiemeli, hogy szívesen tanulják egymás nyelvét. (Nemcsak az iskolában románul is tanuló magyar gyerekek számára fontos tehát a nyelvtanulás, noha ezt az aspektust mindig külön hangsúlyozzák!) A nemzeti vonások háttérbe szorítására szorgalmazott internacionalizmus a behelyettesíthetőség és az egységesítés elvét valósítja meg: „Húsz kerek esztendővel ezelőtt, (...) Bukarest valamelyik külvárosában, Pascaniban, Craiován vagy Brassóban vagy Nagyenyeden.” A főszereplő kislányt „lehet, hogy Floricának hívták, de az sincs kizárva, hogy Gretchennek vagy Ildikónak”. (Fodor Sándor: *Boldog újesztendőt*. 1961/1–3.) A szereplők lokalizáltsága, nemzeti/nyelvi hovatartozása tehát feloldódik, hogy felismerhetőbbé váljon a kommunista hatalmi narratíva.

3.4. A SZUBVERZIVITÁS LEHETŐSÉGEI

A fennálló rendszert, illetve annak bármilyen szeletét nyíltan bíráló írás nem jelenhetett meg egy olyan kiadópolitikát folytató országban, ahol a publikálás és terjesztés hivatalos lehetőségei mind állami kézben voltak. A cenzúra egyfelől szabályozta a leírható/megjelentethető témákat, másfelől mivel nagymértékben függött a cenzor személyétől, a lap vagy szerző helyzetétől és egy sor más interperszonális kapcsolattól, hagyott egy (meglehetősen szűk) mozgásteret a szerzők számára. Ugyanakkor kialakult a kettős kóddal történő olvasásra való érzékenység, amely a szövegeket eleve „áthallásosan”, értelmezve kezelte.

A gyermekirodalom, lévén az új ember formálásának eszköze, természetesen nem függetleníthette magát a cenzúra alól, sajátosságainak köszönhetően mégis nyújtott néhány kibúvót. A gyermeki/kiskamasz gondolkodás eleve szubverzív, hiszen a világgal ismerkedő gyermek számára a világ számos eleme, azok működésének szabályai stb. megkérdőjelezhetők. A mesevilághoz közelebb álló gyermekirodalom a fantázia számára olyan lehetőségeket kínált, amelyekkel eleinte a szocialista realizmus elvét követő „felnőtt” iroda-

lom nem rendelkezhetett. A különböző publikációs elvárások és a cenzurális tiltások között dolgozó szerzők számára a gyermekirodalom a maga kváziszabadabb légkörével ezért sokszor vonzó lehetőségnek tűnt. Az ötvenes évek fordulója, a hatvanas évek egy új, nyelvében, szemléletében modern, esztétikailag hiteles gyermekirodalom megszületésének kora a teljes magyar nyelvterületen.

Nyíltan kritikus, a rendszert bíráló szöveg természetesen nem volt a *Napsugárban*, egyes írásokban mégis érzékelhető a szubverzív jelleg. Nem a fennálló hatalmi rendszert, illetve ideológiát bírálták (erre egy gyermeklap a maga sajátos profiljával nem is igen nyújthat lehetőséget), csupán annak egy-egy részletét. Egy olyan kontextusban, ahol a lap tekintélyes hányadát a közepes minőségű „ideológiai tanmesék” és propaganda (vagy csupán propagandisztikus felhangú) versek teszik ki, az esztétikai minőség és az eltérő témaválasztás önmagában is olyan distanciát teremt, amelyben ezek a szövegek mintegy kiemelkedhetnek a többi közül. Szilágyi Domokos, Kányádi Sándor, Lászlóffy Aladár és mások ilyen versei poétikai megoldásaiknak köszönhetően így kapcsolatot létesítenek az irodalmi hagyomány háttérbe szorított szeleteivel (nyugatos modernség, avantgárd, az *Újhold* tárgyias költészete).

A megjelenés kontextusa, az a szöveghalmaz, amellyel egyik-másik alkotás óhatatlanul „összeolvasható”, önmagában is kedvezett a szubverzív vonások felszínre kerülésének. A mesevilág fantázia kormányozta mozgásteret és a humor, illetve a paródia biztosít kedvező lehetőséget arra, hogy olyan mondatok, részletek is leíródjanak, amelyek szubverzívként (is) olvashatók.

Veress Zoltán *Tóbiás és Kelemenje*, illetve az *Irgum Burgum Benedek Napsugárban* olvasható változata (amely lényegesen eltér a későbbi, könyvváltozatban ismerttől) a megtéréstörténetekkel szemben olyan csetlő-botló komikus hősöket mutat be, akik nem tanulnak a hibáikból, és nem változnak meg. Ráadásul individualista alkatú hősök, akik teljesen alkalmatlanok arra, hogy beilleszkedjenek valamilyen közösségbe, elkövetik mindazokat a vétéseket, amelyekért a gyerekszereplőket szigorúan büntetik az „ideológiai tanmesék” (pl. verekednek, torkosak, árulkodnak stb). Azzal, hogy mégis ép bőrrel kerülnek ki minden kalandból, végső soron jutalmukat is elnyerik, ugyanakkor ironikus fénybe állítják a példaképként felkínált hősök szervilis alkalmazkodását. Az *Irgum Burgum Benedek* lustácska medvehósnak próbálkozásai, hogy valamilyen fontos tevékenységet találjon például sorozatosan kudarcot vallanak, mégpedig a mackó hibájából (pl. figyelmetlen, buta, és többször is leissza magát!) A közösséggel szembeforduló, szubverzív egyéniség diadala az *Irgum Burgum Benedek* zárófejezete, amelyben a mackó iskolába viszi a kakasokat, hogy ott „derék medvét” neveljenek belőlük. Természetesen a kakasok a szidás, fenyegetés, verés ellenére sem tanulnak meg brummogni úgy, ahogy azt elvárnák tőlük.

Bajor Andor többnyire abszurd elemeket tartalmazó meséiben a hősök „megjavulnak” ugyan, tévelygéseik közben azonban olyan észrevételeket, össze-

hasonlításokat tesznek, amelyek megkérdőjelezzik a propagandisztikus vonásokkal rendelkező írásokból körvonalazódó viselkedésmoделlek érvényességét. A feltételezett gyermeki naivitás, illetve a főhős tudatlansága teremt lehetőséget például a Garázda Karcsi történetekben arra, hogy a történelmi leckék sablonjai nem valóságként, hanem sablon voltukban mutakozzanak meg. Garázda Karcsi tipikus „rossz gyerek”, „Ha tőle függ, bezáratta volna a múzeumot, a kardokat pedig kivitte volna az erdőbe rablóbandát játszani”, aki egy múzeumlátogatáson elcsavarog a tanár magyarázatát figyelmesen hallgató csoporttól, bebújik egy vértbe, és barátjával együtt hosszú utazást tesz a múltban. Természetesen Karcsi soha nem tud kiigazodni a múlt viszonyai között, a barátjára hárul az a szerep, hogy viszontagságaikat mindig a szegénység történelmi elnyomásának kontextusába helyezze, és a tanulságokat levonja. A tanulatlan főhős a történelmi lecke evidens tanulságait minduntalan tovább fokozza valamilyen triviális részlettel, ezzel újra és újra aláássa annak hitelét. A Tudor Vladimirescu vezette lázadás idejébe kerülve például arra a következtetésre jut, hogy az aszfaltozott út hiánya „a hűbériség műve”, ráadásul cipőjét sem tudja megtisztítani, mert „kiderült, hogy a hűbériség nem ösmeri a cipőpasztát sem!”

A Gondoskodó Haza sztereotípiáját ugyancsak a gyermeki naivitást imitáló gondolatmenet helyezi humoros kontextusba, és ezáltal hitelteleníti. A beteg kisfiú szerint „nehéz megérteni, hogy a mi országunk, amely annyi jóval lát el bennünket: iskolával, fényvel, játékkal, szép ruhával és táborral, időnként doktorokat is küld hozzánk, akik szúrnak, mint a darázs. Mert őket is a mi hazánk küldi, ez kétségtelen, csak éppen nem lehet megérteni”.

Az ilyen ártatlan fricskának tetsző megállapítások alkalmasak voltak arra, hogy sztereotípiaként, sablonként, és akár valótlanságként leplezzék le azt az ideológia által közvetített valóságot, amellyel a gyermekolvasó akarva-akaratlanul lépten-nyomon szembesült. A görbe tükör mechanizmusának köszönhetően, egy-egy apró részlet kifigurázása teljes gondolatmenetek magától értődőségét aknázza alá.

Végül, de nem utolsó sorban maga az esztétikai minőség is válhatott, ha nem is kifejezetten szubverzív tényezővé, de legalábbis a szubverzivitásra érzékeny olvasatnak kedvező erővé. Bajor Andor *Egy bátor egér viszontagságai* című meséje, Hervay Gizella minimalista eszközökkel dolgozó, gyermeki látásmódot játékba hozó *Kobak-meséi*, Fodor Sándor *Csipikéje*, és Kányáditól Szilágyi Domokosig számos költő számos verse azért, hogy noha ideológiailag semlegesek voltak, esztétikai minőséget képviseltek a nagy mennyiségben publikált, gyenge vagy közepes színvonalú ideologikus irodalommal szemben, s ezáltal segítettek gyengíteni annak propagandisztikus hatását, autentikus esztétikai élménnyel ismertetve, ajándékozva meg az olvasót.

4. KONKLÚZIÓK

Mindkét gyermeklapban az irodalmi szövegek legfőbb jellemzője a korabeli megszólalásmód uralkodó vonása: a logokrácia. Az adott témák, kifejezőmódok, jelszavak beteges, állandó ismételtetése rendkívül gyorsan kiüresíti a szavak, képek jelentését. A költői eszköztár automatikus használata időnként megbicsaklik, abszurd vagy komikus hatású verssorokat eredményezve: pl. „A fákon alma s körte ring / oly sűrűn, mint a sóshering!”, majd a verszárlatban visszatalál a kötelező eszköztárhoz: „Segítsetek, hogy több legyen / az alma – ízes Jónathán, – (...) a munkásember asztalán!” (Veress Zoltán: *Szüretre pionírok!* 1961/38.)

A minimálisra szűkített, gondosan definiált, egymással csak adott keretek közt kombinálható, szűkre szabott alkalmazási körrel rendelkező szavak, kifejezések kitartó és rögeszmés ismételtetése könnyebbé tette a tartalom ellenőrizhetőségét, ugyanakkor éppen az állandó logomán ismételtetésnek köszönhetően megerősítette a hatalmi ideológia helyzetét. A logokrácia a végletekig kiüresedett jelentés és a valóságot rendszeresen behelyettesítő, felülíró, megszüntető ellenőrzött beszéd uralma. A *Pionír* illetve a *Napsugár* oldalain közölt, (közvetlen vagy közvetett) propagandisztikus irodalom esetében mindez az indoktrináció, az új ember formálásának didaktikai eszköze, amelyet a hatalom az ország valamennyi gyermekén rendszeresen alkalmazott.

5. BIBLIOGRÁFIA

BADINTER, Elisabeth

1999 *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17-20. században.* Debrecen, Csokonai Kiadó.

BOIA, Lucian

2005 *Mitologia 0tiinþificã a comunismului.* București, Humanitas.

BUDA Attila

2002 A vas és az acél országa. In: L. Simon László (szerk.): *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956.* Budapest, Korona Kiadó. 5–27.

CORDOȘ, Sanda

2002 *Literatura între revoluție și reacțiune.* Cluj-Napoca, Biblioteca Apostrof. (Ed. a II.-a adăugită)

VALLASEK JÚLIA

DÁNÉ Tibor

1962a Irodalmibb ifjúsági irodalmat. *Korunk* 1, 2. 107–113, 249–255.

1962b Szemben a tényekkel. *Korunk* 7–8. 1003–1008.

ELULL, Jacques

1973 *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*. New York, Vintage Books.

FARKAS János

1961 Lapszerkesztés és gyermeknevelés. *Korunk* 10. 1262–1268.

FODOR Sándor

2002 „A gyerek nem a legigényesebb, de biztos, hogy a legőszintébb olvasó”. Beszélgetés a gyermekirodalomról és a Napsugár indulásáról. Kérdezett Balázs Imre József. [Függelékben Farkas János visszaemlékezése]. *Korunk* 10. 27–34.

2003 *Kortársuk voltam, kortársaim voltak*. Csíkszereda, Pro-Print.

FOULKES, A. P.

1983 *Literature and Propaganda*. London and New York, Methuen.

GUYOT, Adeline – RESTELLINI, Patrick

2002 *Arta nazistă. O artă de propagandă*. București, Editura Corint.

IZSÁK József

1962 Példák és eszmék. *Korunk* 3. 375–379.

KOMÁROMI Gabriella (szerk)

2001 *Gyermekirodalom*. Budapest, Helikon Kiadó.

KRAMNICK, Isaac

1980 Children's literature and bourgeois ideology. In: Perez Zagorin (ed.) *Culture and Politics From Puritanism to the Enlightenment*. Berkeley, California.

LUKA László

1982 A kollektív felettes én formálásának ábécéje napjainkban Magyarországon. In: *Belső tilalomfák. Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról*. Heemstede, Hollandiai Mikes Kelemen Kör. 20–58.

MANOLESCU, Ion

2004 Abecedarele – o paraliteratură politică. In: Paul Cernat, Ion Manolescu, Angelo Mitchievici, Ioan Stanomir: *Explorări în comunismul românesc*. I. Iași, Ed. Polirom.

NAGY István

1962 A kollektív erőfeszítés kamasz hőseiért. *Korunk* 5. 651–656.

OSMAN, Fernanda Emanuela

2004 Note despre poezia agitatorică a anilor 50. *Caietele Echinox*, vol. 7. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2004. 48–64.

SIMON László, L.

2002 Utószó. In: Uő (szerk.): *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! Agitatív antológiaköltészet Magyarországon 1945–1956*. Budapest, Korona Kiadó. 421–423.

6. JEGYZETEK

1. Lásd. RNK.Pionírszervezetének Szabályzata III. évf. /104. 1955. szept 8.
A Pionír kötelességei és jogai címet viselő II. sz. paragrafus a következő kötelességeket írja elő: teljesíteni a fogadalmat, szorgalmasan tanulni, fegyelmezettnek lenni, mind az iskolában, mind azon kívül, tisztelni a felnőtteket, a munkát megtiszteltetésnek tekinteni, tevékenyen részt venni benne, segítségére lenni szüleinek, becsületes, igazságos, szerény és jó elvtársnak lenni, gondoskodni a kisebbekről, foglalkozni testneveléssel. Ezzel szemben a jogai abban állnak, hogy mindezt szervezett formában megteheti, vagyis: „részt vehet csoportjának minden munkájában”, részt vehet a pionírszervezet munkájával kapcsolatos kérdések megvitatásában, a pionírházak működésében, kérhet ajánlást az IMSZ kötelékében való belépéshez, és végül választhat és választható. Amint látható, csupán ez utóbbi tekinthető valóban jognak.
2. A Romániában is visszhangot verő, (akár a középiskola padjai közé is beszivárgó) 1956-os magyarországi forradalomról például, egészen november 15-éig mit sem tudhat meg az *Pionír* olvasója, ekkor viszont a következő, gyermekszempontokat is figyelembe vevő „tudósítás” olvasható a lapban „*Győzött a magyar nép!*” címmel: „...A nép ellenségei fegyvert emeltek a néphatalomra. Rettenetes pusztításuk nyomán sok ezer felnőtt és gyerek hajléktalanná vált. Tűz emésztett, lövedék rombolt le számos lakóházat, iskolát, kórházat. Az épületek törött ablakain befúj a szél, dideregnek és éheznek a gyerekek.” A román dolgozók által nyújtott anyagi segítség részletezése után a „tudósítás” azzal a megállapítással zárul, hogy: „November 4-én Budapesten megalakult a forradalmi munkás–paraszt kormány, amely a varsói szerződés értelmében Magyarországon állomásozó szovjet katonák segítségével véget vetett a fasiszta garázdálkodásnak – leverte az ellenforradalmat.” (1956/309.)
3. 1956-a lap hasábjain arról folyik a vita, hogy voltaképpen mit is jelent a jelszó! A gyermekolvasói vélemények többségében megjelenik a jelszó külső/belső veszélyre való felkészülésként való értelmezése, ami azt bizonyítja, hogy az olvasók számára ez az értelmezés kézenfekvőbbnek tetszett, mint az az általánosító változat, amelyet a vitázó megírására felkért Szemlér Ferenc kínált, aki egyszerűen a munkára/életre való felkészültséget hangsúlyozta. „A mi hazánk a bányászok, a mozdonyvezetők, az olajfűrók, a négyzetes kukoricát vető parasztok, a mérnökök, a költők hazája, amely talpától a tetejéig miénk. (...) Légy készen, tehát pionír elvtárs, hogy munkás honpolgára légy a hazádnak.” 1956/143.

VALLASEK JÚLIA

4. A szabályokban való eligazodás nehézségét jelzi, hogy a *Pionír* időről-időre újra közli a „pioníretikett” szabályait, különösen arra figyelve, hogy kit, mikor, hogyan kell köszönteni.
5. Lásd Farkas János kiegészítését Balázs Imre József Fodor Sándorral készített interjújához. (Fodor 2002).
6. Az alapító szerkesztőség tagjai voltak: Asztalos István, Farkas János, Bajor Andor, Fodor Sándor, Méhes György, Hervay Gizella, Tamás Mária, illetve Soó Zöld Margit és Kádár Tibor képzőművészek.
7. Az *Óvodások négy oldala* című mellékletnek köszönhetően az óvodások is beszámíthatók a korai *Napsugár* olvasótáborába.

A KÖTET SZERZŐI

Balázs Imre József (1976) – a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének adjunktusa, a *Korunk* szerkesztője. 1998-ban magyar-angol szakos tanári, 1999-ben mesteri oklevelet szerzett a BBTE-n. 2004-ben, ugyancsak a BBTE doktori programjának keretén belül védte meg doktori értekezését *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban* címmel. Tanulmánykötetei: *A nonsalansz esélye* (tanulmányok, kritikák, Komp-Press, Kolozsvár, 2001), *Hervay Gizella* (kismonográfia, Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 2003), *Humor az avantgárdban és a posztmodernben* (tanulmány, Scientia, Kolozsvár, 2004, társszerző: Selyem Zsuzsa), *Mint egy úszó színház* (esszék, kritikák, Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2005), *Az avantgárd az erdélyi magyar irodalomban* (tanulmány, Mentor, Marosvásárhely, 2006).

Gyulai Levente (1982) – 2005-ben magyar-német szakos tanári, 2006-ban mesteri oklevelet szerzett a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. 2002 óta kritikákat, tanulmányokat publikál magyarországi és romániai lapokban.

Sütő-Egeressy Zsuzsa (1982) – 2005-ben magyar-angol szakos tanári, 2006-ban mesteri oklevelet szerzett a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen. Jelenleg a Szegedi Tudományegyetem doktorandusa. 2005 óta kritikákat, tanulmányokat, fordításokat publikál.

Vallasek Júlia (1975) – a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Médiatudományi Tanszékének adjunktusa. 1998-ban magyar-angol szakos tanári, 1999-ben mesteri oklevelet szerzett a BBTE-n. 2003-ban a Debreceni Egyetemen védte meg doktori értekezését *Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között* címmel. Több műfordításkötetet is megjelentetett. Tanulmánykötetei: *Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–44 között az észak-erdélyi kulturális életben* (tanulmányok, Kriterion, Kolozsvár, 2003), *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–44 között* (tanulmány, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004), *Lassú utazások könyve* (esszék, kritikák, Komp-Press, Kolozsvár, 2005).

Vári Csaba (1977) – a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem szociológia-antropológia szakos hallgatója. 2000 óta kritikákat, tanulmányokat publikál magyarországi és romániai lapokban.